

MAAILMAST 2012

MAAILMAST
2012

MAAILMAST 2012

Toimetajad

Andres Kasekamp, Rein Toomla, Karmo Tüür

Pühendatud Toomas Alatalule
70. sünnipäeval

TARTU ÜLIKOOLI KIRJASTUS

Äratrükk raamatust
“Maailmast 2012”
ISSN 1736-9312

Autoriõigused artiklite autoritel 2012

ISSN 1406-5525
ISBN 978-9949-19-986-0

Tartu Ülikooli Kirjastus
www.tyk.ee

Sisukord

- 7 ANDRES KASEKAMP, REIN TOOMLA
 Eessõna
- 13 TOOMAS ALATALU
 Georgia uued sõbrad vs. Georgia (vanad) sõbrad ehk
 väikeriikide sõakas vastandumine suurriikidele
- 43 HEIKO PÄÄBO
 Ajaloolise ruumi konstrueerimisest: Eesti liikumine
 Vene tsivilisatsioonist Läänemere regioonini
- 69 REIN RUUTSOO
 Keskus ja perifeeria: perestroika ja poliitilise reformi
 ideed. Demüstifitseeritud Boriss Kurašvili
- 101 RAUL TOOMLA
 De facto riigid rahvusvahelises süsteemis
- 132 REIN TOOMLA
 Setsessioon – argumendid argumentide vastu
- 164 KARMO TÜÜR, RAIVO VARE
 Eesti-Vene majandussuhted: üha väheneva sõltuvuse lugu
- 206 Intervjuu Toomas Alataluga

Eessõna

Andres Kasekamp,

Eesti Välispoliitika Instituudi direktor,
Tartu Ülikooli riigiteaduste instituudi professor

Rein Toomla,

RSR vilistlaskogu esimees,
Tartu Ülikooli riigiteaduste instituudi lektor

Käesolev kogumik on pühendatud Toomas Alatalu 70. sünnipäevale – selle tähistamisega jätkame Eero Loonele ja Kaido Jaansonile pühendatud kogumike ilmumist.

Toomas Alatalu oli Rahvusvaheliste Suhete Ringi (RSR) akadeemiline juhendaja 1970. aastate keskel. Need mõned aastad olid olulised nii RSRile kui päris kindlasti ka tema juhendajale, kuid juhendaja põhitegevus võiks kanda hoopiski eriniimetust – Alatalu fenomen. Sellel pateetiliselt kõlaval mõistel on sügav sisu – kogu oma elu üliõpilasaastatest alates kuni tänapäevani välja on Alatalu tegelnud rahvusvaheliste suhetega. See kõik väärib omaette ja sügavamat käsitlemist, pelgalt eessõnas saab visandada ainult üldkontuurid.

Rahvusvaheliste suhete raames on Toomas Alatalu käsitlenud rõõbiti kolme valdkonda.

Akadeemilisele maailmale oleme juba vihjanud – kuid seda tuleb täiendada õpetamisega mitte ainult Eestis, vaid ka Nicaragua ja Kuuba ülikoolides. Kuid välispoliitilisi teadmisi jagati ka kõige laiemale auditooriumile – publitsistlik tegevus

ajakirjanduses – eriti teles – on kestnud sama kaua. Ja kolmandaks olgu märgitud poliitika – kolm Riigikogu koosseisu, neist kahes väliskomisjoni liige, on tekitanud hea võimaluse realiseerida oma teoreetilisi teadmisi tegelikkuses.

Käesolevas kogumikus esitatud artikleid ühendab üks joon, mis ei olnud sugugi saavutatud vastastikuste kooskõlastamiste või koostajate huvide tõttu, vaid kujunes täiesti juhuslikult, selleks on Nõukogude Liit /Venemaa. Kõikide autorite puhul – kellel vähem, kellel rohkem – saab rääkida suunatusest Venemaale. Selline kokkusattumus ärgitas otsima põhjusi, miks Venemaa pakub rahvusvahelistest suhetest kirjutavale akadeemilisele ringkonnale huvi.

Alljärgnevalt proovime sõnastada mõned lähtetingimused, miks Venemaad tuleb uurida.

Esiteks, me peame lahti ütlema arusaamast, mille autorina seostatakse tavaliselt poet Tjuttševit, kelle ütluse kohaselt ei saa Venemaad võtta mõistusega ega mõõta ühtse mõõdupuuga. Luuletajale ei panda niisugust käsitusviisi pahaks, kuid kui Venemaa salapäras on veendunud ka akadeemilised ja poliitilised ringkonnad, siis on kuri karjas. Sellisel juhul tehakse otsuseid ja analüüse kas vandenõuteooriate põhjal või on allikaks kontrollimatud kuulujutud. Me peame võtma Venemaad sellisena, et temas toimivad protsessid on mõistetavad ning nende tagajärjed prognoositavad. Aeg-ajalt leiab seesuguseid arusaamu – mõistusega mittevõtmist – ka praeguse Venemaa akadeemiliste ringkondade arusaamades. Sellisel juhul tuleb tõdeda, et neile õpetlastele on ka nende endi kodumaa üks müstiline ja mõistmatu objekt.

Teiseks, kas me saame olla kindlad, et Venemaa lagunemine on peatunud? Nõukogude Liidu omaaegne kokkuvarisemine ei toonud kaasa tuumasõda ja kõige tõenäolisemalt ei pruugi me sellist katastroofi karta ka hüpoteetilise uue lagunemise puhul. Kuid see võimalik lagunemine toob kaasa järjekordsete uute riikide

tekkimise ning nende tunnustamiseks või mittetunnustamiseks peame olema valmis. Samuti peame olema valmis koostööks.

Kolmandaks, on märgatav Vene imperialismi taassünd. Riigipeade ähvardused on olnud küll muresemapanevad, kuid alles sõda Gruusias/Georgias muutis selle ohu kõigile arusaadavaks. Venemaa naabritena peame olema suutelised reageerima kõige kiiremini ning meie roll tänu sellele naabrusele oleks ka teiste teavitamine. Teavitamisele eelneb alati põhjuste lahtimõtestamine.

Viimaseks, aeg-ajalt tundub, et me oleme ära unustanud oma kauged hõimlased. Keeleteadlaste ja etnoloogide kontaktid soomeugri rahvastega Venemaal on küll säilinud, kuid me vajame ka midagi niisugust, mida Nõukogude ajal pea üldse vaja ei läinud – poliitiliste olukordade mõistmist. Ka neis vabariikides kujuneb kodanikuühiskond, ka neis on tugev tõmme demokraatia poole ning kui poliitiline areng Venemaal peaks liikuma edasise lagunemise suunas, siis on meie otseseks kohustuseks seista hea soomeugrilaste käekäigu eest.

Toomas Alatalu (Tallinna Ülikool, riigiteaduste instituut) käsitleb oma artiklis rahvusvahelist pingestatust Georgia ümber nii enne kui ka pärast konflikti Venemaaga ja leiab, et Eesti eestvedamisel sündis rahvusvaheline riikide ühendus, pealegi vetoõigusega suurriikide samaeesmärgilise ühendusega konkureeriv väike- ja keskmiste riikide ühendus, mis võttis ootamatult kergelt, et mitte öelda elegantselt sisse koha maailmapoliitikas. Eestil on oma roll Euroopa Liidu ja NATO naabruspoliitikas ning tema kaalukuse üheks tagajaks on teadmine, et ta oli pikka aega ametliku tegijana kirjutas ühe maailmapoliitika keerulisema võtmeriigi – Georgia rahvusliku julgeoleku kontseptsioonis.

Heiko Pääbo (Tartu Ülikool, riigiteaduste instituut) artikkel on pühendatud Eesti ajaloo õpikutes muutunud arusaamale eestlaste ajaloolisest ruumist. Kui Nõukogude-aegsed õpikud üritasid kultiveerida arusaama, et Eesti on osa Vene

kultuuriruumist ja sakslaste sissetungiga kisti Eesti sellest välja, kuid Venemaa taastas loomupärase olukorra Põhjasõjaga. Taasiseseisvumisel vastandati Eesti rahvuslik mälu Nõukogudeaegsele ning seejärel on Eesti ajaloo õpikud hakanud süvendama arusaama, et Eesti on kuulunud ajalooliselt Lääne tsivilisatsiooni ning Venemaa on olnud sissetungija, kes on üritanud Eestit tema loomupärasest keskkonnast eemale tõmmata. Kuigi erinevate autorite kirjutatud õpikutes regionaalse fookuse kasutamine varieerub, on võimalik tuvastada tendentsi, et kasvab Läänemere regiooni kujundamine Eesti ajaloolise ruumina. Nimetatud muutus ei ole oluline üksnes Eestile, vaid sel on tähendus ka laiemas regionaalse koostöö võtmes.

Rein Ruutsoo (Tallinna Ülikool, riigiteaduste instituut) vaatab Eestimaa Rahvarinde kujunemise väidetavat seost Moskva poliitiliste ringkondadega ning leiab, et NLKP KK tegutsemisele valgust heitvad evidentsid (analüütilised dokumendid, büroo protokollid, NLKP KK põhinõustajate mälestused jne) ei võimalda põhjendatult oletada, et mingeid poliitilise reformi projekte, mis institutsiooniliste meetmete vahendusel laiendanuks NLKP kandepinda, oleks seal kunagi tõsiselt arutatud. NSV Liidu võimalustel minna nn Ida-Euroopa teed olid ees mitmed kitsendused. Sealsete rahvademokraatia mudelite taustaks oli institutsionaliseeritud poliitilise pluralismi, parlamentaarse elu jne ajaloolised kogemused. Sedalaadi mudelite imiteerimiseks Venemaal jäi puudu piisavalt mõjusast traditsioonist ja ajaloolisest mälust, aga ka omanike klasside algetest, samuti piisavalt tegusatest autonoomse eliidi kihistustest.

Raul Toomla (Tartu Ülikool, riigiteaduste instituut) vaatab oma artiklis rahvusvaheliste suhete süsteemi eri tasandite ning erinevate aspektide mõju *de facto* riikide kaasatusele rahvusvahelisse poliitilisse protsessi. Erisugused tasandid on kultuuriline, majanduslik ja poliitiline; erinevad aspektid struktuur,

protsess ja suhtlusvõimekus. Kaasatuse lõppeesmärgiks on püüdlus täieliku tunnustuse poole. Uudset uurimismeetodit kasutades jõuab autor järeldusele, et üksused, kes üritavad eralduda olemasolevatest riikidest, on süsteemi vähem teretulnud kui need, kes tekivad kuidagi teistmoodi – seega on setsessiooni tulemusel tekkinud *de facto* riigid poliitilises protsessis eeldatavasti tõrjutumad kui mitteeraldunud üksused.

Rein Toomla (Tartu Ülikool, riigiteaduste instituut) võrdleb teoreetilisi arusaamu setsessioonist ning nüüdisaegse Venemaa akadeemilistes ringkondades esitatud seisukohti Nõukogude Liidu lagunemisest. Neid seisukohti võrreldes teeb autor järelduse, et vene rahvuslik uhkus pole lubanud ka Vene õpetlastel tõdeda, et Nõukogude Liidust üldse midagi eraldus. NSV Liit kadus seetõttu, et niisugune riigivorm lihtsalt ei sobinud enam vene rahvale, kuigi selle lagunemise pärast kannatas vene rahvas jällegi rohkem kui teised, eraldunud rahvad. Samuti tõdeb autor, et Vene õpetlastel on kalduvus näha Venemaad niivõrd unikaalsena, mille analüüsiks ei sobi muu maailma teadlaste väljatöötatud arusaamad.

Karmo Tüür (Tartu Ülikool, riigiteaduste instituut) ja Raivo Vare (Eesti Arengufondi nõukogu esimees) vaatlevad Eesti Vabariigi ja Venemaa Föderatsiooni majanduspoliitiliste suhete arengut. Tuginedes avalike statistiliste andmebaaside analüüsile ja eksperdiintervjuudele, jõuavad autorid järeldusele, et Eesti-Vene majandussuhete arengulugu viimase kahekümne aasta jooksul (st pärast Nõukogude Liidu lagunemist) on meie lahtiühendumise lugu. Peamiseks tulemuseks võib aga pidada järeldust, et see pole niivõrd Eesti teadlike ja sihikindlate sammude, vaid pigem teise osapoole valearvestuse tagajärg.

Kogumiku lõpetab Toomas Alatalu intervjuu.

Kogumiku valmimiseks andsid oma panuse kolm osalist: Rahvusvaheliste Suhete Ringi vilistlaskogu liikmed on olnud artiklite autorid, Tartu Ülikooli riigiteaduste instituut on toetanud oma autoriteediga ning Eesti Välispoliitika Instituut on mõjuvalt rahastanud selle raamatu väljaandmist.

Georgia uued sõbrad vs. Georgia (vanad) sõbrad ehk väikeriikide söakas vastandumine suurriikidele

Toomas Alatalu

Külma sõja järgse maailma üheks teravaks ja samas omapärase saatusega konfliktikoldeks kujunes Georgia, mille iseseisvuse väljakuulutamise järgse pärandi hulka kuulusid kaks kesk- võimule avalikult mittealluvat piirkonda (Abhaasia, Lõuna- Osseetia) ja üks kesk- võimu aktsepteeriv piirkond (Adžaaria), mis oma separatistlikus tegevuses tuginesid kohapeal säilinud Venemaa sõjabaasidele. Verine Abhaasia-Georgia sõda 1992–1993 tõi algul kaasa võimuvahetuse Tbilisis – jäiga rahvuslase Zviad Gamsakhurdia asemel anti võim taas Nõukogude-aegse parteiliidri – Eduard Ševardnadze kätte, kuid see ei päästnud kesk- võimu kaotusest Suhhumile. Et aga tegu oli Mihhail Gorbatsõvi perestroika välispoliitika arhitektiga ja NSV Liidu välisministriga (1985–1990 ning uuesti novembris-detsembris 1991), kes oli ja on praegugi läänes suur autoriteet, siis võib nn Abhaasia küsimuse jõudmist ÜRO Julgeolekunõukogu päevakorda ja selle erakordselt sagedast arutelu seal, võrreldes mõne teise konfliktipiirkonnaga – 1993.–1994. aastal arutas Julgeolekunõukogu olukorda Abhaasias kümme korda (Alatalu 2009a: 109) – pidada suurel määral Ševardnadze

autoriteedi ja populaarsuse kajastamiseks. Samuti võib pidada eeskätt Ševardnadze autoriteedi, ent ka Georgia kasvava geopolitiilise väärtuse tunnistamise tulemuseks Georgia Sõprade = *Friends of Georgia* (FOG) grupi teket. Tegemist oli viie suurriigi – Prantsusmaa, Saksamaa, Ühendkuningriigi, Venemaa ja Ameerika Ühendriikide diplomaatide regulaarse foorumiga, kus oli kohal ka ÜRO peasekretäri eriesindaja (*Special Representative of the UN Secretary General*) arutamaks Georgia konflikte ja territoriaalset terviklikkust.

Miks need suurriigid?

Grupi koosseisu üle arutades tasub meenutamist Saksamaa kaalukas osa Georgia ja Lõuna-Kaukaasia iseseisvumises märtsis-mais 1918 ehk siis ajalisel – nagu mujalgi Venemaa impeeriumi äärealadel – 6–12 kuud enne Esimese maailmasõja lõppu. Veel jõulisemalt tegutseti 73 aastat hiljem. Saksamaa praeguse välisministeeriumi kodulehekülj teatab uhkelt, et „Saksamaa oli esimene riik, mis tunnustas Georgiat pärast selle iseseisvuse välja kuulutamist 1991. a“ (9. aprill 1991 – T. A.), lisades et „Saksamaa ei unusta endise Nõukogude Liidu välisministri ja hilisema Georgia presidendi Ševardnadze panust meie rahvuslikku taasühinemisse” (*Auswärtiges Amt* – Georgia, 2012). Georgia välisministeeriumi kodulehekülj omakorda täpsustab, et see toimus 22 March 1991 (ehkki mitmed muud allikad annavad tunnustus- ja diplomaatiliste suhete sisseseadmise ajaks 22 April 1992) (*Ministry of Foreign Affairs of Georgia*, 2012).

Igal juhul saab pidada loogiliseks, et ÜRO Julgeolekunõukogu resolutsiooniga 858 (1993) loodud ÜRO vaatlusmissiooni Georgias ehk UNOMIGi (*United Nations Observer Mission in Georgia*) juhtis pikalt (1999–2002) just Saksa diplomaat Dieter Boden. Tema nimega on seotud ka 2001. aastal valminud

dokument „Tbilisi ja Suhhumi vahel pädevuse jagamise põhiprintsipiibid” (*„Basic Principles for the Distribution of Competences between Tbilisi and Sukhumi”*), mida aastaid tulutult arutati. 2003. aastal läks FOGi tegevuse koordineerimine Prantsusmaalt üle Saksamaale (Whitfield 2007: 153) ja grupi sisulise töö viimaseks tulemuseks sai Saksamaa välisminister (2005–2009) Frank-Walter Steinmeieri plaan „Georgia/Abhaasia: konflikti rahumeelse lahendamise elemendid” (*Georgia/Abkhazia: Elements for a Peaceful Settlement of the Conflict*), mida ta käis juulis 2008 tutvustamas Tbilisis, Suhhumis ja Moskvas. FOGi kavandatud uus kokkutulemine Berliinis jäi ära algul Venemaa vastuseisu ja seejärel juba puhkenud sõja tõttu.

Ka Prantsusmaa ja Ühendkuningriigi kaasalöömisel grupis on seos 1918.–1921. aasta sündmustega, kus algul astuti Saksamaa susses, kuid osalemine tipnes käikudega, mis avasid Punaarmee tee Georgiasse. Aserbaidžaanis toonased liidrid pääsesid Pariisi rahukonverentsil 2. juulil 1919 USA presidendi Woodrow’ Wilsoni jutule, et kuulda iseseisvuse toetamise küsimuses kuulsas Woodrow’ Wilsoni 14 punktis (*Fourteen points*) kõlanut – Venemaa ennekoike (*Russia the first*) (Yusifzade 2008). Lühidalt – kõigil neljal demokraatlikul suurriigil oli motivatsiooni heastada Georgia rahva minevik ja samas toetada meest, kellega koos oli juba teoks saanud Saksamaa ühendamine ja leitud lahendused Afganistanis, Nicaraguas, Angolas, Etiopias, kui mainida vaid Georgiaga sarnaseid seise.

Venemaa – Georgia eriti suur sõber

Venemaa arvamine sellesse gruppi tähendas ühe värske põhimõtte muutmist OSCE ruumis ehk rahuvalvajate saatmist naaberriikidesse. Moskva oli pikalt ja visalt püüdnud saada oma relvajõududele rahuvalvaja mandaati (see oli omavoliliselt kirja

pandud isegi näiteks Venemaa Föderatsiooni valitsuse 27. juuli 1993. a korralduses), kuid alles Georgia, Abhaasia, ÜRO, Venemaa ja OSCE 4. aprilli 1994. a. pöördumine „Vene väekontingendi osavõtust ÜRO rahuvalvejõududes” (Konflikt 2008: 319) andis loodetud tulemuse. Kuna Lääs selgelt venitas ÜRO vaatlejate määramisega Abhaasiasse, nagu oli ette näinud UNOMIGi 24. augusti 1993. aasta resolutsioon, tuli SRÜ riigipeade nõukogult ultimatiivne avaldus: kui ÜRO ei alusta kärmelt rahutagamisoperatsiooni, on nad ise valmis viima konfliktitsooni rahutagamisjõud (*Ibid*: 336). Nii ka läks – ÜRO ja OSCE jäid lihtsalt järgnevatest kõnelustest Moskvast eemale ja 14. mail 1994 sõlmisid Georgia ja Abhaasia esindajad kokkuleppe, mis tagas SRÜ rahutagamisjõudude asutamise. 15. mail pöördus Abhaasia ülemnõukogu esimees ja 16. mail Georgia vabariigi riigipea SRÜ riigipeade nõukogu poole palvega paigutada Abhaasiasse SRÜ rahutagamisjõud. See sai teoks 21. juunil 1994. Samal päeval pidas Venemaa välisminister Andrei Kozõrev oluliseks informeerida ÜRO peasekretäri sellest, et rahutagamisvägede eelsalk moodustati „viivitamatult Abhaasias asuvatest Venemaa vägedest.” (*Ibid*: 284). Ehkki ÜROs oldi vastu rahuvalvamisele naaberriikides, jagas suurriikide kontrollitud Julgeolekunõukogu resolutsioon 934 (30. juuni 1994) suisa kiitust SRÜ rahutagamisjõudude „saabumisele” Abhaasiasse. A. Kozõrev oli selleks ajaks formuleerinud ka Moskva arusaamise oma rahuvalvamisoperatsioonist: „ÜRO mandaat ja ÜRO vaatlejate kohalolek kinnitavad Venemaa rahuvalvemissioonide erapooletust.” (Russia 1997: 710).

UNOMIGi sõjaliste vaatlejate ja SRÜ rahuvalvajate otsuste vahepeal – detsembris 1993 (ehkki paljudes allikates mainitakse ka 1994) – sündiski ÜRO peasekretäri juures asuv Georgia Sõprade Grupp, kuhu kuulusid mainitud viie riigi esindajad ÜRO juures. Seejuures sai Venemaa liikmelisuse kõrval grupis suisa eripositsiooni tänu enda nimetamisele ka „rahuprotsessi

hõlbustajaks” (*facilitator of the peace process*). Sõprade gruppide tuntud uurija Teresa Whitfieldi kinnitusel sai see võimalikuks Prantsusmaa õhutusel (Whitfield 2004: 311) ja ÜRO peasekretäri Boutros Boutros Ghali (1992–1996, tema tagasi-valimisele pani veto USA) kaasabil 1993. a.

ÜRO Julgeolekunõukogu esimene resolutsioon Abhaasia kohta – nr 849 – võeti astu 9. juulil 1993. Selles tunnustati ÜRO peasekretäri jõupingutusi kaasamaks protsessi Venemaa Föderatsiooni kui „hõlbustajat” (ingl k *facilitator*). Konks on selles, et kui resolutsiooni prantsuskeelses tekstis on *faciliteur* ja hispaania keelses *facilitadora*, siis venekeelses tekstis on sama asemel öeldud *sodejstvujščaja storona*, mis tähendab hoopiski ju „kaasaaitavat osapoolt” (*UN Security Council resolution 849. Vrd Konflikt: 311*). Arvestades konfliktiala venekeelsust, tähendas niisuguse sõnapaari ilmumine ÜRO Julgeolekunõukogu resolutsiooni venekeelses versiooni konfliktiosaliste teadlikku desorienteerimist Venemaa rolli suurendamise teel. Raske uskuda, et teiste suurriikide esindajad ei lugenud üldse venekeelseid tekste, ehkki teadsid, et piirkonnas suheldakse vene keeles.

Järgnes aastaid midagi eriskummalist – Venemaad pärjati hõlbustaja tiitliga kõigis ÜRO JN Georgia-teemalistes resolutsioonides kuni 2008. aasta augustisõjani välja (viimane oli resolutsioon 1808, 15. aprill 2008) ehk siis tervelt 15 aastat käis tegelikult desorienteeriva, tegelikkusele pigem vastupidise sõnumi edastamine maailmale. Kuid see polnud kõik – alates JN resolutsioonist 1096 (30. jaanuar 1997) ehk siis 11 aasta vältel reastati tegijad selle institutsiooni resolutsioonides järgmiselt: „...Venemaa Föderatsiooni kui hõlbustaja ja Peasekretäri Georgia sõprade grupi kaasabil...”. Ehk siis esimesena Venemaa ja siis ÜRO peasekretäri grupp. Seoses 17.–19. novembril 1997 Genfis toimunud Georgia–Abhaasia kõnelustega pidasid FOGi liikmed vajalikuks oma mandaadi määratlemist ja kuulutatigi, et nad pole pooled – *ne*

javljajutsja storonami (are not parties), ent kuna seegi dokument kordas ÜRO omasid ja teda hakati omakorda Julgeolekunõukogu resolutsioonides mainima, oli lõpptulemus vene keeles rabav – 1. punkti kohaselt oli Venemaa Georgia sisekonfliktis *storona (facilitator)* ja 3. punkti järgi FOGi liikmena hoopis *ne storona (not party)*. (*Concluding statement* 1997, *Konflikt*: 397).

Suurriikide teadlik möödarääkimine üksteise keeltest tõlkimise teel on huvitav, kuid tüüpiline detail selgitamaks ebaedu Georgia konflikti lahendamises. Vastuvõetud dokumentide erikeelseid variante kõrvutamatagi oli selge, et grupi töö seisab paigal, sest ühe lääne osalise sõnul kippus Venemaa pidevalt unustama, et ta on „peasekretäri ja mitte abhaaslaste sõber” (Whitfield 2004: 318).

ÜRO peasekretäri sõprade grupid ja Georgia Suured Sõbrad

ÜRO peasekretäri sõprade gruppe hakati looma peruulasest peasekretäri (1982–1991) Javier Perez de Cuellari algatusel ja algul rohkem Ladina-Ameerika jaoks. 1996. aastal avaldatud nimistusse kuulusid *Friends of El Salvador* (dets 1989, liikmeiks Kolumbia, Mehhiko, Hispaania, Venetsueela ja aastast 1992 USA); *Friends of Haiti* (jaan. 1993, Kanada, Prantsusmaa, USA, Venetsueela, taasalustas tegevust 2010), Lääne-Sahara (apr 1993, Prantsusmaa, Hispaania, Ühendkuningriik, USA, hiljem liitusid Djibouti, Cape Verde ja Venetsueela); *Friends of Georgia* elik FOG ja *Friends of the Guatemalan Peace Process* (jaan. 1994, Kolumbia, Mehhiko, Norra, Hispaania, USA, Venetsueela) on kõik selles klassifitseeritud kui isemoodustunud grupid. Nimistu lõpetavad *Friends of Suriname* (1994, Brasiilia, Holland, USA, Venetsueela) ja *Friends of Tajikistan* (mai 1995, Afganistan, Iraan, Kasahstan, Türgi, Türkmenistan, USA, Usbekistan).

Külma sõja lõpu aegne ÜRO peasekretäri algatus kokku võtta võimalikud konflikti lahendajad on levinud praegugi (värskeimaks näiteks 24. veebruaril 2012 Tunisises kogunenud *Friends of Syria*), ent FOG erineb antud nimekirjas selgelt ülejäänutest. Seda osalejate, tegude ja eesmärkide poolest. Alguses oldi lihtsalt FOG, kuid pärast kõigile vastuvõetava uue ÜRO peasekretäri valimist (Kofi Annan, 1997–2006) kuulutati ka end ametlikult *Friends of UN Secretary General for Georgia* kõigi teiste gruppidega analoogses staatuses (Leveraging 2003: 180). Samas jätkati nime FOG kasutamist (Whitfield 2007: 149).

Lääne poolt vaadatuna oli Georgia viimane idapoolne võtme-riik, kus lahendati NATO ja Euroopa Liidu idapiiri asukohta. Ehkki suurim samm selles suunas tehti kümme aastat hiljem, on omamoodi sümboolne, kuidas Saksamaa, kust alles 1994. aastal viiakse lõpule Venemaa vägede lahkumine, ruttab osalema analoogilise situatsiooni lahendamises Georgias. Täpsemalt, osalema „geostrateegia marsis”, kui võtta appi 2004. a tuntuks saanud William Waltersi Euroopa Liidu geostrateegiate mudelid. Tegevuspaik osutus paraku teiseks mudeliks – koloniaalpiiriks, kus domineerivaks jõuks, kes „võtab endale õiguse otsustada, mis on paslik ja õiglane” (Walters 2004: 684–688) osutus olevat ikkagi Venemaa. Niipalju välispoliitika teoreetilistest mudelitest, mis küll teinekord kergendavad *case study*’t, ent kus äras-/vastupidine lõpptulemus ei aita kuidagi kaasa mõistmisele, miks Prantsusmaa, Saksamaa, Ühendkuningriik ja USA läksid Georgiale appi. Selge see, et mitte kaotama ja ka mitte kinnitama ette teada olevat. Tegelikult terendus ühel hetkel ka edu, kui Venemaa president Jeltsin nõustus OSCE tippkohtumisel Istanbulis 15. novembril 1999 Vene vägede äratoomisega Georgiast (ja Moldovast). Tagantjärele on selge, et tegu oli Tšetseenias taas sõda alustanud ja ametist lahkumist ettevalmistanud Jeltsini taktikalise kavalusega, et ise positiivselt ajalukku

minna ja anda oma järglasele 2–3 aastat – nii kaua pidi kestma vägede äratoomine – Venemaa positiivsusest kõnelevat aega selgelt impeeriumlikule välispoliitikale üleminekuks.

Istanbuli edu ajendil muutus FOGi töö konkreetsemaks – sündis Bodeni plaan, ent see pörkus kohe vahepeal tekitatud uuele reaalsusele: separatistid on lisaks iseseisvuse kuulutamisele vastu võtnud oma põhiseadused, valinud presidendi, parlamendi ja kohalikud võimuorganid jmt. Peamine – muutunud oli Venemaa, uus ja võimekas isevalitseja Putin jagas globaalpoliitikat George W. Bushist paremini ning lõi 9/11 järel kärmelt erisuhted USAg ja läänega tervikuna. Kuna Georgias oli aga jätkuvalt võimul Ševardnadze, kellele neli lääneriiki olid kunagi varasemate teenete eest panustanud, jätkus FOGi sisutühi loksumine, mis algusest peale rahuldas erilise sõbrana ehk *facilitator-storona*³na protsessi pääsenud Venemaad.

Tegeliku edasimineku puudumisel hakati avalikkust veebruaris 2003 rahustama teadetega sellest, et nüüd toimuvad tavaliste kõrval ka esimene, teine jne. kõrgetasemeline kohtumine – 2003–2006 oli neid kuus (UNOMIG: 2012). ÜRO arusaama tekkinud olukorrast selgitati järgmiselt: „Venemaa kui Georgia sõbra kaasatus, mida ÜRO sekretariaadi kui ka Sõprade ametisikud kaitsevad põhjendusega, et ehkki Venemaa võib olla Georgia-Abhaasia konfliktis „probleemi osa”, on ta kindlasti osaline lahenduses, sest mitte mingil juhul ei saa ÜRO teha piirkonnas midagi ilma Venemaa nõusolekuta, – peegeldab komplikatsioone, mida tekitab nii ilmse poliitilise kaaluga Sõber konflikti lahendamisele.” (Whitfield 2004: 318.)

Venemaa Riigiduumaa väliskomitee toonane esimees Dmitri Rogozin lubas endale (25. juulil 2003) varjamatut küünilisust: „ÜRO peasekretäri Sõprade Grupp Georgia-Abhaasia konflikti lahendamiseks töötab ebaefektiivselt. Ma saan neist aru. Abhaasias on suurepärane kliima ja nad venitavad protsessi

kunstlikult, sest loodavad saada kõrget palka 20–30 aastat.” (Rogozin 2003)

Alles sündmuste lõppjärgus, kui Venemaa viis aprillis 2008 Abhaasiasse raudteeväeosa, FOG lõhenes, sest neli lääneriiki tegid Venemaa käitumist tauniva avalduse. Teist korda tegid Prantsusmaa, Saksamaa, Ühendkuningriik ja USA FOGi liikmetena eraldi avalduse 16. juunil 2009 seoses UNOMIGi sunnitud laialiminekinga Venemaa veto tõttu Julgeolekunõukogus (*Joint Statement* 2009). Siinkohal tasub rõhutada, et esineti FOGi nimel, sest loogika ütles, et ühestki sissetöötatud formaadist suurriikide vahel pole mõtet loobuda. Seda pole taaskäivitatud tänaseni, ehkki FOG on jõudnud mainimiseni ja käsitlemiseni olulistes dokumentides, millest allpool. Päris pausi Sõbra nime-tuse kasutamises siiski ei tekkinud – areenile ilmus uus grupp – Georgia Uued Sõbrad = *New Friends of Georgia* ehk NFOG.

Georgia Uued Sõbrad

See grupp sündis 4. veebruaril 2005 Thbilisis, kuhu olid kogune-nud Eesti, Läti, Leedu, Poola, Rumeenia ja Bulgaaria välisametite juhid, täpsemalt Eesti välisminister Kristiina Ojuland ja viie riigi välisministrite asetäitjad või -riigisekretärid. Kohtumise ees-istujateks olid Kristiina Ojuland ja Georgia välisminister Salome Zurabišvili. Leedu ja Georgia välisministeeriumite pressiteadete ja kohtumise järel ajakirjanikele edastatud sõnumite kohaselt nägid kokkutulnud riikide esindajad NFOGi ülesandeid järgmises:

- kaasalöömine Georgia-NATO individuaalse partnerluse tege-vusplaani (IPAP) elluviimises, mille edukus annab Liikme tegevusplaani (MAP, eesmärk, mida üritati, kuid sedapuhku ei saadud); tegutsemine toetamaks NATO avatud uste poliitikat;
- tegutsemine Euroopa Liidu raames algatamaks ELi hiljuti heakskiidetud Euroopa naabruspoliitika raames (kuhu Lõuna-

- Kaukaasia on nüüd, pärast esialgset ärapõlgamist arvatud) ELi-Georgia tegevuskava õigeaegset koostamist;
- ekspertide teenuste pakkumine Georgia Euroopa integratsiooni strateegia koostamiseks ja administratiivse võimekuse ülesehitamiseks Georgias;
 - nõuda rahvusvahelistes organisatsioonides ühiselt Venemaa baaside ja vägede väljaviimist Georgiast vastavalt Venemaa poolt 1999. aastal Istanbulis antud lubadustele; selle teema tõstmine ELi poliitika päevakorda;
 - Georgia presidendi Mikheil Saakašvili hiljutise Lõuna-Osseetia rahuinitsiatiivi toetamine;
 - tähelepanu juhtimine ELi ja NATO tähtsusele rahvusvahelistes jõupingutustes piirkonna konfliktide lahendamiseks.

Äsjatoodu on esitatud ajakirjaniku ja *Jamestown Foundation*'i uurija Vladimir Socori sõnastuses. Ta märkis sedagi, et „... vana grupp muutus kollektiivselt düsfunktsionaalseks mõni aasta tagasi ... ja see grupp oleks paratamatult olnud mõjutatud Berliini ja Pariisi tüürimisest *A-Russia-First* lähenemise poole.” (Socor 2005)

Arutati ja täpsustati teisigi konkreetseid ülesandeid ja eesmärgesid, ent peamine oli muus – NFOG kui väikeste ja keskmiste riikide ühendus tähendas otsest väljakutset maailmapoliitika peategijatele – nelja demokraatliku lääne suurriigi ja senisest niigi napist demokraatiast selgelt eemalduma hakanud Venemaa FOGi grupi poliitikale. Kuna NFOGi riigid kuulusid selgelt demokraatia leeri, nagu Prantsusmaa, Saksamaa, Ühendkuningriik ja USA, siis oli tegu uue kvaliteediga rahvusvahelistes suhetes, sest – Venemaad kõrvale jättes – vastanduti küll n-ö. sama, demokraatliku leeri suurriikidele, kuid selles, mis vääris kriitikat ja nõudis meeldetuletamist. Tegemist oli väike- ja keskmiste riikide teadliku ja põhimõttelise vastandumisega viiele suurriigile, täpsemalt nende väärtusi eiravale ja konkreetse väikeriigi huvide arvel toimuvale kokkuleppepoliitikale elik

lakkamatutele ja teatud piire ületavatele kompromissidele nelja demokraatliku riigi ja autoritaarse Venemaa vahel. Pealegi taotles viimane avalikult oma kunagise mõju taastamist maailma asjades.

Alternatiivse grupi asutamine oli pretsedenditu samm külma sõja järgsetes Lääne–Ida suhetes, suurriikide ja kõigi ülejäänud riikide suhetes. Tähelepanuväärne oli ka see, et uus ühendus ei püüdnud endale katust leida, kui silmas pidada FOGi seotust ÜRO peasekretäriaga. Nagu tõdetud, jätsid suurriigid endale õiguse olla ka üksnes Georgia sõbrad, ent mängureeglid ja rituaalid on lääne tsivilisatsioonis au sees ja kui arvestada veel erinevaid kaalukategooriaid ja traditsioone, siis oli äsja totalitarismist vabanenud kuue Ida-Euroopa riigi loodud NFOGi iseseisev käitumine silmatorkav. Maailmapoliitika uustulnukate toode – vormiline vastandumine ÜRO vetoõigusega suurriikidele osutus parajaks üllatuspommiks kogu ÜRO loomisega seotud rahvusvaheliste suhete kompleksile. Samas oli tegu hästi ajastatud ja korrektselt läbiviidud poliitilise ja innovaatilise läbimurdega elik – Ida-Euroopa riigid tõestasid nii maailmapoliitika head tundmist kui ka oma välispoliitika kvaliteeti.

Loomulikult sai NFOGi teke võimalikuks tänu rooside revolutsioonile Georgias 23. novembril 2003 ehk siis veel enne ELi ja NATO laienemist uute piirideni. 2004. aastal Ukrainas alanud oranž revolutsioon kinnitas, et demokraatial ja turumajandusel on Ida-Euroopas selgelt suurem kasvupind, kui oli oletatud suurriikide pealinnades. Revolutsioonide puhkemine (nagu see sündis äsja ka Põhja-Aafrikas ja Lähis-Idas) on kindel märk, et inimesed pole rahul (mitte)arenguga oma riigis, sest tänu infotehnoloogia levikule on nad teadlikud, et teised rahvad parandavad oma elujärge kiiremini. Ajalugu on korduvalt tõestanud, et rahuliku arenguga harjunud demokraatlike riikide ladvikutel võtab aega, enne kui

nad suudavad adekvaatselt hinnata revolutsioonilisi muutusi ja sellega avanenud potentsiaali mujal. Suurriigid vajavad koguni lisaaega, et läbi rehkendada kõikvõimalikud muutused oma huvide tagamiseks. Samas on aga hiljaaegu omaenda revolutsioonid üle elanud ja esialgu veel bürokraatiast vähe räsitud ning jätkuvalt uuendusteks aldis uute demokraatiade ladvikud valmis kohe reageerima uutele revolutsioonidele. Eriti juhul, kui need toimuvad teada-tuntud paigas, mida Georgia ja kogu Lõuna-Kaukaasia, Ukrainast rääkimata Ida-Euroopale ju olid. Ning selles valmisolekus ei loe isegi autoriteetide vastu minek, nagu seda olid ja on USA, Ühendkuningriik, Saksamaa, Prantsusmaa...

Väikeriikide vastandumine suurriikidele tuleneb üleelastust

Ida-Euroopa (väike)riigid olid teatavasti varemgi ehk siis ELi ja NATOga ühinemise eelsel perioodil jõudnud korra avalikult vastanduda Lääne-Euroopa (suur)riikidele, kui 5. veebruaril 2003 Albaania, Bulgaaria, Horvaatia, Eesti, Läti, Leedu, Makedoonia, Rumeenia, Slovakkia ja Sloveenia välisministrid tegid nn Vilniuse avalduse USA Iraagi-poliitika toetuseks. Seda olukorras, kus Prantsusmaa ja Saksamaa ning mitmed teisedki Euroopa riigid olid teist meelt. Georgia puhul tuleb arvestada sedagi, et Euroopa naabruspoliitika (ENP) 2003. aasta dokumendid jätsid kogu Lõuna-Kaukaasia selle kavadeist välja (*Commission* 2003: 3). Hiljem on tõdetud, et selle põhjustas Lõuna-Euroopa riikide surve. (Rinnert 2011: 7). Märtsis 2005 vaagis Euroopa kogukondade komisjon Armeenia, Aserbaidžani, Georgia, Egiptuse ja Liibanoni nn riigiraporteid (*country report*) ja jagas „ühiseid soovitusi kõigile viiele riigile.” (*Commission* 2005) Sestap võib NFOGi loomist pidada

omapäraseks kriitikaks Brüsselis toona valitsenud käsitlesele näha Lõuna-Kaukaasia riikides vaid Orienti. Samas tabasid NFOGi asutajad ära USA poliitika uue suuna, kui mainida vaid president Bushi visiiti Thbilisisse 9.–10. mail 2005.

Ida-Euroopa vastandumises neljale demokraatlikule suurriigile oli veel üks teadlik sõnum nii neile kui Venemaale ja see oli kirjas juba NFOGi esimesel kohtumisel sõnastatud eesmärkides – Venemaa vägede ja sõjabaaside väljaviimine Georgiast. Ülal sai viidatud president Jeltsini Istanbulis antud lubadustele Georgias ja Moldovas asuvate baaside asjus, ent neid mitte ainult ei täidetud – juba 2002. aastal aktsepteerisid lääneriigid seisust, kus rahvusvahelised organisatsioonid üksnes viitasid „Istanbulis antud lubadusele” või „jäänud kohustustele”, seejuures mainimata, et tegu on Venemaa lubadustega ja tema sõjabaasidega (Alatalu 2010: 23–24). Sõjabaaside kadumine sõnavarast oli loomulikult seotud Venemaa osaga Afganistanis 2001. aastal vallandatud sõjas – USA jt sõdijate varustamine käis üle Venemaa territooriumi ja Kesk-Aasia riikide sõjabaaside, mis avati lääneriikidele Moskva kaasabil. Tekkinud ja aktsepteeritud *status quo*d rikkus revolutsioon Georgias, mille uus liider Mikheil Šaakašvili asus jõuliselt nõudma Vene vägede ja baaside lahkumist, sest nood moodustasid separatistlike režiimide selgroo. Ootuspäraselt asusid Georgia uue liidri nõudmiste taha Ida-Euroopa riigid, kes kõik olid ju üle elanud naaberriigi Venemaa sõjabaaside avamisele järgnenud okupatsiooni või pikaajalise sunnitud alluvusvahekorra (Bulgaaria, Rumeenia, Poola jt) ning pidid nüüd uuesti tunnistama lääneriikide poliitika muutumist Venemaa baaside küsimuses.

Hämmastaval kombel pole NSVLi/Venemaa baaside-politika 1939. aastast kuni praeguseni muutunud ehkki korduvalt on olnud võimalusi järeldusi teha ja toiminust õppida. Ka 2008. aastal ehk pärast NFOGi loomist toiminud sõda

Georgias kulges sama stsenaariumi järgi, mille lähtepunkt on kirjas Stalini 1936. aasta konstitutsioonis, mis nägi ette uute liikmesriikide astumist NSV Liidu koosseisu. Erinevalt oma paktikaaslasest Hitlerist, kellele meeldisid jõuga tehtud otsused, Stalin lausa jumaldas jõu rüütamist seaduslikkusega ja tema skeem oli lihtne – kõigepealt jõupositsioonilt vastastikuse koostöö, sõpruse ja abistamise lepingud ning nende sees või eraldi leping sõjabaaside avamisest, siis uute valimiste provotseerimine ja valitud kogu pöördumine NSV Liidu Ülemnõukogu (Tuva puhul 1944. a asendas seda Ülemnõukogu Presiidium) poole palvega võtta baasidega riik vastu „töörahva paradiisi”. See sündis kõigepealt Lääne-Valgevenes ja Lääne-Ukrainas pärast nende vallutamist/okupeerimist 17. septembril 1939. aastal – 1.–2. novembril 1939 rahuldas NSV Liidu Ülemnõukogu mõlema „rahvuskogu” vastavad palved. Kuu aega hiljem oli järg Soome käes – pärast sõjalist kallaletungi algas „Lääne-Valgevene ja Lääne-Ukraina loomine” Soome pinnal. Stalini kohal olles 2. detsembril 1939 allakirjutatud V. Molotovi ja nn Soome Demokraatliku Vabariigi juhi O. Kuusineni leping nägi ette NSV Liidu sõjaväebaaside rajamise Soomes. See üleöö loodud riik küll haihtus, kuid Stalin sai endale vähemalt baasid Soomes. Veel Hitleri-Stalini ühise Poola sõjakäigu päevil suruti baaside lepingud peale Eestile, Lätile, Leedule. Pärast täiendavate vägede sisseviimist järgnesid „valimised” ja „palved”, mis rahuldati 5.–6. augustil 1940. Sellega ühenduses vajaks ükskord ometi täpsemat mõistmist A. Ždanovi roll Eestis – ta oli ÜK(b)P Leningradi komitee esimene sekretär jmt, ent ennekõike – Stalini kontseptsioonist lähtuvalt – NSV Liidu Ülemnõukogu väliskomisjoni esimees ehk siis viie mainitud „liitumispalve” esimene arutaja ja heakskiitja. (Alatalu 2000: 104–106, Alatalu 2009b)

Saatuse ironiana või väljakutsena kordas Moskva täpselt 69 aastat hiljem oma 1939. aastal Soome Demokraatliku Vabariigi

stsenaariumit, kui ta pärast Lõuna-Osseetia ja Abhaasia iseseisvuse tunnustamist sõlmis nendega 17. septembril 2008 sõpruse, koostöö ja vastastikuse abistamise lepingu, mis nägi ette sõjaväebaaside rajamist (Alatalu 2010: 30–31). Kerkib loogiline küsimus – kas mõni lääne analüüsikeskus säärast arengut tõesti ette ei näinud? Ja miks, kalkuleerides ELi või NATO laienemist Venemaa piiriäärsetele aladele, kipuvad viimase sõjaväebaasid välismaal neist arvestustest välja jääma? Idaeurooplastele võib ette heita russofoobiat, kuid see on pigem paratamatus, mis tuleneb ajaloos läbielatud ja teadmisest, et naaber pole oma kombeid muutnud, ei täida lubadusi ja et sellest hoolimata ning jätkuvalt leiavad autoritaarse suurriigi imperialistlikud teod mõne aja pärast sisulist aktsepteerimist demokraatlike suurriikide poolt.

Ida-Euroopa muutumine demokraatlike riikide ühenduseks avas võimaluse ilmutada tegevsolidaaarsust veel üleminekustaadiumis olevatele riikidele, kes ühel hetkel ilmutasid samuti selget soovi lahkuda Moskva imperiaalse poliitika haardest. Georgia toetamine osutus üllatuslikult erijuhtumiks, sest Sõbrad ja sealjuures suured Sõbrad olid juba olemas. Paraku dirigeeris selle seltskonna tegevust vaid üks neist, kes ise oligi vastava probleemi suurim tekitaja ja polnud ka huvitatud selle demokraatlikust lahendusest. Kuna sõna „sõber” oli hõivatud, ei jäänud neil, kes soovisid Georgiat tõesti aidata, üle muud, kui nime-tada endid Georgia Uuteks Sõpradeks. Julge nimevalik jättis samas võimaluse mõlema grupi sõprade ühinemiseks. Mõistagi siis, kui lepitakse kokku Georgia suunas ilmutatava sõpruse eesmärkides.

Georgia Uued Sõbrad on toimekad

NFOGi teine kohtumine toimus 7. novembril 2005 Bukarestis. Osalejateks juba nimetatud kuus riiki. Loomulikult võtab kõikidest kohtumistest osa Georgia esindaja (*Georgia's* 2005). Kolmas kohtumine toimus Sofias 9. novembril 2006. Kohal olid Bulgaaria, Tšehhi, Georgia, Eesti, Läti, Leedu, Poola ja Rumeenia esindajad. Uustulnukaks seega Tšehhi (*Latvian* 2006). 1. septembril 2011 *Wikileaks*'i poolt avalikustatud USA Sofia saatkonna dokumentidest johtub, et Tšehhi taotles algul vaatleja staatust, kuid hakkas täisliikmeks „siis, kui ilmnes, et vaatlejaid ei saa kutsuda teisiti kui vaid koos Venemaaga” (*Cable reference* 2006). 13.–14.09.2007 Vilniuses toimunud neljas kohtumine oli kõrgetasemeline – vaid Bulgaaria oli esindatud asevälisministriga, ülejäänud välisministritega, k.a uusliikme Rootsi välisminister Carl Bildt. Kohal oli ka rootslasest ELi eriesindaja Lõuna-Kaukaasias Peter Semneby. Rootsi liitumine andis NFOGile sootuks uue kaalu – nüüdseks oli tegu Vana ja Uue Euroopa ühendusega. Võib pidada tunnuslikuks, et vahetult enne Vilniuse kohtumist näitas NFOG end efektiivse grupina ELi välisministrite kohtumisel Viana do Castelos (Portugal) 8.–9. septembril. Seal arutati ELi ühisrinnet Kosovo asjus ning NFOG andis märku, et Balkani kõrval on olulised ka arengud idas, „kutsudes Euroopa Komisjoni üles alustama kaubandus- ja viisakõnelusi Georgiaga, ning nõudis, et EL kinnitaks tugeva ühispositsiooni seoses Georgia õhuruumi jätkuvate rikkumiste pärast Venemaa poolt.” (Socor 2007) Vilniuse NFOGi kohtumise raames toimus ka ministrite arutelu Balti ja Musta mere maade koostöö üle, millest võttis osa Ukraina asevälisminister. Samas jäi Ukraina siiski väljapoole gruppi (*Lithuanica* 2007).

NFOGi viies kohtumine toimus Brüsselis 6. märtsil 2008 ehk päev enne NATO välisministrite kohtumist samas. Grupp toetas

kindlalt NATO liikmelisuse tegevuskava andmist Georgiale ja Ukrainale (Socor 2008), kuid 2.–4. aprillil Bukarestis toimunud NATO tippkohtumisel jäi see otsus Prantsusmaa ja Saksamaa vastuseisu tõttu tegemata. Hoolimata sellest, et Venemaa oli juba avalikult alustanud selgeid ettevalmistusi Georgia ründamiseks. Tippkohtumise osaliseks (NATO-Venemaa tippkohtumine) osutunud Vladimir Putinil avanes harukordne võimalus hinnata NATO ladviku lõhestatust ja kavandada õige tegevusplaan.

Olukorra järsu teravnemise tõttu peeti NFOGi kuues kohtumine 25. juunil 2008 Varssavis Poola välisminister Radoslaw Sikorski eesistumisel. Tähelepanuväärne oli grupi liikmeskonna kasv Slovakkia näol, ent kohal olid ka NATO peasekretäri eriesindaja Robert Simmons, ELi eriesindaja Lõuna-Kaukaasias Peter Semneby, USA abiriigisekretäri asetäitja Matthew Bryza. Kohtumise kommünikees avaldati „tugevat toetust liikmelisuse tegevuskava andmiseks Georgiale NATO välisministrite detsembrikuu kohtumisel” ja kutsuti „Euroopa Liitu üles tegelema aktiivsemalt Georgia sisekonfliktide lahendamisega ning suurendama oma kohalolekut seal.” Kohtumine tervitas ka idapartnerlust ja seda seotult „Georgiale avanevate võimalustega veelgi laiendada oma senist koostööd Euroopa Liiduga” (Communique 2008).

Mainitud idapartnerlus oli sündinud kõigest kuu varem – 26. mail 2008 tulid Poola ja Rootsi välisministrid Radoslaw Sikorski ja Carl Bildt välja idapartnerluse (*Eastern Partnership*) ideega, mis mitte ainult ei sidunud Valgevenet, Ukrainat, Moldovat, Armeeniat, Aserbaidžaaani, Georgiat Euroopa Liiduga, vaid ka korrastas ELi idapiiri, lahutades Lõuna-Kaukaasia riigid otsustavalt Oriendist ja liites nad taas oma endiste saatusekaaslastega Nõukogude Liidu raames. Tegu oli jällegi taktikaliselt õige käiguga – ettepanek mõjus kui Vana ja Uue Euroopa ühisponnisus ja mitte kui üks järjekordne Ida-Euroopa algatus. Oluline oli seegi, et hästi ajastatud Poola-Rootsi ettepanek pakkus tasakaalu

ja seda arutati koos Prantsusmaa presidendi Nicolas Sarkozy ettepanekuga moodustada Vahemeremaade Liit (*Union for Mediterranean*) Europa tippkohtumisel 19.–20. juunil ehk siis enne sõda Georgias (Alatalu 2011: 11–12).

Vilniuse kohtumise hinnangutes kõlas väide, et Uued Sõbrad on üle võtmas rolli, mille jätsid vabaks Vanad Sõbrad, sest „... üksnes Ühendriigid on pidevalt kinni pidanud algsest poliitilisest prioriteedist, samas kui ülejäänud kolm lääne suurriiki on (erineval määral) madaldanud Georgia tähtsust oma poliitika prioriteetides.” (Socor 2007). Tegelikult jätkas FOG – nagu ülal öeldud – tegutsemist sõjani. Konkurenti loomulikult määrgati ja kui NFOG üritas endast märku anda ELi ja NATO suuremate kogunemiste raames, siis FOG püüdis endaga siduda veel n-ö. vabu Ida-Euroopa riike. Slovakkia ülalmainitud hiline liitumine NFOGiga seletub lihtsalt, sest 2006.–2007. aastal oli Slovakkia ÜRO Julgeolekunõukogu liige, kuhu ta valiti 2005. aastal ehk siis NFOGi loomise aastal. (Rumeenia mandaat ÜRO Julgeolekunõukogu liikmena lõppes 2005. aastal ja ta võis käituda vabamalt ehk siis liituda). Mainitud kaasamine algas sellest, et FOGi kohtumised toimusid nii ÜRO New Yorgi kui ka Genfi peakorteris ning 1999. aastal kutsuti New Yorgis toimunud konsultatsioonidele Ukraina, 2002. aastal Bulgaaria ja 2006. aastal Slovakkia esindajaid ÜROs (Whitfield 2007: 153–154). Arusaadavalt on sääraseid kutsed väikeriikidele auasi, millest on raske loobuda, ehkki Slovakkia puhul tuleb ka nentida julgust liikuda suurriikide grupi juurest väikeriikide gruppi.

NFOGi ja FOGi paralleelne eksisteerimine oli ja on omapäraseim nähtus külma sõja järgsetes rahvusvahelistes suhetes. Kuna uuem grupp valis teadlikult vanema grupi nime ja rõhutas vaid, et on Uued (*New*), siis oli tegemist nii vastandumise kui väljakutsega. Probleemistikku on mainitud ja selle selgitamine pole antud artikli mureks. Huvipakkuv on vastasseis ise.

Konfrontatsiooni huvi ei ilmutanud kumbki pool ja vaevalt tulnuks see ka kõne alla, sest gruppide võimsus ja võimalused oli ilmselgelt võrreldamatud. Tõenäoliselt sellest johtuvalt ei teinud suured institutsioonid kuni Georgia sõjani NFOGi välja. FOGi ei mainitud ka küll sageli, ent siiski. Näiteks Euroopa komisjoni 5. detsembri 2007. aasta tuntud strateegia paber „Tugev Euroopa naabruspoliitika” mainib FOGi kui Abhaasia konflikti (NB! ja mitte Lõuna-Osseetia – T. A.) lahendajat (*Commission* 2007).

Loogiliselt võttes pidi NFOG oma tegevust kavandades mõtlema ka võimalusele kuidagi mõjutada nelja demokraatlikku jõudu suurriikide grupis. Kohtumistes osalenute nimistute põhjal pole raske aduda USA otsest kaasalöömist NFOGi töös. FOGi kui terviku mõjutamine käis NFOGi enda tegutsemise kaudu: regulaarsed kohtumised ning nende ja neil otsustatu teatavaks tegemine avalikkusele ja mõistagi ka vastasgrupile. Ühe grupi innukus ei saanud jätta teist passiivseks. Olukorra tõsinedes Georgia ümber kasvas NFOGi aktiivsus (kohtumised Brüsselis, Varssavis, idapartnerlus) ja saab väita, et paljus just selle mõjul sündis ka FOGi ridades midagi uut ja konkreetset – Steinmeieri plaan. Teisalt on muidugi selge, et sama nõudis NATO Bukaresti tippkohtumisel juhtunu kriitiline läbimõtlemine – Saksa riigi renomee NATOle lootjate ridades vajas parandamist.

Üldseisu paremaks mõistmiseks tasub tuua hinnangut NFOGile, nagu see on kirjas traagilise sõja eel koostatud mõjuka USA Atlandi Nõukogu dokumendis (*policy paper*): „Enamik (NFOGi) liikmeid on läbi teinud ülemineku autoritaarselt valitsemiselt demokraatialle, on edukalt integreerunud ELi ja NATOsse, võidelnud nõukogude korraga, et saada iseseisvaks. Läti, Leedu, Eesti, Poola ja Tšehhi Vabariigil on eriline moraalne õigus, mida annavad neile Georgiaga jagatud ajalugu ja väärtused. Kui Uute Sõprade Grupil ongi Georgias mõju, siis on see grupp väike ja ei enam kui Venemaa õrritaja. Tema võimalused toetada Georgia

jätkuvat demokraatlikku arengut ja suurendada tähelepanu vabakaubanduslepingu, viisade hõlbustamise ja ENP tähtsusele Georgia jaoks on piiratud.” (Phillips 2008).

Nagu öeldud, puudutas FOGi-Steinmeieri plaan vaid Abhaasiat, mille ümber oli ka Venemaa tõstnud pinget. Lõuna-Osseetia oli lääne suurriikidele algusest peale nagu midagi teisejärgulist ja isegi tähelepanu mitteväärivat. Näiteks leiavad Z. Brzezinski ja P. Sullivani koostatud 860-leheküljelises esinduslikus analüüside ja dokumentide kogumikus eraldi käsitlemist Tšetšeenia, Georgia-Abhaasia, Mägi-Karabahhi, Moldova-Transnistria ja Tadžikistani konfliktid (pp. 559–662), kuid mitte Georgia-Lõuna-Osseetia konflikt (*Russia* 1997). Kui juba USA poliitikakorüfee ei taibanud käsiraamatut koostades seal toimuvat tähtsustada, siis oli asjatu oodata seda väiksema kaliibriga tegelastelt.

Teine huvitav tõdemus rippus üleval mõjuka Saksa ajakirja „Der Spiegel” online- väljaandes 8. augustil 2008 ehk esimese sõjapäeva pärastlõunal: „NATO liikmeist hoiavad Saksamaa ja teised Lääne-Euroopa riigid madalat joont vältimaks suhete pingestumist Moskva. Olukord ELis on samasugune. Uued liikmed Ida-Euroopast näeksid meeleldi Georgia liitumist, kuid ELi vana kaardivägi on kangekaelne. Kui Eesti välisminister Urmas Paet kutsus seoses uue vaenutegevuse puhkemisega Lõuna-Osseetias hiljuti üles Euroopa rahualveüksuse paigutamiseks sinna, siis näis, et ELi administraatoreid Brüsselis tabas kollektiivne kramp. Nende sõnul võib missioon olla võimalik ainult siis, kui kõik konflikti osapooled – venelased, georgialased ja osseedid – tervitavad eurooplasi ja panevad oma relvad maha. Praegu on küll võimatu säärast seisu saavutada.” (Schlamp 2008.)

Ajaloost on teada-tuntud lugu Korea sündroomist, mille kohaselt Korea sõda algas seetõttu, et USA president Harry Truman jättis mingil põhjusel USA toetatud riike mainides

ütlemata Lõuna-Korea, millest Põhja-Korea järeldas, et naaber on saatuse hoolde jäetud ja ründas. Igal juhul tuli see sündroom meelde kohe, kui vallandus sõjategevus nagu unustatud Lõuna-Osseetias (Alatalu 2008a). Kui isegi lääne suurriigid andsid olukorra teravnedes avalikult märku, et huvituvad (üksnes) Abhaasiast, oli küllalt loogiline järeldada, et Lõuna-Osseetia saatus jääb pigem Georgia enda mureks. Ühel hetkel otsustas Tbilisi riskeerida jõu kasutamisega seal, mis tähendas seatud lõksu langemist (Alatalu 2008b).

Uued ja Suured Sõbrad pärast sõda

Mõistagi muutis sõda kardinaalselt FOGi ja NFOGi tegevust. Nagu ülal mainitud, tegi FOGi demokraatlik enamus 2009. aastal ühisavalduse taunimaks UNOMIGi sunnitud laialiminekut Venemaa veto tõttu. Seejärel on olnud tegu „külmutatud gruppiga”, kui tuletada tekkinud seisu iseloomustust „külmutatud konfliktidest”. Prantsusmaa, Saksamaa, Ühendkuningriik ja USA lähtuvad jätkuvalt Georgia territoriaalsest terviklikkusest ega tunnista Venemaa otsuseid tunnustada Abhaasiat ja Lõuna-Osseetiat riikidena. Seetõttu võib nelja lääne suurriiki pidada oma tegutsemist avalikult jätkanud NFOGi otsesteks toetajateks ja vahel on mainitud ametiisikute osalemist NFOGi kohtumistel.

Pärast sõja puhkemist oodati NFOGi kiiret kokkutulemist ja avalikkus sai veel 11. augustil sõnumi Tšehhi välisministri Karel Swarzenbergi valmisolekust sellest osa võtta (Permanent 2008), kuid dokumentides, mis on avaldatud seoses ELi välisministrite (GAERC) 13. augustil 2008 (ehk päev pärast sõjategevuse lõppu) toimunud kõnelustega, pole mingit märget jutuaajamistest NFOGi raames. Kuidas ja millise hinnaga lääne suurriigid Venemaaga leppimist üritasid, pole käesoleva artikli teema. Loomulikult vajas ka NFOG ise aega ja selgust, et uuesti

koos arutada Georgia arengut uutes oludes. Igal juhul õigustasid Uued Sõbrad oma nime, mida ei saa öelda Vanade Sõprade kohta. Allpool mainitavate NFOGi kohtumiste puhul tuleb arvestada, et need ei toimunud eraldi üritustena, vaid suuremate kogunemiste raames. Ehkki mõnedes riikides hinnatakse oma panust NFOGi tegevusse kõrgelt („Poola on NFOGi liikumapanev jõud,” kuulutatakse 2010. aastal Varssavis ilmunud kogumikus, vt Poland 2010: 23), on ametlikud teated NFOGi kohtumistest märksa üldsõnalisemad kui need, mis tehti enne sõda Georgias. Peamine on mõistagi see, et ühenduse tegevus jätkus.

NFOGi esimene ametlik Georgia sõja järgne kogunemine toimus töölounana 15. märtsil 2009 Brüsselis ja selle kokkutsujaks oli Rootsi. Kohal olid Rootsi, Eesti, Läti, Leedu, Bulgaaria, Rumeenia välisministrid, Türgi, USA, Slovakkia, UK, Taani, Poola, Tšehhi esindajad, samuti ELi eriesindaja Georgia kriiside asjus. Georgia delegatsiooni juhtis välisminister Grigol Vašadze. Nagu näha, oli osavõtjate ring varasemast laiem. Georgia välisministeeriumi pressiteate põhjal „kinnitasid osalejad veel kord oma toetust Georgia territoriaalsele terviklikkusele ja suveräänsusele ning keskendusid järgmistele probleemidele: on vaja, et Venemaa täidaks kuuepunktilist relvarahukokkulepet; olukord okupeeritud territooriumitel; ÜRO ja OSCE vaatlusmissioonide tulevik Georgias; ELi monitooringumissiooni Georgias säilitamise vajadus; Genfis peetavate kõneluste formaadi tähtsus ja võimalused parendada selle võimekust. Arusaadavalt käsitleti kohtumisel ka ELi-Georgia ja NATO-Georgia suhteid (*Ministry of Foreign Affairs of Georgia* 2009).

Järgmine kogunemine toimus 25. oktoobril 2010 Luxembourgis ELi välisministrite kohtumise n-ö. kõrvalüritusena. Sedapuhku oli kokkuvõtjaks Tšehhi välisminister Karel Schwarzenberg. Ministrite tasemel olid esindatud Bulgaaria, Eesti, Leedu, Ungari, asevälisministritega Läti, Poola, Rumeenia,

Soome, Taani. Kohal olid ka Euroopa Liidu laienemise ja Euroopa naabruspoliitika komissar Stefan Füle, ELi eriesindaja Lõuna-Kaukaasias Peter Semneby ja USA rahvusliku julgeolekunõukogu esindaja Daniel N. Garba. (*Trend* 2010)

Seni viimane NFOGi kohtumine toimus 14. aprillil 2011 Berliinis NATO välisministrite kohtumise eel. Kohtumise eesistujaid oli koguni kolm – Rumeenia, Leedu ja Tšehhi välisministrid. Osalejatena mainiti veel Eesti, Kanada, Bulgaaria, Slovakkia, Ungari, Läti, Poola, USA esindajaid ning seda, et kohal polnud Rootsit, kuna too pole NATO liige (*Romania* 2011).

Sellega pole ülevaadet NFOGi tegevusest siiski tark lõpetada, sest tema olemasolu oli jõudnud ka Georgia rahvusliku julgeoleku kontseptsiooni.

Uued Sõbrad Georgia julgeolekukontseptsioonis

12. aprillil 2011 kiitis Georgia valitsus heaks julgeolekukontseptsiooni uue variandi. Töö selle kallal oli alanud jaanuaris ja kontseptsioon taheti vastu võtta parlamendi kevadisel istungjärgul. Pingelised suhted opositsiooniga seda ei võimaldanud ja 25. aprillil 2011 otsustati parlamendi väliskomisjoni, rahvusliku julgeolekunõukogu ja valitsusväliste organisatsioonide esindajate kohtumisel tööd kontseptsiooniga jätkata.

Selle aluseks olnud Georgia esimene rahvusliku julgeoleku kontseptsioon oli vastu võetud 8. juulil 2005 ning selles leidsid käsitlemist nii FOG kui ka NFOG! Esimesest on 2005. aasta julgeolekukontseptsioonis juttu alalõigus 5.3, mis kannab pealkirja „Georgia territoriaalse terviklikkuse taastamine”. Seal deklareeritakse: „Mis puutub Abhaasiasse, siis loob dokument, mille koostas ÜRO peasekretäri endine eriesindaja Georgias Dieter Boden ÜRO egiidi all ja Peasekretäri Sõprade Grupi (Prantsusmaa, Saksamaa, Venemaa Föderatsioon, Ühendkuningriik, Ühendriigid) osavõtul,

Tbilisi ja Suhhumi vahel pädevuse jagamise põhiprintsiibid, s.o raamistiku tagamaks Abhaasia eristaatust, laiad volitused valitsusele ning Abhaasia paljurahvuselise elanikkonna õigused ja huvid. Peasekretäri Sõprade Grupi tegevusel ja Georgia-Abhaasia rahukõneluste jätkumisel Genfi raamistikus on Abhaasia konflikti lahendamisel suur tähtsus." Üllataval kombel on FOGist juttu ka ühenduses Georgia-Ukraina strateegilise partnerluse suhetega, milles „tervitatakse Ukraina võimalikku osavõttu Peasekretäri Sõprade Grupist" (alalõik 5.5.2). Nagu ülal mainitud, osales Ukraina juba kutsutuna FOGi kohtumistel 1999. aastal ja oli pärast kontseptsiooni vastuvõtmist külaline ka NFOGi kohtumisel 2007, ent sellega asi ka piirdus. Vasttekinud NFOGi osa käsitletakse lõigus „5.5.7. Regioonide koostöö". Uute Sõprade kohta on kirjas: „Georgia teeb aktiivset koostööd Balti mere riikidega paljudes valdkondades. Georgiale on eriti tähtis omandada Balti kogemusi Euroopa ja euroatlantilises integratsioonis. Balti riigid toetavad Georgia soovi integreeruda NATOsse ja EL on vahend harmoneerimaks rahvuslikku seadusandlust ja institutsioone nagu ka reforme kaitsesektoris ja teistes avaliku poliitika sfäärides.

Georgia peab väga tähtsaks poliitilise ja majanduskoostöö süvendamist Ida- ja Kesk-Euroopa riikidega ning soovib tagada nende toetuse Georgias toimuvatele reformidele. Leedu, Läti, Eesti, Rumeenia, Bulgaaria ja Poola kuulumine Georgia Uute Sõprade Gruppi toetab Georgia Euroopa valikut." (*National Security Concept of Georgia* 2005.)

Seega saab NFOGi loomist pidada igati õnnestunud ettevõtmiseks ka seetõttu, et tema olemasolu leidis kärmelt mainimist selle riigi rahvusliku julgeoleku kontseptsioonis, mille positsioonide tugevdamisele NFOGi tegevus oli suunatud. Seisund, mida suudavad nii lühikese tegutsemisajaga ära teenida vähesed rahvusvahelised kooslused. Georgia 2005. aasta rahvusliku julgeoleku kontseptsioon mõjutas otseselt järgmise olulise

dokumendi – „Georgia välispoliitika strateegia 2006–2009” väljatöötamist ja heakskiitmist. Selles on juttu ka FOGist: „... prioriteetide hulka kuuluvad suhted ÜROga, samuti kahepoolsed suhted peasekretäri Georgia Sõprade Grupi riikidega”, kuid NFOGi mainitud pole. (*Foreign Policy Strategy* 2006)

Tulles nüüd tagasi Georgia 2011. aasta julgeolekukontseptsiooni sünni juurde, siis kujunes see ootamatult pikaks protsessiks. Aprillis heakskiidetud projekti, mille aluseks oli eelmise kontseptsiooni struktuuriline ülesehitus, arutati parlamendis korduvalt ja tekst muutus kohati põhjalikult. Mõistagi tutvusid dokumendiga ka Georgia liitlased. Uue kontseptsiooni vastuvõtmine Georgia parlamendis toimus 23. detsembril 2011. Kontseptsiooni sissejuhatuses on vahepealsete lahkkelide meenutusena kirjas, et „Georgia valitsus kujundab ja Georgia parlament ratifitseerib rahvusliku julgeolekukontseptsiooni” ning leiavad äramainimist kõik selle koostajad (*National Security Concept of Georgia* 2011). Tehtud muudatuste hulka kuulus ka FOGi ja NFOGi mainimise väljajätmine uuest kontseptsioonist. Sel kohal on õigem öelda termini „NFOG” kadumisest tekstist, sest kontseptsioon mainib jätkuvalt ja tõstab esile Georgia koostööd Balti riikidega Euroopa ja Euroatlandilise integratsiooni suunal ja rõhutab koostöö tähtsust Kesk- ja Kagu-Euroopaga ning Skandinaavia maadega. (*Ibid.*) Seda kõike tehakse lühemalt kui 2005. aasta kontseptsioonis, ent NFOGi vaim ja sisu on olemas, ehkki teda ei mainita.

Nagu Georgia kõrged ametiisikud käesoleva loo autorile kinnitasid, võeti FOG ja NFOG tekstist välja „suurriikide soovil”. Arusaadavalt tuleb georgialasi mõista, samas on juulist 2005 detsembrini 2011 kehtinud Georgia rahvusliku julgeoleku kontseptsioon ajalukku läinud ja jääv dokument. Nii FOG kui ka NFOG on aga jätkuvalt olemas ja väikeriikide söakas vastandumine suurriikidele kui toetusavaldus keerulisse olukorda sattunud väikeriigile tema konfliktis suurriigiga jätkub.

Kristiina Ojuland tegi Eesti välispoliitika ajalugu

Eesti välispoliitikale ja välisminister Kristiina Ojulandile oli NFOGi loomine märgiliseks sündmuseks. Vähesed seda tüüpi algatused jäävad ellu, pealegi oli tegu väljakutsega külma sõja järgsetes rahvusvahelistes suhetes juba harjumuspäraseks saanud autoriteetsele formaadile. On ilmselt põhjust pidada NFOGi innovaatiliseks sammuks, kusjuures uus loodi mitte vana eitades, vaid selle kõrvale ning aeg on kinnitanud just uue elujõulisust. Rahvusvahelistele suhetele küllalt tüüpiliselt on vana formaat alles, sest selles on kasutusressurssi, mida võib ühel ajaloolisel hetkel tarvis minna.

Kristiina Ojulandile endale osutus NFOGi loomine luigelauluks välisministrina, sest ta sõitis Thbilisisse teadmise, et võib ministeeriumi haldamises ilmnenud vigade tõttu kaotada ametikoha, mis tagasijõudnult ka juhtus. Ajakirjanduse rünnaku alla sattus ka tema Thbilisisse sõit, mille Gruusia sisepoliitikaga seotud seika ei vaevutud selgitama. Sestap olgu siinkohal kinnitatud, et välisminister Kristiina Ojulandi sõit Thbilisisse veebruaris 2005 oli Eesti välispoliitika jaoks suursündmus, sest meie eestvedamisel sündis rahvusvaheline riikide ühendus, pealegi vetoõigusega suurriikide samaeesmärgilise ühendusega konkureeriv väike- ja keskmiste riikide ühendus, mis võttis ootamatult kergelt, et mitte öelda elegantselt sisse koha maailmapoliitikas. Tal on oma roll Euroopa Liidu ja NATO naabrusepoliitikas ja tema kaalukuse üheks tagajaks on teadmine, et ta oli pikka aega ametliku tegijana kirjast ühe maailmapoliitika keerulisema võtmeriigi – Georgia rahvusliku julgeoleku kontseptsioonis. Georgia on aga täis otsustavust oma valitud tee lõpuni käia ja teab, et võib selles arvestada tõeliste ja organiseerunud sõprade toetusega.

Kirjandus ja allikad

- Alatalu, Toomas (2000). Not the events of 1940 but of 1939–44 in Finland, Estonia, Latvia, Lithuania, Slovakia, and Tuva. *The Monthly Survey of Baltic and Post-Soviet Politics*. EuroUniversity Series. International Relations. No 2(104). Eurouniversity, Tallinn.
- Alatalu, Toomas (2008a). Lõuna-Osseetia ja Eesti sündroomist. *Sirp*, 5. september 2008.
- Alatalu, Toomas (2008b). Gruusia sõjaga on selgust piisavalt. *Sirp*, 14. november 2008.
- Alatalu, Toomas (2009a). Gruusia konflikt. *Tallinna Tehnikaülikool. Poliitika, riigiteadused, rahvusvahelised suhted*. 2009/nr.1(10).
- Alatalu, Toomas (2009b). Soome Demokraatliku Vabariigi jälgedes. *Eesti Ekspress*, 4. juuni 2009.
- Alatalu, Toomas (2010). Baasidest baasideni ehk Kreml jääb endale truuks. *Maailmast 2010*. RSR artiklite kogumik. Toimetajad A. Kasekamp, R. Toomla, K. Tüür. Publications of the Institute of Government and Politics. University of Tartu. Politica. Vol. 9. Tartu.
- Alatalu, Toomas (2011). Baltic Sea Region – the Architect of the Eastern Partnership. *The Eastern Partnership & Central Asia. Baltic Horizons*. Euroacademy series: International relations. No 17 (114). November 2011. Euroacademy, Tallinn.
- Auswärtiges Amt – Georgia (2012). http://www.auswaertiges-amt.de/EN/Aussenpolitik/Laender/Laenderinfos/01-Nodes/Georgien_node.html. [29.02.2012]
- Cable reference ID:#06SOFIA1542 (2006) Wed., 8. Nov. 2006. First published on 1 Sept. 2011. <http://www.cablegatesearch.net/cable.php?id=06SOFIA1542>.
- Commission of the European Communities (2003). Communication from the Commission to the Council and the European parliament. *Wider Europe – Neighbourhood: A New Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbours*. March 11, 2003. http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/com03_en.pdf [29.02.2012]
- Commission of the European Communities (2005). Communication from the Commission to the Council European Neighbourhood Policy. Recommendations for Armenia, Azerbaijan, Georgia and

- for Egypt and Lebanon. March 2, 2005. http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/enp_communication_72_2005_en.pdf [29.02.2012]
- Commission of the European Communities (2007). Communication from the Commission. A Strong European Neighbourhood Policy. Brussels, 5 December 2007. http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/com07_774_en.pdf [29.02.2012]
- Communique of the Ministerial Meeting of the New Group of Friends of Georgia in Warsaw on June 25, 2008. <http://www.msz.gov.pl/Communique,of,the,Ministerial,Meeting,of,the,New,Group,of,Friends,of,Georgia,on,June,25,2008,18767.html> [29.02.2012]
- Concluding statement on the outcome of the resumed meetings between the Georgian and Abkhazian parties held in Geneva from 17 to 19 November 1997 (1997). <http://www.c-r.org/our-work/accord/georgia-abkhazia/keytext7.php>. [29.02.2012]
- Foreign Policy Strategy 2006-2009 (2006). Ministry of Foreign Affairs of Georgia. http://www.mfa.gov.ge/files/35_9440_673620_11.pdf [29.02.2012]
- Georgia's New Group of Friends to meet in Romania (2005). Civil Georgia. Tbilisi. 7 Nov 2005. http://www.civil.ge/eng_print.php?id=11108. [28.02.2012]
- Joint Statement by the Group of Friends of the UN Secretary General on the United Nations Observer Mission in Georgia resolution. U.S. Department of State. Media Note. Washington, DC. June 16, 2009. <http://www.state.gov/r/pa/prs/ps/2009/06a/125002.htm> [28.02.2012].
- Konflikty v Abhazii i Yužnoj Ossetii. Dokumenty 1989–2006 gg. (2008). Priloženie k „Kavkazskomu sborniku”. Vypusk N 1. Sostavlenie i kommentarii M. A. Volhonski, V. A. Zaharov, N. Yu. Silajev. Russkaja panorama. Moskva.
- Latvian (2006) representative at „Friends of Georgia” meeting indicates support for Georgia's reform process. *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Latvia*. <http://www.mfa.gov.lv/en/news/press-releases/2006/november/10-5/?print=on>. [29.02.2012]
- Leveraging (2003) for success in United Nations peace operations. J. E. Krasno, B. C. Hayes, D. C. Daniel (Eds.). Greenwood Publishers.

- Lithuanica (2007). „New Friends of Georgia” meeting in Vilnius. September 12, 2007. <http://irzikevicius.wordpress.com/2007/09/12%E2%80%9Cnew-group-of-friends-of-georgia-meeting-in-vilnius> [29.02.2012]
- Ministry of Foreign Affairs of Georgia (2009). Statement. 15 March 2009. http://www.mfa.gov.ge/Print.php?gg=1&sec_id=30&info_id=9883&lang_id=ENG. [29.02.2012]
- Ministry of Foreign Affairs of Georgia (2012). Relations between Georgia and Federal Republic of Germany. http://www.mfa.gov.ge/index.php?sec_id=284&lang_id=ENG [29.02.2012]
- National Security Concept of Georgia (2005). Ministry of Foreign Affairs of Georgia. http://www.mfa.gov.ge/index.php?lang_id=ENG&see_id=12. http://www.parliament.ge/files/292_880_927746_concept_en.pdf. 29.02.2012]
- National Security Concept of Georgia (2011). [http://www.nsc.gov.ge/files/files/National Security Concept.pdf](http://www.nsc.gov.ge/files/files/National%20Security%20Concept.pdf). [29.02.2012]
- Permanent (2008) Mission of the Czech Republic to the UN in New York. Czech position on the situation in Georgia. http://www.mzv.cz/un.newyork/en/news_events/czech_position_on_the_situation_in.html. [29.02.2012]
- Phillips David L. (2008). Project Director and Author. Restoring Georgia's Sovereignty in Abkhazia. The Atlantic Council of the United States. Policy Paper, July 2008. http://www.acus.org/docs/restoring_Georgia's_Sovereignty_in_Abkhazia.pdf. [29.02.2012]
- Poland and the Czech Republic: Advocates of the EU Enlargement. Edited By Adfdam Balcer. Demos Europe. Centre for European Strategies. Warsaw, 2010. http://www.european.org/doc/publications/demosEUROPA_PL_CZ.pdf. [29.02.2012]
- Rinnert D (2011). The Eastern Partnership in Georgia. Working Paper FG 5,2011/No.1, March 2011. Stiftung Wissenschaft und Politik. Berlin.
- Rogozin (2003) criticizes United Nations. RMSMC Issue #2463: Caucasus, Central Asia (25 July 2003). <http://groups.yahoo.com/group/RMSMC/message/2493> [29.02.2012]
- Romania (2011). Ministry of Foreign Affairs. Minister Teodor Baconchi co-chaired New Group of Friends of Georgia meeting. 04/14/11. <http://www.mae.ro/en/print/8330>. [29.02.2012]

- Russia (1997) and the Commonwealth of Independent States. Documents, Data, and Analysis. Z. Brzezinski, P. Sullivan. Editors The Center for Strategic and International Studies. New York.
- Schlamp H.-J. (2008). The Fight for South Ossetia. Caucasus Violence Took Europe by Surprise. Spiegel Online. 8.08.2008. <http://www.spiegel.de/international/europe/0,1518,druck-570893,00,html>. [29.02.2012]
- Socor, Vladimir (2005). New Group of Georgia's Friends Founded. Eurasia Daily Monitor, February 7, 2005.
- Socor, Vladimir (2007). Friends of Georgia hold Strategy session in Lithuania. Eurasia Daily Monitor. Volume 4, Issue 171. September 17, 2007.
- Socor, Vladimir (2008). US, new members backing NATO membership action plans for Georgia and Ukraine. Eurasia Daily Monitor. Volume 5, Issue 46. March 11, 2008.
- Trend. Luxembourg hosts FMs' meeting in format of „Friends of Georgia“. 25 October 2010. <http://en.trend.az/print/1771868.thml>. [29.02.2012]
- UN Security Council resolution 849 (1993).
- UNOMIG. Press releases. <http://unomig.org/media/press-releases>. [28.02.2012]
- Walters W (2004). The Frontiers of the European Union: A Geostrategic Perspective. Geopolitics 9(3).
- Whitfield, Teresa (2007). Friends Indeed? The United Nations, Groups of Friends, and the Resolution of Conflict. USIP Press Books.
- Whitfield, Teresa (2004). Groups of Friends, in: *The UN Security Council: from the Cold War to the 21st century*. Edited By D. Malone. Lynne Rienner Publishers.
- Yusifzade Sevinge (2008). A not so Distant Model: The Azerbaijan Democratic Republic of 1918–1920 and Baku's Post-Soviet Foreign Policy. *An electronic publication of Azerbaijan Diplomatic Academy*. Vol. I No.1 <http://ada.edu.az/biweekly/issues/vol1no1/20090224111835906.html>. [28.02.2012]

Ajaloolise ruumi konstrueerimisest: Eesti liikumine Vene tsivilisatsioonist Läänemere regiooni

Heiko Pääbo

Rääkides Eestist, mõtleme väikeriiki Läänemere idakaldal. Selle piirkonna ajalugu on olnud keeruline, kuna geostrateegiline asukoht on ligi meelitanud mitmeid välisvallutajaid. Hoolimata maad valitsenud võõrvallutajatest, on eesti rahvas suutnud säilitada oma kultuurilise identiteedi ning alal hoida iseseisva rahvusriigi, kus enamus elanikkonnast identifitseerib ennast eestlastena. Igal rahvusel on oma ajaloonarratiiv, mis annab üldise raamistiku seletamiseks, mis on selle rahvuse olemus, päritolu ja tulevik. Seda ajaloonarratiivi võib nimetada alusnarratiiviks, mis pakub kõikehõlmavat arusaama rahvusest – nii selle päritolu kui ka enesekuvandit. Eesti alusnarratiiv kujutab eestlasi siinsel territooriumil põlisrahvana ning teised, Eesti aladele tulnud rahvad on üksnes täiendanud siinsete eestlaste geneetilist baasi (Laur jt 2005: 16).

Selles kontekstis on aeg oluline rahvusidentiteeti konstrueeriv element. Alusnarratiiv lõimib erinevad minevikusündmused ühtseks jutustuseks, luues arusaama rahvusest kui ajaloolisest toimijast iidsetest aegadest alates. See perennialistlik rahvuse määratlus on aluseks tänapäevase rahvusriigi alusnarratiividele, mida riiklikud institutsioonid kultiveerivad ühiskonnaliikmete

seas üldise käibetõena. Niisuguse sisendamise kaudu taastoodetakse rahvuslikku identiteeti, mis väljendub elanikkonna üldises lojaalsuses rahvusriigi suhtes. Seega võib öelda, et ühtne arusaam ajast on oluliseks rahvusidentiteedi allikaks. Lisaks ajale on ka ruumil oluline roll rahvusidentiteedi konstrueerimisel. Aeg ja ruum põimuvad rahvuslikus alusnarratiivis nii, et narratiiv määrab rahvuse ajaloolise ruumi. Seda ruumi võib nimetada ka kronotoobiks, laenates Mihhail Bahtini terminit ruumi ja aja kokkusulandumisest identiteedinarratiivis. Ajalooline ruum ei tähenda üksnes rahvusriigi piire, vaid ka laiemat ruumi, millega rahvus on seotud või mis on tema tavapärane toimimisala. Teisisõnu võib ajalooline ruum määratleda ka rahvuse regionaalset kuuluvust. Kui kitsamas tähenduses on rahvuse ajalooline ruum see, mille territooriumil eksisteerivad rahvuse jaoks olulised unikaalsed identiteedisümbolid, siis laiemas tähenduses on see ruum, kus rahvus on tavapäraselt suhelnud oma naabritega. Seega määratleb ajalooline ruum ka „tavapärased” või „normaalsed” ajaloolised suhted, mis omakorda loovad regionaalse identiteedi aluse.

Käesolev artikkel keskendub ajaloolise ruumi konstrueerimisele Eestis. Eestlaste ajalooline kodumaa langeb kokku Eesti Vabariigi praeguste piiridega (Pääbo (1) 2011: 96). Artikli eesmärgiks ei ole analüüsida eestlaste ajaloolise kodumaa konstrueerimist alusnarratiivi poolt, vaid vaatleb Eesti ajaloolist ruumi laiemas tähenduses. Analüüsi fookuseks on alusnarratiivi muutumine viimase kahekümne aasta jooksul, mõistmaks, kuidas Eesti alusnarratiivis esinev ajalooline ruum on liikunud Venemaa imperialistlikust kontseptsioonist Euroopa kaardil arusaamaks iseseisvast Eesti rahvusriigist. Ametlik Nõukogude-aegne Eesti alusnarratiiv kujutas Eestit ja eestlasi loomuliku osana vene tsivilisatsioonist, toetades seeläbi impeeriumikeskset lähenemist, milles Eesti oli Venemaa ajalooline ääremaa (Pääbo

(2) 2011: 253–279). Nõukogude režiimi kokkuvarisemise järel on Eesti alusnarratiiv vastandunud Nõukogude omale ja seetõttu on ka Eesti „loomulik” ajalooline ruum saanud uue tõlgenduse. Tsentripetaalsed jõud, mis taastotsid lojaalsust Moskvale, on asendatud tsentrifugaalsete jõududega, mis eitavad Venemaa õigust Eesti territooriumile. Uus ajalootõlgendus näitab Eestit kui iseseisvat toimijat ajaloos ning proovib vähendada eestlaste-venelaste suhteid minimaalseks, näidates neid pigem erandi kui tavapärasena. Sarnaselt Nõukogude alusnarratiivile paigutab ka Nõukogude-järgne narratiiv Eesti suuremasse regiooni: Vene tsivilisatsiooni asemel on rõhutatud Eesti kuulumist Euroopasse ning alusnarratiiv konstrueerib eestlaste ajalooliseks ruumiks Põhja-Euroopa (Pääbo (1) 2011: 95). Selline ajaloolise ruumi kujundamine on eriti oluline ühtse Läänemere regiooni identiteedi konstrueerimise kontekstis.

Artikkel keskendub Läänemere regiooni kui ajaloolise piirkonna konstrueerimisele Eesti alusnarratiivis ja tugineb uurimusele, mis analüüsis Eesti alusnarratiivi, ajavahemikus 1989–2006 väljaantud riiklikult heakskiidetud ajalooõpikutes. Kuigi alusnarratiiv toimib erinevates meediumites, võimaldab ajalooõpikute analüüs määratleda alusnarratiivi ühetaolises keskkonnas. Koolid on ka olulisteks sotsialiseerimisinstiitutsioonideks, mis taastoodavad uue põlvkonna arusaamu rahvuslikust minevikust, sealhulgas ajaloolisest ruumist. Artikkel on jaotatud kahte ossa: esmalt analüüsitakse üldisi tendentse Läänemere regiooni kujutamisel eestlaste ajaloolise suhtlusruumina. Teine osa keskendub Läänemere regiooni erinevatele tähendustele Eesti alusnarratiivis.

Ruum kui identiteedielement

Mälu on indiviidi enesemääratluse aluseks, rääkides sellest, kust isik on pärit, kes ta on praegu, miks on ta selliseks kujunenud, samuti lõimib mälu minevikusündmused üheks arusaadavaks tervikuks (Booth 2008). F. Kratochwil kõrvutab indiviidi mälu toimimist kollektiivse mäliga, järeldades, et see funktsioneerib grupiidentiteedi loomisel samadel alustel (Kratochwil 2006). Seega saab väita, et mälu on identiteedi konstrueerimisel üks peamisi allikaid. Samas ei ole aeg (kollektiivne mälu) ainus identiteediallikas, vaid selles protsessis on tähtis faktor ka ruum. Sotsiaalset gruppi ümbritsev keskkond on mälutegevuse tulem. Ühiskonna liikmed toimivad lähtuvalt nende kollektiivsest mälust ja identiteedist, kasutades sealjuures ka oma elukeskkonda, et mäletada ning taastoota mälusündmusi (Schleifman 2001: 6). Seetõttu võib öelda, et mälu ja ruumi ei ole võimalik eraldada, sest keskkond annab mälule sellekohase tähenduse. J. Candau määratleb mälu isegi *topofilseks* nähtuseks, mis muutub tähenduslikuks kindlate kohtade ja objektide kontekstis. Seega on ruum aja kehastuseks. Iga ühiskonnagrupp mälestab tema jaoks olulisi sündmusi kindlas keskkonnas või asukohas, mis muutub nende mälukohaks. Nendel kohtadel on samaväärne mõju grupiidentiteedile, kui on mälestataval sündmusel endal (Tamm, Saale 2008). Seetõttu on mälu ümberkirjutamisel vaja muuta ka keskkonda, kus eelnev mälu toimis. Ainult seeläbi suudab uus mälu ümber kujundada ning sisendada uut grupiidentiteeti (Hodgkin, Radstone 2007: 12).

A. Smith (1991: 93; 1999: 14) leiab, et ruumil on rahvusliku identiteedi kontekstis oluline lisaülesanne. Lisaks ühisele minevikule, traditsioonidele ning omadustele on rahvuse territoorium see, mis aitab rahvusriiki määratleda, andes sellele geograafilise raamistiku. Nõue ruumile, mida nimetatakse

rahvuslikuks territooriumiks, muutub õiguspäraseks selle kaudu, et etniline grupp / rahvuskehand seotakse ajalooliselt kindla ruumiga, mis muutub oluliseks aspektiks selle grupi kultuurilises enesemääratluses (Kapralski 2008: 35). Hålfdanarson (2000: 20) järeldeb, et „[s]oov *selle maa* järele ning sellega identifitseerimine toimus rahvusliku solidaarsuse alusena ja rahvuslike koosluste määratlustena.” Nagu juba eespool mainitud, märgistavad sotsiaalsed kooslused ruumi, lähtudes oma kollektiivsest mälust, mis määratleb grupi mäluobjektid. Need pidepunktid kaardistavad ruumi kodumaana, mis on ka rahvusliku identiteedi oluliseks aluseks. Käesoleva artikli tähelepanu keskmes ei ole mäluobjektide kaardistamine looduskeskkonnas, vaid narratiivne ruumi konstrueerimine, mis on vahendatud ajalooõpikute tekstide ja illustratsioonide kaudu. Sarnaselt mäluobjektidega elavas keskkonnas loovad need õpikud jooniste ja maakaartide abil visuaalse arusaama ruumist. Samuti on see visualiseeritud ruum toetatud õpikus esitatud narratiivi poolt, mis annab konkreetsele ruumile ka kindla tähenduse. P. Fresnault-Deruelle (1998) väidab, et üksnes visualiseerimine on liiga nõrk jõud mentaalse kuvandi loomiseks, kuid see saab muutuda võimsaks teguriks ainult narratiivses keskkonnas. Seega muutub ruum osaks mentaalsest kaardist ja omandab ajaloolise ruumi tähenduse üksnes rahvusliku alusnarratiivi kontekstis, mis ühendab rahvusliku ajaloo ja territooriumi ühtseks tervikuks.

Rahvusliku ruumi muutumine on eriti tundlik identiteedielement laguneva impeeriumi kontekstis. Impeeriumis on erinevad etnilised grupid sotsialiseeritud olemaks osa suurest poliitilisest tervikust – impeeriumist. Imperiaalne alusnarratiiv konstrueerib impeeriumi territooriumi kui ühendava ruumi – ja seega muutub see ühtseks identiteedielemendiks – kõikidele erinevatele etnostele riigis. Impeeriumi lagunemisel kohanevad noored rahvusriigid uute reaalsustega ning sätivad

oma alusnarratiivid kooskõlla nende ruumiliste muutustega. J. Gillis (1994) väidab, et mälu ja identiteet on vastastikku kujunevad nähtused. Seepärast nõuab poliitiline territoriaalne muutus ka rahvusliku mälu ümbervaatomist, et uus keskkond toetaks uuendatud rahvusidentiteeti. Seda protsessi ongi kõige parem jälgida endiste impeeriumite aladel. Erinevad etnosed, kes on elanud ühe poliitilise võimu alluvuses, jagavad paratamatult ühiseid mälestusi, mis aga muutuvad uue poliitilise staatuse tekkimise ja impeeriumi territoriaalse terviklikkuse kadumisega. See viib identiteedi ümberhindamiseni ning seeläbi tõlgendatakse ka ühiseid mälestusi uuesti ning need tõlgendused võivad kujuneda vastandlikeks narratiivideks (Hamilakis, Labanyi 2008). Üpris vältimatuteks vastandumisteks võivad kujuneda endise keskuse ja ääremaade narratiivid. Keskus, mis toetab endiselt tsentripetaalset narratiivi, mille eesmärgiks on integreerida ääremaad üheks tervikuks, vastandub selgelt ääremaade tsentrifugaalsetele narratiividele, mis toetavad nende alade iseseisvat identiteeti ning eitavad identiteedi samastamist endise keskusega. Peamiseks eesmärgiks on eemalduda keskusest mentaalselt. Lisaks tuleb arvesse võtta võimustruktuuri muutusi. Impeeriumi eksisteerimisel oli keskusel ääremaaga asümmeetriline võimusuhe ning seetõttu oli võimalik keskuse narratiivi ääremaal elavatele etnostele peale suruda ning nad pidid oma rahvuslikke narratiive konstrueerima imperialistlikus raamistikus (Feichtinger 2003: 19). Impeeriumi kokkuvarisemise järel muutuvad võimusuhted sümmeetrilisemaks ning surve mahutada oma narratiiv imperiaalse alusnarratiivi konteksti kaob, mistõttu liigutakse selle narratiivi suhtes vastanduvasse faasi. Uued tekkinud rahvusriigid konstrueerivad ka oma ajaloolise ruumi, mis võib olla konfliktis keskuse ajaloolise ruumiga. Kui puudub otsene territoriaalne konflikt, siis eksisteerib vastandumine laiemas ajaloolise ruumi tajumises. Iseseisvunud rahvused ei eita

ühtset minevikku, kuid eelnevalt pealesurutud imperiaalse narratiivi (näitab impeeriumi ruumi kui ajaloolist tervikut) asemel luuakse arusaam oma rahvuslikust ruumist endise impeeriumi aladest väljaspool. Seetõttu muutub endise keskuse võimutsemine nendel aladel ajalooliselt ebardlikuks nähtuseks, mis on iseisvuse saavutamiseiga likvideeritud (Hawley 1996: xii).

Endiste kontinentaalsete impeeriumite aladel on ruumiga seotud konfliktid välja joonistunud eriti tugevalt, sest endist keskust eraldavad ääremaadest vähesed looduslikud piirid. S. Kapralski laenas M. Bahtinilt termini *kronotoop*, näitamaks ruum olulisust identiteedi konstrueerimisel füüsiliselt jagatud territooriumil.¹ Ta väidab, et see on „*reaalne, kuid sümboliväärtusega, sageli isegi mütologiseeritud koht, kus grupi identiteedi jaoks on olulised sündmused, kas tegelikult aset leidnud grupi poolt tajutud „võimalikus minevikus” või see sündmus on sümboolselt esindatud (nt mälestusmärgid) ruumipaigutuses või sellega seotud sotsiaalsetes funktsioonides*” (Kapralski 2001: 36). Endise kontinentaalse impeeriumi aladel on kattuvad kronotoobid paratamatud. Kuigi Kapralski keskendub oma uurimuses konkreetsele kohale ja füüsilisele keskkonnale, laiendan ma seda terminit narratiivsele ajaloolisele ruumile, mida vahendavad rahvuslikud alusnarratiivid. Tuginedes A. Smithi väitele, et territoorium on identiteedi võtme-element, leian ma, et on oluline analüüsida ajaloolise ruumi tähendust just rahvuslikes alusnarratiivides impeeriumijärgses ruumis. Artikkel keskendubki Eesti ajaloolise ruumi arengule alusnarratiivis Nõukogude-järgsel perioodil. Eesti alusnarratiiv muutus kiiresti tugevalt Venemaa-vastaseks, kuna viimane sai Nõukogude Liidu õigusjärglaseks.

¹ Kronotoop tähendab aja ja ruumi seost. Seda terminit kasutas esimesena Einstein relatiivsusteooria puhul, kuid M. Bahtin tõi selle kontseptsiooni kirjandusteadusesse, kasutades seda metafoorilise kontseptsioonina. Vt. M. M. Bakhtin, „Forms of time and of chronotope in the novels”, rmt.: *The Dialogic Imagination by M. M. Bakhtin*, Michael Holquist (toim). Austin: University of Texas Press, 2002, lk 84–259

Eesti alusnarratiiv vastandas Eesti kuuluvust Vene tsivilisatsiooni ning hakkas rõhutama eestlaste ajaloolist kuulumist Euroopasse ja eelkõige Põhja-Euroopasse, see tähendab Läänemere regiooni.

Ajalooõpikud kui rahvusliku alusnarratiivi allikad

Selles artiklis on alusnarratiiv määratletud kui hegemooniline kollektiivne mälu, mis pakub indiviidile raamistiku mälestuste hoidmiseks ning nende tähenduste määramiseks. Alusnarratiivid on „*loodud ja sanktsioneeritud riiklike keskinstitutsioonide poolt*” (Goldberg jt 2006: 320). Alusnarratiiv on nii kirjeldav vahend, rääkides loo rahvusest kui ühtsest toimijast, kui ka hinnanguline tööriist, mis tõlgendab ja hindab ajaloolisi sündmusi ja toimijaid. Ta kultiveerib kindlaid väärtusi ja kuvandeid riigi elanikkonnas (Goldberg jt 2008: 226). Seetõttu on rahvuslik alusnarratiiv oluliseks töövahendiks lojaalsete riigikodanike ühiskonnastamiseks. Riiklik haridussüsteem on üks tugevamaid riigi kontrollitud ühiskonnastamisinstitutsioone. A. Assmann (1993: 8–10) väidab, et haridus on võimas eripärane ühiskonnainstitutsioon, mille eesmärgiks on jagada ja kultiveerida teadmisi, mis on olulised ellujäämiseks ühiskonnas, tema uute liikmete hulgas, tuginedes ühiskonna kultuurimälu. Rahvuslikud alusnarratiivid on üks nendest väärtuste kogumitest, mida ühiskonnastamisinstitutsioonid kultiveerivad (De Cillia 1999: 153). „*Tugev side ajaloo ja mälu vahel kerkib eriti esile haridussüsteemis, mis vastutab teadmiste ja väärtuste siirdamise eest uuele põlvkonnale. Selle eesmärgi edukal täideviimisel on eeldatavasti uus põlvkond noori inimesi muudetud lojaalseteks kodanikeks ja see aitab sisse seada jagatud identiteeti*” (Podeh 2000: 65). Seega on kool võtmeinstitutsioon rahvusliku identiteedi ja riigi eksisteerimiseks vajalike jagatud väärtuste,

normide ja uskumuste süvendamisel (Weinstein jt 2007: 43). Rahvusriigid on kasutanud seda institutsiooni oma eksistent-si algusest saadik, kultiveerimaks kindlaid väärtusi ja uskumu-si, et kasvatada lastest lojaalsed kodanikud. Sõltumata poliiti-lisest režiimist, on kõikidel rahvusriikidel olnud õppekavade koostamisel oma poliitilised eesmärgid. Seetõttu võib seda tege-vust nimetada ideoloogiliseks protsessiks (Podeh 2000: 66–68).

Rahvuslikku alusnarratiivi on hea analüüsida ajalooõpiku-te põhjal, sest need pakuvad õpilastele läbipaistvat raamistikku, mille tõepärasust ei seata kahtluse alla, sest õpikus olev tekst on kirjutatud impersonaalselt ja see kõlab objektiivsena. Luge-ja aktsepteerib seda „tõena” (Olson 1989: 241). Teisisõnu, kooli ajalooõppekavadel on võtmeroll rahvusliku mälu ülekandmi-sel uuele põlvkonnale ning seeläbi mõjutab ta ka õpilaste iden-titeedi kujundamist, seob nende individuaalsed identiteetidid rahvusliku identiteediga. Samuti on see aluseks noorte indivii-dide mentaalse kaardi konstrueerimisel, sest ajaloo õppekavad loovad arusaama, kuidas rahvuslik *meie* on seotud ümbritseva maailmaga (Weinstein jt 2007: 48, 52). Seega „õpikud *kanna-vad kahte rolli: ühelt poolt loovad nad arusaama mineviku ja oleviku jätkuvusest, kandes üle aktsepteeritud ajaloonarratiivid, teisalt nad muudavad ... minevikku nii, et see sobiks tänapäe-vaste vajadustega*” (Podeh 2000: 66). Näeme, et ajalooõpikud ei anna üksnes informatsiooni selle kohta, millised mälestused on ülekantavad uuele põlvkonnale, vaid ajaloosündmuste valik ja tõlgendused võimaldavad aru saada tänapäevastest poliitilistest eesmärkidest kollektiivse mälu taastootmisel. Sellepärast on ka käesolevas analüüsis tähelepanu keskmes just ajalooõpikud, et aru saada, milliseid väärtusi ja uskumusi Eesti ajaloo õppekava vahendab.

Töö käigus analüüsisin kaheksat Eesti ajaloo õpikute komp-lekti ajavahemikust 1989–2006. Esimene analüüsitav õpikute

komplekt ilmus aastal 1989². Seda võib pidada esimeseks katseks pakkuda alternatiivi Nõukogude Eesti alusnarratiivile, kuid hoolimata sellest on ajalugu vahendatud läbi marksistliku ajaloolise materialismi, sest õpik on välja antud ikkagi NSVLis. Kuigi see õpik erineb teistest analüüsitavatest õpikutest, on see esimeseks sammuks Nõukogude alusnarratiivi väljavahetamisel rahvusliku narratiivi vastu. Kolm õpikute komplekti esindavad üpriski laialt kasutatud/kasutatavaid õpikuid, millel on üsna sarnane autorite kolleegium, kuid nad on välja antud eri ajal.³ Nende õpikute peamised erinevused tulenevad eelkõige uutest ajalootõlgendustest, mis tuginevad osaliselt uutele leidudele. Esimene neist on välja antud uueks õppeaastaks kohe pärast iseseisvuse taastamist. Teine komplekt õpikuid on välja antud 1990ndate keskel ja seejärel paaril korral kordustrukina. Viimane komplekt on välja antud dekaad hiljem ning ka sellel on ilmunud juba kordustrukid. Need õpikud on eelmistega võrreldes ehk enim muutunud nii metodoloogia kui ka üldise Eesti ajaloo käsitluse poolest. Samuti on artiklis uuritud ühte põhikooli ajalooõpikute komplekti⁴ ja kahte alternatiivset gümnaasiumi ajalooõpikut⁵. Käesolev uurimus keskendub peamiselt

² Õispuu, Silvia (toim). Eesti ajalugu, 1. osa, muinasajast kuni 19. sajandi lõpuni. Konspektiivne õppematerjal keskkoolile. Tallinn: Valgus, 1989; Õispuu, Silvia (toim). Eesti ajalugu, 2. osa, 19. sajandi lõpust kuni tänapäevani. Konspektiivne õppematerjal keskkoolile. Tallinn: Valgus, 1989.

³ Arjakas, Külli, Mati Laur, Tõnis Lukas, Ain Mäesalu. Eesti ajalugu. Õpik 11. klassile. Tallinn: Koolibri, 1991; Mäesalu, Ain, Tõnis Lukas, Mati Laur, Tõnu Tannberg. Eesti ajalugu 1. Tallinn: Avita, 1997; Laur, Mati, Ago Pajur, Tõnu Tannberg. Eesti ajalugu II. Tallinn: Avita, 1997 (mõlema õpiku esmatrükk 1995. a.); Laur, Mati, Ain Mäesalu, Tõnu Tannberg, Ursula Vent. Eesti ajalugu I. Muinasajast 19. sajandi lõpuni. Õpik gümnaasiumile. Tallinn: Avita, 2005; Pajur, Ago, Tõnu Tannberg. Eesti ajalugu II. 20. sajandist tänapäevani. Tallinn: Avita, 2006

⁴ Sarapuu, Jaak. Eesti ajaloo algõpetus 1. Õpik põhikoolile. Viljandi, 1994; Sarapuu, Jaak. Eesti ajaloo algõpetus 2. Õpik põhikoolile. Viljandi, 1994.

⁵ Adamson, Andres, Sulev Valdmaa. Eesti ajalugu gümnaasiumile. Tallinn: Koolibri, 2001 (esmatrükk 1999. a.); Adamson, Andres, Toomas Karjahärm, Eesti ajalugu gümnaasiumile. Tallinn: Argo, 2004.

ajaloolise ruumi analüüsile, mistõttu on õpikute nimekirja lisatud ka kooli ajalooatlas⁶ analüüsimaaks kaartide kasutust paralleelselt tekstianalüüsiga. Õpikus on analüüsitud nii visuaalseid kui tekstilisi elemente. Mõnedes õpikutes (1989, 1994) ei ole esitatud ühtegi kaarti ning seetõttu saab nende puhul analüüsida üksnes õpikus olevat ruumiga seotud diskursust. Üldise tendentsina saab väita, et kaartide kasutamine Eesti ajaloo õpikutes on kasvanud: kui varasemates õpikutes olid ainult üksikud kaardid ning domineeris tekst, siis uuemad ajalooõpikud on tekstimahtu vähendanud ja on rikkalikult illustreeritud paljude kaartidega, mis võimaldab õpilastel luua oma visuaalne mentaalne kaart.

Läänemere regiooni kujutamine Eesti ajaloo õpikutes

Analüüsitud õpikud kuuluvad Eesti ajaloo õppekavasse, mistõttu nende õpikute põhifookuseks ongi Eesti ning enamik õpikutes olevaid kaarte on Eesti-kesksed. Uurimuse eesmärgiks oli määratleda laiemalt Eesti geograafiline ala, n-ö regioon, kuhu Eesti on ajalooliselt kuulunud. 1991. aastast pärinev ajalooõpik (Arjakas jt) keskendub peamiselt Eestile ja Eestit ei paigutata eriti laiemasse geograafilisse konteksti. 1990ndate alguses olev narratiiv on keskendunud tugevalt eestlastele ning nende rahvuslikule kodumaale. Üksnes üksikud kaardid paigutavad Eesti Euroopasse või Läänemere regiooni. Järgmine ajalooõpikute põlvkond (1995/7, Mäesalu jt. ning Laur jt) jätkab tugevat rahvuslikku fookust ning Eesti fookusega kaartide suhtarv isegi kasvab. Samas on võimalik täheldada ka Läänemere regiooniga seotud kaartide arvu kasvu. Teisalt puuduvad selles õpikus kaardid, kus Eesti on kujutatud kogu Euroopa kontekstis.

⁶ Kriiska, Aivar, Andres Tvaari, Anti Selart, Birgit Kibal, Andres Andresen, Ago Pajur. Eesti ajaloo atlas. Tallinn: Avita, 2006.

Seega võib väita, et see ajalooõpik loob küll tugevama seose Läänemere regiooni ja Põhja-Euroopaga, kuid jätab kõrvale Euroopa üldises tähenduses.

Adamsoni ja Valdmaa (1999/2001) õpikul on kõige suurem fookus Läänemere regioonil. See on ka esimeseks õpikuks, kus Eesti-kesksed kaardid on teiste kaartidega võrreldes üldarvult vähemuses ja Läänemere regiooni fookusega kaarte on võrdsel arvul Eesti kaartidega. Samuti on Eesti selles õpikus paigutatud paaril korral laiemasse Euroopa konteksti, mitte näidatud ainult osana Põhja-Euroopast. Selle õpiku publitseerimine langeb samasse aega ka üldisema paradigmaatilise muutusega Eesti ajaloo alusnarratiivis, mis järjest kasvavalt seob Eesti ajalugu suurema ajaloolise ruumiga. Seda muutust on võimalik täheldada ka teistes ajalooõpikutes. Näiteks, kuigi Laur jt (2005) ning Pajur jt (2006) asetavad Eesti rohkem tähelepanu keskmesse siis on ka nende puhul kasvanud Põhja-Euroopa või Läänemere regiooni fookusega kaartide arv. Samas on huvitav see aspekt, et nendes õpikutes ei ole ikkagi ühtegi kaarti, mis näitaks kogu Euroopat. Vastupidine käsitlusviis on Adamsonil ja Karjahärmil (2004), kes paigutavad Eesti pigem Euroopa laiemasse konteksti. Selles õpikus on isegi rohkem Euroopa kaarte kui Eesti omi. Samas sisaldab õpik kahetist suhtumist Eesti paiknemisse Euroopa kontekstis – Eestit on näidatud nii Põhja-Euroopa kui ka Ida-Euroopa osana. Oluline on esile tuua, et see õpik on ka oma narratiivis enim Euroopa-meelne ning Eesti ajalugu seletatakse lahti laiemas Euroopa kontekstis. Eesti ajaloo atlas (2006) on aga keskendunud rohkem Eestile, seal on kas ainult Eestit näitav kaart või käsitleb kaart mõnda konkreetset Eesti-sisest regiooni. Laiemas kontekstis näidatakse Eestit osana Euroopast ka atlases, kuid sarnaselt Adamsoni ja Karjahärmi õpikuga (2004) on Eesti paiknemine Euroopa-siseselt vähem selgelt määratletud: Põhja-Euroopa / Läänemere regiooni, Ida-Euroopa või koguni ainult

ühe Baltimaana. Kuigi üldarvult on Läänemere regiooni fookusega kaarte kõige rohkem, on täheldatav muutus nende esinemise sageduses: hilisemat ajaloo perioodi käsitlevas osas domineerivad Ida-Euroopa ja Baltimaade fookusega kaardid.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et kahe dekaadi jooksul on Eesti ajaloolise ruumi esitamisel toimunud suurem muudatus. Kui 1990ndatel aastatel keskendusid ajalooõpikud peamiselt ainult Eestile, siis viimasel kümnendil on Eesti ajalooline regioon laienenud ning ajalooõpikutes olevad kaardid aitavad konstrueerida arusaama, et Eesti on osa Euroopast ja eelkõige Põhja-Euroopast / Läänemere regioonist.

Tekstianalüüsist ilmneb, et Eesti alusnarratiiv ei kajasta Läänemere regiooni ühtlaselt. Üldine dünaamika näitab, et Läänemere regioon on peamiseks ajalooliseks regiooniks Eesti varajasemas ajaloos. Alustades juba viimase jääaja lõpu ja esimeste asukate saabumisega Eestisse, loob narratiiv arusaama, et Eesti ajalugu on juba ürgajast seotud Läänemere regiooniga ja üksnes Läänemere kallastel formeerusid eestlased rahvuseks. „*Meie esivanemad rändasid siia mitmest ilmakaarest ja eri aegadel, ent eestlasteks saime siin, sellel tuulisel maatükil Läänemere kaldal*” (Adamson, Karjahärm 2004: 12). Päritolunarratiivi sidumine Läänemere regiooniga loob tugeva sideme regiooni ja rahvuse vahel, luues arusaama, et see ongi eestlaste ajalooline ruum. Ka järgnevad perioodid keskenduvad Eesti tihedale sidemele Läänemere regiooniga, tuues esile näiteid, mis kõik tugevdavad arusaama, et erinevad Läänemere rahvad on iidsetest aegadest aktiivselt suhelnud. Samas vaimus on jutustatud keskaegsest Eesti ajaloost ning kuulumist Rootsi võimu alla on loomulikult presenteeritud regionaalse lõimumise kulminatsioonina.

Läänemere regiooni suunitluses toimub oluline ja järsk katkestus seoses Põhjasõjaga (1700–21), mil Venemaa vallutas Eesti territooriumi. Alates sellest ajast kasutavad õpikud paralleelselt

kahte terminit – *Balti provintsid* või *Läänemere provintsid*. Huvitav tähelepanek on see, et kui narratiiv tegeles eelkõige poliitiliste või majanduslike teemadega, siis on kasutatud peamiselt terminit *Balti*, kui aga jutuks olid sotsiaalsed või kultuurilised teemad, siis oli rohkem kasutatud terminit *Läänemere*. Süsteemaatilisem käsitlus oli täheldatav kõige uuemas ajalooõpikus (2005/6), kus mõiste *Balti* või *Baltikum* on alati seotud Venemaa valitsemisega regioonis. Narratiivi 20. sajandit kajastav osa ei rõhuta samuti Eesti sidet Läänemere regiooniga. Eestit kuvatakse pigem halli tsoonina Venemaa/NSVLi ja Saksamaa vahel. Kuigi ei saa mainimata jätta, et iseseisvusaastatest rääkides tuleb Läänemere regioon rohkem kõne alla ning näidatakse, kuidas iseseisev Eesti proovis pöörduda tagasi oma ajaloolisse regioonini, mil eestlased olid vabad pealesunnitult seotusest mõne teise regiooniga ning liikumine tagasi oma ajaloolisse ruumi oli seetõttu kõige loogilisem samm. See on hea näide endise imperiaalse ja rahvusriigi alusnarratiivi kokkupõrkest. Nõukogude ajal domineerinud alusnarratiiv näitas Eestit osana suurest Venetsivilisatsioonist: mitte seotuna Läänemere regiooniga, vaid Venemaa äärealana (Pääbo (2) 2011). Praegune Eesti alusnarratiiv lükkab resoluutselt tagasi pealesurutud Nõukogude-aegse narratiivi ning näitab minevikku imperialistliku narratiivi peegelpildina. Praegused Eesti ajaloo õpikud räägivad Läänemere regioonist kui ajaloolisest piirkonnast ning kuulumine Venemaa impeeriumi rüppe oli ajalooline eksitus. „*Teisalt lülitati Eesti vallutuse ja ristiusustamise tulemusena Lääne-Euroopasse. Eestile laienes Öhtumaa kultuurimõju ja selle õiguslikud normid ja ühiskonna struktuur. Lääne-Euroopa ja Venemaa vaheline piir jooksis nüüd mööda Narva jõe ja Peipsi järve.*” (Adamson, Valdmaa 2001: 35.) See tsitaat tõmbab Eesti ja Venemaa vahele väga otseste piiri, näidates, et Eesti on Lääne-Euroopa kultuuriruumi osa, mida toetab ka tema kuulumine Läänemere regioonini.

Tekstianalüüsi puhul on oluline välja tuua ka otsene ja kaudne Läänemere regiooni mainimine narratiivis. Otsene regiooni mainimine on seotud eelkõige Eesti varasema ajaloo perioodiga. Osaliselt võib see olla seletatav poliitiliste toimijate vähesusega sellel ajal, kuid teisalt loob arusaama, et selle regiooni inimestel on olnud iidseid suhteid, mis omakorda toetab arusaama, et Läänemere regioon on eestlaste ajalooline ruum. Hilisemal perioodil on otsene termin *Läänemeri* vähem kasutuses ning regioonile kui ajaloolisele ruumile on tehtud viiteid konkreetsete rahvaste, riikide või asukohtade nimetamise kaudu. Peamised Läänemere regiooniga seotud kaudsed viited on seotud rootslaste ja soomlastega. Viimased on eestlaste sugulasrahvas, kellega eestlased on olnud seotud iidsetest aegadest. Samuti on Eesti alusnarratiiv väga tugevalt Rootsi-meelne. Soomlaste kajastamises ei saa viimase kahekümne aasta jooksul suuremaid muutusi täheldada, samas on aga Rootsi-meelsus Eesti alusnarratiivis pidevalt kasvanud. Näiteks 1989. aasta ajalooõpik mainib, et eestlastel on säilinud Rootsi ajast palju positiivseid mälestusi, kuid need on ainult legendid (Õispuu 1989: 76). Võttes arvesse väga tugevat Rootsi-vastast diskursust Nõukogude narratiivis, on nüüsgune käsitus juba oluline samm muutuse poole (Pääbo (2) 2011: 275–276). 1990ndate aastate ajalooõpikud presenteerivad Rootsi aega võrdlemisi tasakaalukalt, tuues esile nii selle puudused kui ka eelised, samuti ei rõhutata selles tekstis eestlaste tugevat Rootsi-meelsust. Järgneva aastakümne ajalooõpikud aga rõhutavad tunduvalt rohkem Rootsi valitsemisaja positiivseid aspekte. Näiteks hindavad Adamson ja Valdmaa (1999/2001) Rootsi keskväimu kasvu kui positiivset nähtust, samas on venestamine ja Vene keskväimu kasv presenteeritud kui selge oht (Adamson, Valdmaa 2011: 51), Adamson ja Karjahärm (2004: 92) väidavad üheselt, et Põhjasõjas nägid eestlased rootslasi omadena ja olid valmis sõdima Rootsi krooni eest. Mäesalu jt

(2005: 92–93) lisavad, et eestlaste folklooris on mitmeid lugusid, mis räägivad sellest, et eestlased ootavad Rootsi kuninga tagasitulekut. Seega saab väita, et Eesti alusnarratiiv on muutunud pidevalt Rootsi-meelsemaks, rõhutades rootslaste valitsemisajast üksnes positiivseid aspekte. See aitab kaasa ka üldisema regionaalse identiteedi tugevdamisele, kuna rootslased (omad) on jätnud mälestuse headest aegadest, samal ajal kui venelased (teised) võõrastena on eestlastele kaasa toonud häda ja viletsust. Narratiivi teksti- ja pildianalüüsi kõrvutamisel saab järeldada, et mõlemad analüüsid viivad samale järeldusele: viimase aastakümne ajalooõpikud on vähem Eesti-kesksed ning räägivad rohkem Läänemere regioonist, rõhutades selle tähtsust eestlastele.

Läänemere regiooni tähendus Eesti ajaloo õpikutes

Ajalooõpikute analüüsimisel määratlesin viis allteemat, millega seotuna Läänemere regioon õpikutes esines (nii otseselt kui ka kaudselt). Nendeks teemadeks on asuala, regionaalne sidusus, kaubandus/majandus, julgeolekuoht ja võimalused. Viimase kahe aastakümne jooksul on Läänemere regiooni tähendus Eesti alusnarratiivis muutunud. Jättes kõrvale 1989. aasta õpiku, on peamiseks Läänemere regiooniga seotud teemaks olnud julgeolekuoht. Kuigi alusnarratiiv on muutunud, võrreldes Nõukogude Eesti omaga, mis sättis piiri Läänemerele ning meretaguseid rahvaid kujutati kui kiskjalikke võõrvallutajaid (Pääbo (2) 2011: 274), siis tegeleb ka tänapäevane alusnarratiiv peamiselt sõjaliste konfliktide ja julgeolekuga. Samas on võimalik näha mõningat fookuse nihkumist. Viimase kümnendi jooksul on kasvanud viited regionaalsele sidususele ning võimalustele, mida on 2004. aasta õpikus rõhutatud isegi rohkem kui julgeolekuohte. Sellela luuakse arusaam, et Läänemere regioon on olnud aktiivselt

seotud piirkond ning see on olnud eestlaste jaoks võimaluste ja pääsemiste allikaks. Siinkohal tuleb esile tuua ka erinevate autorite käsitlused. Adamsoni mõlemad õpikud (1999/2001, 2004) rõhutavad rohkem sidusust ja võimalusi kui Mäesalu jt (2005) ning Pajuri jt. (2006) õpikud. Samas on ka kahes viimases õpikus võimalik täheldada julgeolekuohu teema vähenemist ning regionaalse sidususe ja võimaluste teema tähtsuse suurenemist.

Asuala teema toob välja Läänemere kui eestlaste laiema asuala või eestlaste positsiooni regioonis. Peamised asualaga seotud viited puudutavad kõige varasemat perioodi, jääaega ja selle mõju Eesti territooriumile. Teised teemad on vähem olulised. Siiski on tähtis märkida, et viimasel dekaadil on ajalooõpikud hakanud rõhutama eestlaste päritolu narratiivi sidet Läänemere regiooniga (Adamson, Valdmaa 2001: 10; Adamson, Karjahärm 2004: 12). Osas õpikutes on Eesti või mõne teise riigi geograafiline paiknemine määratletud Läänemere regiooni kaudu (Õispuu (1) 1989: 33; Adamson, Valdmaa 2001: 37). Üldiselt võib väita, et seda teemat on võrreldes teiste valdkondadega suhteliselt vähe kasutatud. Sageli ongi see seotud mõne teise allteemaga, nt julgeolekuoht, kaubandus/majandus või regionaalne sidusus.

Regionaalne sidusus on väga oluline teema ajaloolise ruumi konstrueerimisel. See valdkond jätab kõrvale nii majanduslikud kui ka sõjalised suhted, sest neid puudutavad järgnevad allteemad. Regionaalset sidusust on märkimisväärselt esile toodud ajaloo varasemas perioodis, rõhutades Eesti arheoloogiliste leidude sarnasust teiste leidudega Läänemere piirkonnas. Seega järeldatakse, et muistsel ajal oli regioonis väga aktiivne suhtlus. Üheks enim esiletoodud kultuurimõjuks on vana germaanlaste panteoni mõju eestlaste jumalatele. Samuti näitab aktiivset suhtlust regioonis kristluse levik, mis on jõudnud Eesti aladele

nii Skandinaaviast kui ka idaslaavlaste aladelt.⁷ Õpikud toovad esile ka keskaegse ühtse kultuuriruumi Läänemere regioonis ja selle mõju eestlastele. Alusnarratiivi jaoks on oluliseks versta-postiks aasta 1710, mil Venemaa vallutas Eesti alad ja see ajalooline side katkes. Järgneva ajalooperioodi käsitluses on vaid üksikuid viiteid Läänemere regioonile, nt eestlastest kaptenite peamised sihtkohad (Riia, St-Peterburg, Rootsi ja Soome) (Sarapuu 1994: 156; Mäesalu jt 2005: 141). Viimase aastakümne õpikud toovad Läänemere regiooni uuesti esile 20. sajandi käsitlemisel, mil Eesti oli iseseisev. 1990ndate õpikud seda ei tee – nendes kaob Läänemere regioon narratiivist 18. sajandi vallutusega. Näiteks tuuakse uutes õpikutes välja seda, et Eesti Vabariigi vapp on laenatud Taanist (Adamson, Valdmaa 2001: 88; Adamson, Karjahärm 2004: 113, 200) või et iseseisev Eesti arendas aktiivselt kultuurisuhteid Põhjala riikidega, eelkõige Soomega (Adamson, Karjahärm 2004: 221) või regulaarsete laevaliinide sisseseadmine Saksamaa, Rootsi ja Soomega või aktiivne rootslaste turism Eestis (Pajur, Tannberg 2006: 65–66). Hinnates regionaalse sidususe tähtsuse kasvu viimase perioodi õpikutes, on oluline täheldada, et kasv ei ole tulnud üksnes muinas- ja keskajaga seotud viidete kasvust, vaid oluliseks muutuseks on see, et ka 20. sajandi iseseisva Eesti periood toob esile regionaalset sidusust.

Kaubandus/majandus on üheks olulisemaks regionaalseks suhtluseks, millele tuginedes saab luua ajaloolise ruumi. Kõige rohkem on majandusteemat käsitletud just 1989. aasta õpikus. Seda eelkõige marksistliku käsitluse tõttu, mida selles narratiivis kasutati. Hilisem rahvuslik narratiiv jättis majandusteemad rohkem tagaplaanile ning keskendus teistele teemadele, nt julgeolekule, mis muutus peamiseks teemaks just 1990ndate narra-

⁷ Kõik õpikud peale Mäesalu jt (2005: 41) väidavad, et eestikeelne kristlusk puudutav sõnavara on slaavi päritolu. Mäesalu jt väidavad, et viimasel ajal on selles teoorias hakatud kahtlema.

tiivis. Üheks olulisemaks aspektiks selle teema puhul on kaubandussuhted ning eelkõige muistne *Austerveg*, mis möödus ka Eesti rannikust ning kasvas Eesti rikkusi (Adamson, Valdmaa 2001: 16–17). Alusnarratiivis on esile toodud ka veidi hilisemad saksa kaupmehed, kellega koos saabusid siia ka ristirüütlid. Siiski on oluline märkida, et seda sidet rõhutavad rohkem 1990ndate õpikud kui viimase dekaadi omad (vrd Arjakas jt 1991: 41; Mäesalu jt 2005: 31). Selle teema puhul ei saa kõrvale jätta Hansa Liitu ja selle rolli keskaegses Eestis ning kogu Läänemere regioonis. Samas tuleb nentida, et ainult vähesed õpikud nimetavad otseselt seost Hansa Liidu ja Läänemere regiooni vahel, üldiselt jääb see kaudseks sidemeks (Sarapuu 1994: 93; Mäesalu jt. 2005: 73). Suurem osa õpikuid toob esile ka Rootsi perioodi ja eelkõige selle positiivse mõju Narva majandusarengule. Huvitaval kombel jääb see ka viimaseks majandusteemaks, mis on Läänemere regiooniga seotud. Hilisemad majandusteemad, nt industrialiseerimine tsaari impeeriumis, ei ole Läänemere regiooniga seotud. Sarnaselt regionaalse sidususe temaga on viimase aastakümne ajalooõpikutes täheldatavad viited majanduslikule mõõtmele iseseisva Eesti ajal 20. sajandil. Siinkohal räägitakse nii Rootsi krooni reformi mõjust Eestile kui ka eestlaste aktiivsetest kaubandussuhetest Saksamaa, Rootsi ja Soomega. Seega saab väita, et Eesti alusnarratiiv peegeldab selget vastandumist Nõukogude alusnarratiivile, mis sidus Eestit Venemaaga. Nende perioodide kohta, mil Eestit kontrollis Venemaa, ei kajasta alusnarratiiv ka Läänemere regioonis toimuvaid majandussuhteid ning Eesti iseseisvumise käsitlemisel see kajastumine taastub.

Julgeolekuht ja sõjaline dimensioon Läänemere regiooni kontekstis on Eesti alusnarratiivis esitatud vähenemas tendentsis. Esimene teema, mis on julgeolekuga seotud, on viikingite ajajärk. Ajalooõpikud esitavad mitmeid viiteid erinevatele ajaloo-

allikatele, mis näitavad üheselt, et Eesti alad on olnud viikingite retkede sihtaladeks. Samas ei ole see suhe esitatud üksnes ühepoolset ohvriks olemisena, vaid viikingite reide on näidatud kui ajutist nähtust, millele eestlased vastasid röövretkedega mere läänekaldale. Ühes õpikus on isegi välja toodud seisukoht, et ka eestlased kuulusid viikingite hulka. „*Viiking polnud rahvus, vaid amet – midagi meresõitja, kaupmehe, sõdalase ja röövli vahepealset. Oli ka eestlastest viikingeid.*” (Adamson, Karjahärm 2004: 21). Eesti ajaloo alusnarratiiv proovib luua arusaama, et Läänemere regioonis valitses sellel perioodil jõudude tasakaal, kuna eestlased olevat olnud küllaltki tugevad, et välisvaenlased oma maalt välja ajada. Narratiivi toon aga muutub sakslaste saabumisega Läänemere regiooni. Alusnarratiiv loob ühese arusaama, et sakslaste vallutusi kannustasid tagant nende kaubandushuvide. Seetõttu on narratiiviga loodud väga selge side Läänemere regiooni ning julgeolekuohu vahel. Sellest ajaloomomendist luuakse arusaam, et eestlaste allutamise põhjuseks on olnud Eesti unikaalne geostrateegiline asukoht. See põhjendus esitatakse nii 13. sajandi sakslaste ja Taani vallutuste puhul kui ka hilisema perioodi kohta, nt Moskva katsed vallutada Eestit 16. sajandil Liivi sõja käigus, samuti Peeter Suure vallutus 18. sajandi alguses, mil Põhjasõja tulemusel löödi rootslased Eestist välja. Samas ei ole julgeolekuteemaatika seotud üksnes Eesti pinnal toimunud sõdadega, vaid alusnarratiiv näitab eestlasi ka muude Läänemere regioonis toimunud konfliktide ohvritena, nt 17. sajandi keskpaigas toimunud sõjad Läänemere lõunakaldal (Mäesalu jt 2005: 90). Samuti on Eestile ohuna näidatud suurte mereriikide laevastike seilamist Läänemeren: Inglise laevastik Napoleoni sõdade ajal, Saksa laevastik Esimeses maailmasõjas. 20. sajandi konfliktid on interpreteeritud samuti Läänemere regiooni kaudu. Eriti tuntavalt on see nähtav 1990ndate aastate õpikutes (Arjakas jt 1991: 318). Hilisemates õpikutes on need konfliktid interpretee-

ritud siiski kahe suurvõimu (Saksamaa–Venemaa / Nõukogude Liidu) vahelise võimuvõitlusena. Lisaks sõjalisele ohule on nüüdisajal määratletud Läänemeri ka ühtse pehme julgeoleku ohuna. Nimelt tuuakse mõnedes ajalooõpikutes selgelt välja, et Läänemere saastatus on oht, mis puudutab kõiki selle kaldal elavaid inimesi (Adamson, Karjahärm 2004: 260). Samas ei jäta Eesti alusnarratiiv arusaama, et Läänemere regioon on olnud Eestile üksnes julgeolekuoht, vaid et see on ka tihendanud regionaalseid sidemeid ning eestlased on koos oma naaber-rahvastega võidelnud regiooniväliste jõudude vastu, nt eestlaste osalus Soome kaitsmisel Talvesõja ajal (Adamson, Karjahärm 2004: 336–337). Julgeolekutemaatika domineerib Eesti ajaloonarratiivis kogu ajaloo vältel. Kui teised teemad kaotavad oma tähtsuse Vene vallutustega Eestis, siis julgeolekuoht ei kao ka Venemaa ekspansiooniga siinsesse regiooni. 1990ndate aastate ajalooõpikud toovad seda mõõdet rohkem esile kui hilisemad õpikud. See väljendub nii õpikute teksti lihtsamaks muutmises, mis jätab välja mitmed detailirohked kirjeldused, kui ka üldisema Läänemere regiooni tähenduse muutumisega, mis toob lisaks regioonist lähtuvatele julgeolekuohtudele esile ka muid tähendusi.

Läänemere regioonil kui võimaluste allikal on oluline tähtsus eelkõige lähiajaloos. Mingil määral on see aspekt alusnarratiivis seotud regionaalse sidususega ning võib isegi öelda, et varasem periood rõhutab üksnes regionaalset sidusust, kuid hilisem periood on juurde toonud ka kasuprintsiibi eestlaste jaoks. Läänemere regiooni riike on näidatud kui eestlaste aitajaid. Nii on esile toodud Rootsit kui eestlaste jaoks ainust sobilikku alternatiivi varasemal perioodil (nt Jüriöö ülestõus 1343 või eestlaste lootused Rootsi võimu taaskehtestamisele Eestis). Alates viimasest kümnendist on ajalooõpikutes täheldatav ka suhtumise muutumine Eesti vallutamisse sakslaste poolt. Alusnarratiiv toob esile

asjaolu, et see vallutus päästis eestlased venestamisest, mida on kogenud teised soomeugrilased Venemaa rüpes (Adamson, Valdmaa 2001: 35). Olulised võimalused, mis on seotud Läänemere regiooni või selle riikidega, puudutavad 20. sajandit: esimesed Eesti diplomaadid kasutasid Rootsit suhete loomiseks *Entente*'i riikidega, Põhjala, eelkõige Soome vabatahtlikud Eesti Iseseisvussõjas, Läänemere regiooni koostöö kui Eesti julgeolekugarantii (kuigi see ei realiseerunud kahe maailmasõja vahelisel perioodil ja seda on narratiivis selgelt kahjutundega väljendatud). Eesti alusnarratiiv toob Läänemere välja ka kui eestlaste pääsetee Teise maailmasõja ning hilisema Nõukogude okupatsiooni ajal, nt eestlastest pagulased Rootsis, Saksamaal või Soomes, Rootsi valitsuse tugi eesti pagulastele, Soome televisioon, mis pakkus eestlastele võimalust olla kontaktis lääne maailmaga või Läänemere regiooni riikide tugi Eesti taasiseseisvumisel. Kõikide nende näidete abil on loodud arusaam, et Läänemere regioon on eestlaste ajalooline ruum, kus olevad riigid on eestlaste heaolule oluliselt kaasa aidanud ning hoolimata suurriikide sepitsustest, on regioonis olevad väikeriigid suutnud saavutada oma koha ajalooareenil. Analüüsides Eesti alusnarratiivi, on võimalik täheldada tendentsi, mille kohaselt tasandab Läänemere regioon kui eestlaste võimaluste allikas regiooni tekitatud julgeolekuohud. Hoolimata Eesti olulisest geostrateegilisest tähtsusest, mis on kaasa toonud Venemaa katset Eestit sellest regioonist lahti ühendada, on regioonis olevad riigid siiski aidanud Eestil oma ajaloolisse ruumi tagasi tulla.

Kokkuvõtvalt saab öelda, et Eesti alusnarratiiv ajalooõpikutes on läbi teinud olulise muutuse alates 1980ndate aastate lõpust, mil esimesed rahvusliku narratiivi elemendid olid integreeritud marksistlikku ajaloonarratiivi, ja kulmineerusid 1991. aastal rahvusliku narratiivi domineerimisega (Pääbo (2) 2011). Rahvuslik narratiiv vastandus pealesunnitud Nõukogude

narratiivile, mille eesmärgiks oli siduda Eesti alad Vene tsivilisatsiooniga. Eesti rahvuslik narratiiv, vastandudes endisele imperiaalsele narratiivile, hakkas konstrueerima uut ajaloolist ruumi, mis välistab või minimeerib ühendust Venemaaga. Kuigi juba 1990ndatel aastatel oli Läänemere regioon / Põhja-Euroopa sobilikuks alternatiiviks Vene tsivilisatsioonile, ei loonud alusnarratiiv ajalooõpikutes nii tugevat sidet selle regiooniga, vaid keskendus pigem iseseisva Eesti rolli rõhutamisele ajaloos. Nagu analüüs näitas, väljendus see nii visuaalselt kui ka tekstiliselt. Alles järgmisel dekaadil on Eesti alusnarratiiv läbi teinud olulise muutuse ja Läänemere regiooni on tunduvalt nähtavamalt esitatud ajaloolise ruumina, mille osa on Eesti. Samuti on oluline jälgida selle ruumi tähenduse muutumist alusnarratiivis. 1990. aastal rõhutas isoleerivam narratiiv peamiselt julgeolekualast dimensiooni, rääkides Läänemere regioonist tulenevatest ohtudest. Aastakümne möödudes on Eesti alusnarratiiv muutunud avatumaks ning regionaalse sidususe ja Läänemere regioonis eksisteerivate võimaluste kaudu on loodud arusaam, et Läänemere regioon on see ajalooline ruum, milles eestlased on aastatuhandeid elanud ning seetõttu on see ka ainus loogiline asupaik eestlastele tulevikus. Samuti on oluline muutus see, et alusnarratiiv on sidunud Läänemere regiooni eestlaste pärinemisnarratiiviga, mis omakorda tugevdab eestlaste sidet selle piirkonnaga. Selline muutus Eesti alusnarratiivis on oluline baas Läänemere regiooni identiteedi tugevdamiseks ja eestlaste uute põlvkondade soovist tihendada regioonis koostööd.

Kirjandus

- Adamson, Andres, Toomas Karjahärm (2004). Eesti ajalugu gümnaasiumile. Tallinn: Argo.
- Adamson, Andres, Sulev Valdmaa (2001). Eesti ajalugu gümnaasiumile. Tallinn: Koolibri.

- Arjakas, Küllö, Mati Laur, Tõnis Lukas, Ain Mäesalu (1991). Eesti ajalugu. Õpik 11. klassile. Tallinn: Koolibri. Assmann, Aleida (1993). Arbeit am nationalen Gedächtnis. Ein kurze Geschichte der deutschen Bildungsidee. Frankfurt/Main: Campus Verlag.
- Bakhtin, Mihail M. (2002). Forms of time and of chronotope in the novels. In: Michael Holquist (Ed.). *The Dialogic Imagination by M. M. Bakhtin*. Austin: University of Texas Press.
- Booth, W. James (2008). The Work of Memory: Time, Identity and Justice. *Social Research: An International Quarterly of the Social Sciences*, 75(1): 237–262.
- De Cillia, Rudolf, Martin Reisigl, Ruth Wodak (1999). The Discursive Construction of National Identities. *Discourse & Society*, 10(2): 149–173.
- Feichtinger, Johannes (2003). Habsburg (post)-colonial. Anmerkungen zur Innercolonisierung in Zentraleuropa. In: J. Feichtinger, U. Prutsch, M. Csáky (Eds.). *Habsburg postcolonial Machtstrukturen und kollektives Gedächtnis*. Innsbruck: Studien-Verlag.
- Gillis (1994), John R. Commemorations: The Politics of National Identity. Princeton: Princeton University Press.
- Goldberg, Tsafir, Dan Porat and Baruch B. Schwarz (2006). “Here started the rift we see today.” Student and textbook narratives between official and counter memory. *Narrative Inquiry*, 16(2): 319–347.
- Goldberg, Tsafir, Baruch B. Schwarz, Dan Porat (2008). Living and dormant collective memories as contexts of history learning. *Learning and Instruction*, 18: 223–237.
- Hamilakis, Yannis, Jo Labanyi (2008). Introduction. Time, Materiality, and the Work of Memory. *History & Memory*, 20(2): 5–17.
- Hálfðanarson, Guðmundur (2000). „Þingvellir. An Icelandic „Lieu de Mémoire””. *History & Memory*, 12: 20.
- Hodeir, Marcellin (1998). Clichés of Our Memory. In: C. Buffet, B. Heuser (Eds.) *Haunted by History: Myths in International Relations*. Oxford: Berghahn.
- Hawley, John C. (1996). Introduction: Voice or Voices in Post-Colonial Discourse?. In: John C. Hawley (Ed.). *Critical Studies 7, Writing the Nation: Self and Country in Post-Colonial Imagination*. Amsterdam, Atlanta: Rodopi.

- Hodgkin, Katharine, Susannah Radstone (2007). Introduction: Contested pasts. In: K. Hodgkin, S. Radstone (Eds). *Contested Pasts: The Politics of Memory*. London, New York: Routledge.
- Kratochwil, Friedrich (2006). History, Action and Identity: Revisiting the 'Second' Great Debate and Assessing its Importance for Social Theory. *European Journal of International Relations*, 12(1): 5–29.
- Kriiska, Aivar, Andres Tvauri, Anti Selart, Birgit Kibal, Andres Andresen, Ago Pajur (2006). Eesti ajaloo atlas. Tallinn: Avita.
- Laur, Mati, Ago Pajur, Tõnu Tannberg (1997). Eesti ajalugu II. Tallinn: Avita.
- Laur, Mati, Ain Mäesalu, Tõnu Tannberg, Ursula Vent (2005). Eesti ajalugu I. Muinasajast 19. sajandi lõpuni, Õpik gümnaasiumile. Tallinn: Avita.
- Mäesalu, Ain, Tõnis Lukas, Mati Laur, Tõnu Tannberg (1997). Eesti ajalugu I. Tallinn: Avita.
- Olson, David R. (1989). On the Language and Authority of Textbooks. In: S. De Castell, A. Luke, C. Luke (Eds.). *Language, Authority and Criticism: Readings on the School Textbook*. London: Falmer Press
- Pajur, Ago, Tõnu Tannberg (2006). Eesti ajalugu II. 20. sajandist tänapäevani. Tallinn: Avita.
- Podeh, Elie (2000). History and Memory in the Israeli Educational System. The Portrayal of the Arab-Israeli Conflict in History Textbooks (1948–2000). *History & Memory*, 12(1): 65–100.
- Pääbo, Heiko (2011, 1). Potential of Collective Memory Based International Identity Conflicts in Post-Imperial Space: Comparison of Russian Master Narrative with Estonian, Ukrainian and Georgian Master Narratives. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Pääbo, Heiko (2011, 2). Estonian transformation. From an eastern outpost in the West to a western outpost in the East. In: B. Törnquist-Plewa & K. Stala (Eds.). *Cultural Transformations after Communism Central and Eastern Europe in Focus*. Nordic Academic Press: Lund.
- Sarapuu, Jaak (1994). Eesti ajaloo algõpetus 1. Õpik põhikoolile. Viljandi.
- Sarapuu, Jaak (1994). Eesti ajaloo algõpetus 2. Õpik põhikoolile. Viljandi.

- Schleifman, Nurit (2001). Moscows Victory Park. A Monumental Change, *History & Memory*, 13(2): 5–34.
- Smith, Anthony D. (1999). *Myths and Memories of the Nation*, Oxford: Oxford University Press.
- Smith, Anthony D. (1991). *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford: Blackwell.
- Kapralski, Slawomir (2001). Battlefields of Memory. Landscape and Identity in Polish-Jewish Relations. *History & Memory*, 13(2): 35–58.
- Tamm, Marek, Saale Halla (2008). Ajalugu, poliitika ja identiteet: Eesti monumentaalsest mälumaastikust, Rmt: P. Petersoo, M. Tamm (toim) *Monumentaalne konflikt. Mälu, poliitika ja identiteet tänapäevases Eestis*. Tallinn: Varrak.
- Weinstein, Harvey M., Sarah Warshauer Freedman, Holly Hughson (2007). School voices. Challenges facing education systems after identity-based conflicts. *Education, Citizenship and Social Justice*, 2(1): 41–71.
- Õispuu, Silvia (1989). Eesti ajalugu. 1. osa. Muinasajast kuni 19. sajandi lõpuni. Konspektiivne õppematerjal keskkoolile. Tallinn: Valgus.
- Õispuu, Silvia (1989). Eesti ajalugu. 2. osa. 19. sajandi lõpust kuni tänapäevani. Konspektiivne õppematerjal keskkoolile. Tallinn: Valgus.

Keskus ja perifeeria: perestroika ja poliitilise reformi ideed. Demüstifitseeritud Boriss Kurašvili

Rein Ruutsoo

Sissejuhatus

1987. aasta teisel poolel jõudis NSV Liidu tollase juhtkonna üks osa veendumusele, et poliitilisi reforme ei saa enam edasi lükata. Avalikustamine, eraalgatuse laienemine majanduselus (kooperatiivide teke), „natsionalismi” osaline dekriminaliseerimine jne olid kodanike autonoomiat oluliselt suurendanud. Arvukad omaalgatuslikud klubid, rühmitused jne hakkasid avalikult politiseeruma. Erinevalt majandusreformidest, mis said tuge NE-Pist, 60ndate aastate reformialgatuste mälestusest jne, poliitilise pluralismi ajaloolised kogemused NSV Liidus puudusid. Erinevalt nn välisimpeeriumist, st Ida-Euroopa sotsialistlikest maa-dest polnud mitmeparteisüsteemi isegi imiteeritud. See-eest oli peamine mure olnud partei (NLKP) monoliitsus. Lenini tuntud väljendi kohaselt oli partei raudne distsipliin („valatud nagu ühest terasetükist”) NLKP suurim varandus. Neil põhjustel oli vallanduda ähvardavate poliitiliste sündmuste määratlematus väga suur ja reformideks vajalik kandepind väga väike.

Moskvas algatatud üleliidulised nn perestroikaga liituvad protsessid kulgesid Eestis erinevas tempos. Nii mõneski valdkonnas – IME projekt, ökoloogiaprobleemide kajastus jne oli

Eesti juba algatust enda kätte võtmas. Kujutlus Kremlist, kust kas avalikult (juhenditega, kampaaniatega) või konspiratiivsel viisil (salajuhenditega) suunati ja kontrolliti täielikult provintsisides toimuvat, muutus perestroika edenedes aasta-aastalt üha ebaadekvaatsemaks. Majandusreformide takerdumine ja samas poliitiliste reformide vajaduse surve suurendas kohalike algatuste mänguruumi ka Balti provintsisides. Üks taolistest innovatsioonidest, mis mitmeti ammutas oma edu üldise poliitilise määratlematuse kasvust, kohaliku autonoomia lisandumisest ja sõnadetegemise (nn tühjade tähistajate kasutamise) üldrahvalikust kunstist, oli ka rahvarinnete esiletõus Baltimaades. Paraku on keskuse ja perifeeria suhete dialektika, mis on üks sotsiaalse innovatsioonide ja arengu keskseid mehhanisme, Eesti lähiajaloo uurimises sisuliselt põlustatud. „Taastamise” *Via regia* reetoorika on välja tõrjunud paljud sisulised arutlused perestroika rolli üle ja ratsionaalse vaate Eesti ning Moskva suhete dialektilisele loomusele. Baltimaade katseid kujundada Moskvaga (kas ametlike institutsioonidega või liberaalsema tiiva jõududega) konstruktiivseid suhteid ja saavutatud edu soovitakse näha valdavalt tumedates värvides (Made 2011: 8). Ja miks see nii on, ei peaks olema saladus.

Selle väga ulatusliku probleemi üks värvikamaid sõlmitusi on seotud õigusteaduste doktori Boriss Kurašvili ettepanekutega NSV Liidu poliitiliseks reformimiseks, mis oleks koondanud arvukad „mitteformaalid” (Venemaal kasutati autentsete kodanikeühenduste tähistamiseks just seda sõna) ühe katusorganisatsiooni alla. Tema artikleid on esitatud mingi salaplaani peegeldusena ka Eesti arengu kujutamisel. Jättes igasuguse tähelepanuta ajalooliste protsesside (perestroika) loogika, on konspiratsiooniteooriate võtmes nihutatud esiplaanile üksikteadete ja kontrollimata allikate suvalisi interpretatsioone.

Siinkirjutaja on veendunud, et ajaloo uurimine on siiski empiiriline teadus (mitte halb luule), mille jutustuslikkuse (narratiivide) tõepärasuse saavutamine on lahutamatu historis-
miprintsiipide järgimisest. Allikakriitikavaegne ajalooline ideoloogia ja möödaniku sündmusi rekonstrueeriv ning analüütilisele narratiivile tuginev uurimistöö annavad erisuguse tõeväärtusega möödanikupildi. Nende tõeväärtuslikkust (detaile saab alati lisada) on võimalik testida.

Käesoleva artikli avaramaks teemaks on perestroikaga liituvad poliitilised reformid NSV Liidus, kitsamaks teemaks aga keskuse (Moskva) ja provintsi (Eesti) arengu vastastikmõju, milles on omaette peatükk professor Kurašvili algatuste ja Eestimaa Rahvarinde tekkimise seostatus ja seostatavus.

1. Kurašvili rolli kuvandist ja ajaloolisest ideoloogiast

Eestimaa Rahvarinde edulugu ja Moskva „kää” (nt Kurašvili) selles võtmekohale seadmine, et seda tühistada, võiks olla ajaloolise ideoloogia musternäiteid. Ajalooideoloog nimelt ei esita uurimisküsimusi (ei huvitu oma järelduste või väidete tõetingimustest), st ei toimi nagu ajaloolane kogumaks allikalisi teateid, küsides seejuures kogu aeg nende usaldusväärsuse järele (Kuhn, Winestock & Flaton 1994). Sõprade ja vaenlaste, heade ja pahade rollid on ideoloogilistes narratiivimustrites kindlalt jaotatud (Somers 1994; Tamm 2003). Keskne roll selle mustri kohaldamisel on ajalooliste isikute ja nende tegude retoorilisel sidumisel tähenduslike, sümbolväärtusega institutsioonidega või isikutega (nagu Kreml, NLKP, KGB jne). Nagu teame, ei olnud Eestil sealt ja Moskva inimestelt midagi head oodata. Ajaloolase rolli astunud poliitikul jääb vaid leida või õngitseda ajaloo mürast sobivat

sõlmitust kujundavaid „teateid”, mis seoksid Eesti ajaloolised tegelased „heade” või „pahade” kuvandiga ja asetada nad poliitilisel kaardil oma vaenlaste või sõprade kohtadele.

Et Boriss Kurašvili esitas ajalehes Moskovskie Novosti (10. märtsil 1988) mitteformaale koondava poliitilisi reforme (perestroikat) toetava katusühenduse loomise üleskutse, kasutades muu hulgas ka sõna „rahvarinne” kuu aega varem, kui Savisaar esitas avalikult Eestimaa Rahvarinde loomise ettepaneku saates „Mõtleme veel” (13. apr 1988), see sündmuste järjekord oli (ja on) Eestis üldiselt teada. Kuid milline oli nende seos? Kas tegu oli ikka sama ettepanekuga? Kas sedalaadi mõtteid oli juba Eestis varem arutatud? Ajaloolase probleem (väljakutse) on nende sündmuste seose uurimine, st allikaliste teadete koondamine sündmuse ajalise rea kõrval nende sisulise suhte kindlaksteigmiseks.

Praeguseks on meedia toetatavaks üldtunnustatud versiooniks¹, kohati aga isegi vaieldamatuks saanud väide, et Rahvarinde asutamise taga oli Moskva kava või isegi otseselt KGB (Niitsoo 2000: 50).

„Vaieldamatute tõsiasjade” ja „levivate juttude” ainsaks argumentatsioonitaotlusega (see tähendab allikalist tuge otsivaks) toeks on Mart Laari, Urmas Oti ja Sirje Endre monograafia. Toetuspunktiks on 1988. aasta jaanuaris EKP KK ideoloogisekretäriks valitud Indrek Toome intervjuu Mart Laari, Urmas Oti ja Sirje Endre raamatus „Teine Eesti”. Kui enamik kümmekonnast nimekast intervjuueeritavast (Arnold Rüütel, Marju Lauristin jt) peab neile esitatud selgelt suunavat küsimust „Kuidas suhtute

¹ 14. aprillil 2008, kui Rahvarinde asutamise üleskutse esitamisest saates „Mõtleme veel” täitus 20 aastat, tõstatas saate „Vabariigi kodanikud” juht Aare Rannamäe ettekäändel, et „levivad kuuldused”, arvamuse, et Rahvarinde loomise taga seisis Moskva. Teada-tuntud poliitilise positsiooni esindaja, kuid nüüd ajalooeksperti rollis saatesse kutsutud Trivimi Velliste kinnitas viitega Rootsi-eestlasest ajakirjanikule Agu Kriisale, kes „kaugelt nägevat asju paremini”, et Rahvarinde loojaks oli KGB!

juttudesse, et KGB asutas rahvarinded” spekulatiivseks, siis Indrek Toomel on üht-teist lisada. „Ma olen näinud materjale, mille on koostanud Moskva juuraprofessor Boriss Kurašvili. Moskva inimesed on rääkinud, et see tema rahvademokraatia arendamise mudel uuenduskurssi toetava rahvarinde näol olevat välja töötatud koostöös NLKP Keskkomiteega ja võib-olla ka NLKP nõuandja KGB kaudu. Mul ei ole ühtegi tõendit (minu esiletõste RR), mis näitaks, et see niimoodi oli.” (Toome 1996: 535). Järgnevalt Toome täpsustab: „Kui tal (rahvarindel – R. R.) ka olid kellegi teise ideed taga – kui Kurašvili Moskvast selle välja käis – siis meie vabariigis sai ta tõeliseks rahvaliidumiseks.” /.../. „Ma olen veendunud, et vähemalt meie vabariigis selle taga ei olnud (minu esiletõste – R. R.) EKP Keskkomiteed ega KGB-d.” (Laar, Ott, Endre 1996: 535). Kahjuks pole sellele olulisele küsimusele järgnenud raamatu autorite täpsustavat küsimust, kes siis olid need „Moskva inimesed”? Kas Toomele näidati seda dokumenti Tallinnas ja või Moskvast? Mis seoses või eesmärgil seda dokumenti Toomele tutvustati? Jne. Need oleksid tüüpilised küsimused, mida uuriv ajaloolane esitab, kui ta on põrganud väga põnevale teatele.

Toome poolt kategooriline lahtiütlemine Kurašvili, KGB ja NLKP Keskkomitee toimetamiste sidumisest Eestimaa Rahvarinde sünniga ja isegi distantseerumine kuulduste usaldusväärsuse kinnitamisest, ei takista Laari, Otti ja Endret väitmast: „Versiooni, nagu oleks Rahvarinne (NB! – suure tähega – R. R.!) loodud ülalt- või väljastpoolt (minu esiletõsted – R. R.), seostab Indrek Toome Moskva juuraprofessori Boris Kurašvili loodud rahvademokraatia mudeliga, mille algatajaks omakorda olevat olnud NLKP ja selle nõuandja KGB.” (Laar, Ott, Endre, 1996: 293). Oma tööülesannete tõttu KGB toimetamiste suhtes ühe kompetentsema inimesena Eestis ja samas hästi mõistes oma väidete kaalu, peab Toome ühes hilisemas usutluses vajalikuks veel kord üle kinnitada: „Mul on selline tunne (vähemalt

hilisemal perioodil olen ma asju analüüsides tulnud järeldusele), et meil ei ole Rahvarinde loomine kuidagi seotud KGB-ga". (Toome 2007: 31).

Ehkki Siim Kallas, Arnold Rüütel jt on lausa naeruvääristanud mõtet, et Eestimaa Rahvarinde taga on „Moskva käsi”, ei lakka järgnevail kümnendeil mõttearendused „KGB kindralist Kurašvilist” kui Eestimaa Rahvarinde „põhiidee” lansseerijast, kellest „lähtus Rahvarinde ja tema juhtide algne ideestik” (Sillaste 2008: 110), või Kurašvilist kui rahvarinde „idee autorist” (Suurkask 2009). Seejuures näib olevat endastmõistatavalt selge, mis on „idee” „põhiidee”, „algne ideestik” jne. Kohati on segaduste tekkimise allikaks süvenematus või asjatundmatus, kuid puudu pole ka otsesest tahtlusest ja seda teadusvälistel põhjustel panna ühte patta väga erinevaid nähtusi ja ideid, ühendades need formaalse sildi „rahvarinne” alla.

3. Demüstitseeritud Kurašvili

Kuvand Moskvast salaplaane väljatöötanud Eesti tõelisi vabadusliikumisi nurjata püüdnud keskustest ning NLKP aparaadi abil neid plaane levitanud KGBlastest salanõunikest peegeldab kindlasti üht olulist aspekti impeeriumi strateegias Baltikumi vabadusliikumised maha suruda. Lähemad teadmised Moskva kavade kohta on ja jäävad veel aastateks arhiividesse peidetuks. See asjaolu ei õigusta katseid siduda konspiratsiooniteooriate toel mingite oletuslike plaanidega oma poliitilisi oponente. Siiski, ka praegu on kättesaadav teave, mis spekulatiivset arutlusruumi oluliselt kitsendaks.

Õigusteaduste doktor Boriss Kurašvili (1925–1998) töötas 1953–1972 KGBs (Kurašvili 2011:) oli seejärel NSV Liidu Riigi ja Õiguse Instituudi teadur ja alates 1988. aastast selle raames loodud Poliitikateaduslike Uuringute Keskuse teadur (Geron &

Pravda 1993; Schulz-Torge 1994). Täpsustamata ajavahemikus oli ta ka KGB analüütilis-informatsioonilise keskuse konsultant (Kurašvili: 2009).

Avalikkuses sai ta laiemalt tuntuks publitseeringutega majanduse ja juhtimise valdkonnas. Sellega äratas ta perestroika vallandudes ka läänes tähelepanu kui nõukogude kontekstis radikaalsete reformiideede esindaja (Brown 1996: 348). Paralleelselt tegeles Kurašvili juba 1980ndate aastate algusest intensiivselt Nõukogude poliitilise režiimi moderniseerimise probleemidega. Ta analüüsis režiimi võimalusi eelkõige selle isereguleeruvuse suurendamiseks. NSV Liidu poliitilise režiimi analüüs valitsemise ja juhtimise terminites näitas, et tagasisidestuse puudumine muudab selle vähetõhusaks (Kurašvili 1987b).

Peres roika perioodi ühe silmapaistvama uurija Archie Browne kinnitusel õpetas Kurašvili KGB õppeasutuses õigusdistsipliine, kuid sunniti sealt 1970ndate aastate algul oma kriitiliste vaadete pärast lahkuma. (Brown 1996: 348). Sellel faktil iseenesest ei ole erilist (kui on üldse mingit) tähtsust, et Kurašvili akadeemilist või poliitilist aktiivsust mõtestada. KGB, parteiaparaadi ja akadeemilise kogukonna tihe avalik läbipõimumine (varjatust ei maksa üldse kõnelda) oli NSV Liidu pealinna nomenklatuuris üldlevinud praktika (Ševjakin 2010). Isegi avalike teadusinstituutide, nagu Sotsioloogiliste Uuringute Instituudi direktor Vilen Ivanov oli KGB kindral (Bõzov 2009). (Pealegi, mis puudutas poliitikauuringuid, siis olid KGB-l omad kinnised ja hoopis kaalukamad uurimiskeskused). Ilmselt paistis Kurašvili varakult silma oma intellektuaalse sõltumatusega („isemõtle misega”), nagu kinnitab ka tema hilisem arengukõver. Igatahes iseloomustanud tollased kolleegid teda kui „instituudi [Riigi ja Õiguse Instituudi] kõige vapramat (*brave*) meest”. (Brown 1996: 348).

NLKP nõuniku kuvandiga ei sobi (vähemalt mitte hästi) Kurašvili püüdlemine avaliku ja NLKP peajoone suhtes opositi-

sioonilise intellektuaali rolli. Perestroika vallandab Kurašvili te-
gutsemises silmapaistva energia. 1987 aasta kevadel (2. veebr)
asutas Boris Kurašvili koos sotsioloogide Leonid Gordoni ja Anna
Nazimovaga ning väga nimekate majandusteadlaste Boriss Ra-
kitski ja Galina Rakitskajaga „Sotsiaalsete algatuste klubi”, (Клуб
социальных инициатив), mis etendas radikaal-demokraatlikult
meelestatud perestroika toetajate koondamisel väga olulist osa.
(Sigman 2007: 216). Eelkõige pealinnades (Moskvas ja Leningra-
dis) teravnes 1987. aasta sügisest reformide- (perestroika-) vas-
taste (konservatiivide) ja liberaliseerimise jätkamises ainsat sü-
venevasst kriisist väljapääsu nägeva eliidi osa vastasseis. Arvukate
reformide (perestroika) radikaliseerimist toetavat klubide-fooru-
mite kiire lisandumine peegeldas hirmu reformivastaste, NLKP
nn konservatiivse tiiva tugevnemise ees. Mõjukamad perestroika
toetuseks loodud klubid, mis rõhutasid, et nad on „demokraatli-
ku perestroika” edendajad, kasvasid välja teadusinstituutide aka-
deemilistest seminaridest (selles mõttes tekkis sarnasel moel Tartu
ülikoolis Rem Blumi algatusel ja tõenäoliselt Moskva eeskujul käi-
vitatud diskussiooniklubi). Perestroika toetusklubide meelsusele
oli iseloomulik kriitilisus, kuid „ilma soovita astuda süsteemiga
avalikku konflikti”. (Kudjukin 2006). Vaatamata klubide formaal-
sele lojaalsusele, püüdsid parteikomiteed pidurdada nende poliitilist
radikaliseerimist taotlevate ühiskonnateadlaste tegevust, kes
tõstatasid teemasid, nagu „Nõukogud ja parlamentarism”, „Demo-
kraatia arendamise kogemused Euroopa sotsialistlikes maades”
jne. Kurašvili aktiivne osalus intellektuaalide arutlusringides algas
hiljemalt 1987. aasta kevadel. Tollane opositsionäär, hilisem Ve-
nema Föderatsiooni Kommunistliku Partei (VFKP) aktivist Ku-
rašvili arendas Moskva klubis 7. aprillil [1987] peetud ettekandes
„Bürokratism ja perestroika” ideid, kuidas taastada nõukogude
esialgset, autentset rolli”. (Kudjukin 2006). Oma ideid tutvustas ta
ka Leningradi perestroikameelsetes arutlusringides.

1988. aasta märtsi algul (10. märtsil) ajalehes Moskovskie Novosti Kurašvili sulest ilmunud artikkel, milles kutsutakse üles koonduma klubisid ja ühendusi tegusamateks katusühendusteks (nende kohta kasutas ta ka mõistet „rahvarinne”), peegeldab ilmselt reformimeelsete hulgas saavutatud suurema konsensust ja võimalik, et ka Jakovlevi toetust (pea iga „MN” numbri ümber käis NLKP KK osakondades võitlus). Täiendava ja avarama sisu andis opositsioonilise lehe üleskutsele Nina Andrejeva kirikuulsaks saanud kiri „Ma ei saa lahti ütelda põhimõtetest”. Sisuliselt oli see NLKP neostalinistliku tiiva lantsseeritud, perestroika peatamiseks mõeldud manifest (ilmus 13. märtsil 1988 ajalehes „Sovetskaja Rossiija”). Kirja avaldamine ametlikku seisukohata esindava ja parteipoliitikat kujundava keskajalehe veergudel, millega kaasnesid ka juhendid kirja arutamiseks, koos heakskiitmisega parteikoosolekutel, oli hädaohusignaali. (Sungurov 2008). Kasvav ohutunne andis tõuke koondada klubisid koordineeritud enesekaitseliikumiseks. Kurašvili aprilli keskel peetud ettekandele „Sotsioloogiline poliitika: võimalused ja perspektiivid” Leningradi klubis „Perestroika” järgnes deklaratsioon, millega pandi alus Demokraatlike Jõudude Liidule. Just selle nime all oli kavas aprillis-mais arendada massiliikumine perestroika toetuseks. (Sungurov 2008: 112).

Kurašvili artiklil oli poliitikaelu reformide üle toimunud arutlustes kindlasti oma osa, kuid rahvarinnete sildi all tegutsenud eripalgeliste reformimeelsete liikumiste ja gruppide konsolideerumist ei seosta ei Venemaa ega lääne uurijad Kurašvili ideedega. „1988. aasta algul algas/vallandus NSV Liidu mitteformaalsete liikumiste lähenemine, mille käigus erisugused mitteformaalsed ühendused proovisid konsolideeruda kriitilise suhtumise alusel sotsiaalpoliitilisse reaalsusse. Stiihiliste massiaktatsioonide toel formeerusidki kõikjal üle maa rahvarinded. (Seejuures tuleb alla kriipsutada, et aktatsioonide tõukejõuks sai

vajadus valmistuda nendeks üritusteks, mida algatati ülaltpoolt seoses 19. üleliidulise parteikonverentsiga, eriti aga seoses valimistega NSV Liidu Ülemnõukogusse". (Korgunjuk & Zaslavskii 1996: 35).

Kurašvili tuntus reformaatori ja opositsionäärina NLKP KKs valitseva peajoone suhtes esialgu kasvas. 1989. aasta algul liitus Kurašvili koos sotsioloogide Juri Levada, Leonid Gordoni, Igor Koni ja paljude teiste väga tuntud intellektuaalide ja teadlastega nn 60laste liikumise (šestidesjatniki) klubiga. Sellele rühmale panid 1988. aastal aluse kümme Nõukogude poliitilise süsteemi radikaalse demokratiseerimise (pluraliseerimise) toetajat, kelle hulgas olid ka Andrei Sahharov, ajaloolased Juri Afanasjev, Leonid Batkin, Mihhail Gefter, ajakirjanik Lev Karpinski, füüsik, instituudi direktor Roald Sagdejev jt. (Sigman 2007: 269). 1989. aasta sügiseks, kui algas Rahvasaadikute Kongressi valimiskampaania, sai just rahvarinnetest, (mida nende all NSV Liidu erinevates osades ka ei mõistatud) see intellektuaalne ja organisatsiooniline ressurss, mis kindlustas seal reformide jätkumist toetava eliidi väärrika esindatuse. See omakorda mõjutas oluliselt Baltimaade võimalusi liikuda rahumeelselt iseseisvuse taastamise poole (sh saavutada Molotovi- Ribbentopi pakti hukkamõistmine).

Milline oli Kurašvili roll NLKP KK nõustajana? Milline oli tema suhe Toomele näidatud dokumendiga? Neid ja teisi küsimusi võib ajalooteadus tulevikus täpsustada. Kuid NLKP KK või Büroo tasemel arutatavaid ja praktiliseks tegevuseks pööratavaid dokumente Kremli koridorides ei levitatud. Vähegi kaalukaid (kõik dokumendid olid saladus) ettepanekuid arutati pea-aegu eranditult liiduvabariikide esimeste sekretäride tasemel. Ilmselt ringles midagi juba NLKP KK osakondades. Kõigi eelduste kohaselt oli Toomele näidatud dokumendi näol tegemist Kurašvili memo, mitte Keskkomitee töökavaga. Kurašvili ei kuulunud Kremli autoriteetsete nõustajate või poliitika arhitektide

ükskõik mis taseme siseringi. Oma mälestustes tollast poliitilist protsessi üsna detailselt kirjeldanud Gorbatsõvi ja Jakovlevi põhinõustajate, nagu Šahnazarovi, Burlatski, Bovini jt meenutustes pole vähimatki viidet Kurašvili osalemisele nende töörühmades või tema memodele. Kunagised konfliktid KGB-ga ja ilmne allumatus distsipliinile liigitasid ta ebausaldusväärsete inimeste hulka. Kuid Kurašvili ideed poliitilisest reformist võisid siiski mingil kujul jõuda üsna kõrgele tasemele, näiteks tema arusaama toetaja ja Gorbatsõvi lähiringkondades tunnustatud majandusteadlase akadeemik Tatjana Zaslavskaja toel. Viimase vahendusel ja Maailmamajanduse Instituudi parteiorganisatsiooni poolt 1988. aasta mais 19. parteikonverentsile tehtud ettepanekute seas oli ka soovitus arendada rahva poliitilist osalust suurendavaid ühendusi. (Sigman 2007: 222; Magstadt 1989). Kuid akadeemiku poliitilise reformi ettepanekud ei näinud kuidagi ette mingisuguse opositsiooni loomist NLKP-le. (Keller 1988). Ei NLKP KK avalikes pöördumistes ega seni avalikustatud protokollides ei ole kordagi isegi mitte arutuse all mingeidki põhjalikumaid ümberkorraldusi tollases parteipoliitilises elus, kõnelemata rahvarinnete loomise toetamisest.

4. Kurašvili katusorganisatsiooni projekt

Kurašvili tekstidega lähemal tutvumisel tekib tema põhiideest radikaalselt teistsugune pilt, kui on kuvand, millele rajaneb Kurašvili ja meie rahvaliikumise sidumine. Kurašvilit Eestimaa Rahvarinde isana esitavad autorid pole tema kirjatöid ilmselgelt ise kunagi lugenud (või siis nendest aru saanud). Kurašvili arusaamad selle kohta, kuidas ja mis suunas Nõukogude poliitilist süsteemi reformida, jõudsid paari aasta jooksul ka muutuda mingi juhendi või tegevusprogrammi mõttes tehniliselt äärmiselt visandlikeks.

Tõenäoliselt just katusorganisatsiooni kavand või projekt oleks sobivaim üldmõiste iseloomustamaks Kurašvili 1988. aastal sõnastatud ettepanekute sisu, sest kindlasti ei pidanud ta silmas demokraatlike rahvalikumiste tekke taganttõukamist. Väidetavalt Kurašvili ideelist prioriteeti kindlustavas artiklis ajakirjas „Gosudarstvo i pravo” leiab kokku vähem kui kümme-kond asjakohast ja samas deklaratiivset rida. (Kurašvili 1987a). „Kõigele (st perestroika edusammudele) vaatamata püsib endiselt mõnesugune organisatsiooniline vaakum, mis täitub stiihiliselt väikeste ja vähetõhusate sotsiaalse algatuse klubidega, mitmesuguste juhuslike huvipõhiste ühendustega. Pole välislistatud, et tekib (minu esiletõste – R. R.) uus, laiapõhjaline ühiskondlik-poliitiline organisatsioon, mis algul on nagu perestroikat toetava rahvarinde sarnane, aga seejärel konstitueerub ühtse juhtimise all püsivalt toimivaks (pod obščim rukovodstvom) demokraatlikuks liiduks, sotsialismi uuendamise parteiks (minu esiletõste – R. R.). See ühendab komsomole, parteilasi, aga mis kõige olulisem – partei ja tootmise piirkondlikke organisatsioone ja rakukesi ning materiaalset baasi, massimeediaorganeid.” (Kurašvili 1987a: 8.) Kurašvili kasutatud tinglik kõneviis osutab, et ta arutleb väga ettevaatlikult ja vaid enda nimel. Mingit lähemat visiooni sellest, kuidas uus partei võiks institutsionaliseerida, kuidas kujuneb selle liikmeskond, juhtimisstruktuur jne, Kurašvili ei lisa.

Kuid tema ideede eeskuju andvat mõju rõhutades poleks Eestis olnud mingit vajadust kasutada kolmandatest kätest laenatud viiteid Moskva erialaajakirjandusele. Nimelt oli Eesti ilmselt esimene koht NSV Liidus, kus Kurašvili oma mõtteid mitmeti sisukamalt ka trükitõlkes arendab. Juba seda kaks kuud (!) varem.²

² Kitsendamaks vandenõulike mõttekäikude mänguruumi (neid ei saa juba epistemoloogilistel põhjustel kunagi välistada) Kurašvili kirjatööde avaldamise motiividest Eesti ajakirjanduses lisagem siia asjaomaste selgitus. Kurašvili töid vahendanud

Ajakirjas „Noorus” avaldatud artiklis täiendab ta üsna samu mõtteid kui erialaajakirjas, lisades hoiatuse, et rahvas peaks taastama konservatiivide revanši: „Ei saa lõputult mängida rahva niigi ettevaatlikul usul perestroika võitu.” (Kurašvili 1987c: 8). „Nooruse” järgmises numbris esineb ta lausa programmiliselt. „On küpsenud vajadus moodustada demokraatlik liit (ühing), nimetatagu seda liikumiseks sotsialismi uuenemise, arengu eest või kuidagi teisiti” (Kurašvili 1987c: 3) ja lisab: „Praegu tõsi küll, eelistatakse sel temal veel vaikida.” (Kurašvili, 1987c: 3).

Mõnevõrra kontekstualiseerib Kurašvili poolt uue ühenduse loomisele antud süvamõtet paralleelide toomine Poolast. „Pärast kriisi (st „Solidaarsuse” keelustamist – R. R.) loodi seal säärane liit, sest teatud arenguprotsesse ühiskonnas ei ole võimalik keelustada. Lõpetanud käskkirjaga „Solidaarsuse” tegevuse, sai selgeks, et sotsiaalset aktiivsust samamoodi ära keelata ei saa. Meie peaksime demokraatliku ühingu idee teoks tegema praegu, mil tingimused on tunduvalt soodsamad, kui nad seda Poolas olid. Reaalselt on bürokraatlike pidurite oht uutmisele palju suurem, kui oli „Solidaarsusest” lähtunud oht sotsialismile Poolas.” (Kurašvili 1987c: 3).

Teades, et formaalselt keelustatud „Solidaarsuse” (mis salaja ikkagi jätkas tegevust) asenduseks loodi riigi kontrollitud organisatsioonid (Dalos 2010: 34–35), on Kurašvili mõtet raske teisiti seletada kui vähemalt konservatiivi ettepanekut ennetada kriisi rahvaliidumiste võtmisega riigi loodud organisatsioonide haardesse, mis ennetaksid ühiskonda halvava sõjaseisukorra kehtestamist. Miks ta käsitleb neid demokraatlike ühingutena,

ajakirja „Noorus” toimetaja Marika Lillemetsa teatel tuli Venemaa tsensuuri surve üle kurnanud Kurašvili Eestisse avaldamisvõimalusi otsima. Kurašvili pöördus „Nooruse” poole alles siis, kui EKP KK väljaanne „Aja Puls” keeldus teda avaldamast. „Nooruse” toimetust võttis avaldamisriski ja teenis sellega ära kohaliku (ENSV) julgeolekstruktuuride surve ja jälitamise, et Kurašvili artikkel oli üldse trükki läinud (Lillemets 2010).

jääb arusaamatuks. Kuid sedalaadi interpretatsiooni toetavad tema hilisemad, juba otsesõnaliselt antikommunistlike revolutsioonide eest hoiatavad kirjatööd.

Rahvarinde loomise ettepanekuna laialt tutvustatud artikkel ajalehes „Moskovskie Novosti” (10.03.1988) kannab pealkirja „Vennasmaade kogemusest. Kas pole aeg luua demokraatlik liit?” Uue organisatsiooni nime võimalike variantidena pakub autor veel „Sotsialismi uuendamise demokraatlik liit” ja „Rahvarinne perestroika toetuseks”. Natuke heidab ta valgust ka selle staatusele. Uus liit „tegutseks partei ühtse juhtimise all ja toimiks kui kommunistide ja parteitute blokk”. (Kurašvili 1988b). Samas näeb ta organisatsiooni autonoomse ühiskondlik-poliitilise organisatsioonina, millel on oma poliitiline nägu, oma poliitilised juured, otsustamisvõimalus ja võime oma otsuseid ellu viia. Partei ja nõukogud rajaksid oma vahekorra uue ühendusega eranditult veenmismetodile. Organisatsioonil on nii kollektiivsed kui individuaalsed liikmed (Kurašvili 1988b).

NLKP konservatiivse tiiva suhtes opositsioonilise ajakirja „Ogonjok” Eestis rohkelt viidatud ümarlauavestlus on üsna informatiivne nende olude ja võtete suhtes, kuidas Kurašvili mõtteid Venemaal veel väga tugeva parteilise tsensuuri tingimustes meediasse sokutati. Rahustava retoorilise sildi „Rohkem sotsialismi” („Больше социализма”) all toimus tegelikult kaks erisugust ümarlauavestlust. Neist kummalgi polnud rahvarindega seotud mõtetel olulist kohta. Sissejuhataval ümarlaul, mis keskendus stalinismi kriitikale, hämmastas Boriss Kurašvili oma vestluskaaslasi sotsiolooge Šubkinit ja Gordonit stalinismi kui põhimõtteliselt õiget eesmärki teeninud poliitika õigustamisega. Stalini ühte peamise minevikuteenena nägi ta Stalini oskuses „hoida ametnikke peos”, laskmata neil „üle pea kasvada” (Ümarlaud I 1988, 7)

Teise vestlusringi arutlusmahust moodustas poliitilise reformi problemaatika vaevalt kümnendiku. Perestroikat toetavate

klubide koondamise mõtet ei võtnud üles Boriss Kurašvili, vaid sotsioloog Vladimir Šubkin, lisades kohe, et uus ühendus „peab toetama sotsialismi positsiooni”. Kurašvili nendib vaid, et see, kas uusühenduse nimeks on „rahvarinne” (perestroika toetuseks) või „demokraatlik liikumine sotsialismi uuendamiseks”, polevat oluline. Kuid ta kriipsutab alla, et ühendus „peab tegutsema partei juhtimisel”. (Ümarlaud II, 1988: 18). Eeskujuna viitab ta sotsialismimaade kogemustele. (Ümarlaud II, 1988 19). Sotsioloog Gordon nõustub, et tekkiv ühendus „ei tähenda uue organisatsiooni loomist, vaid tekkiv katusorganisatsioon ühendab juba tegutsevaid mitteformaalide seltsingud”. (Ümarlaud II 1988: 19). Pakkudes välja, et uuelaadsel ühendusel on seaduste algtamise, valimistel kandidaatide toetamise (mitte esitamise!) õigus, õigus osutada seaduserikkumistele jne, näeb Kurašvili selle peamist tegevuseesmärki võitluses **bürokraatiaga**. Tulemuseks oleks „piiratud mitmeparteisüsteem (minu esiletõste – R. R.), kusjuures fikseeritakse ühtse marksistlik-leninliku partei valitsev seisund” (Ümarlaud II, 1988: 19).

1989. aasta aprillis ajakirjas „Eesti Kommunist” avaldatud programmilises artiklis „Sotsialismi valem”(Kurašvili 1989) omandavad (Eestis ilmus „Progressi” kirjastuses samal aastal avaldatud kogumiku artikli esmatrükk!) Kurašvili mitmed varasemad vihjed (sh NLKP kaheks hargnemise idee) kontseptuaalsema vormi. Tähelepanuväärne, et sedalaadi ideede avaliku avaldamise kohaks valib ta jälle Eesti ja leiab foorumi koguni EKP häälekandjas, st parteiajakirjanduses! Näib, et Moskvas on tal probleeme. Igatahes, arendades üsna sarnaseid mõtteid ajalehes „Helsingin Sanomat” märgib ta detsembris 1988 antud intervjuus, et „aeg on küps mitmeparteisüsteemi tekkimise alguseks NSV Liidus”, aga lisab samas, et sellise seisukoha avaldamine NSV Liidus on ohtlik, sest „partei fraktsioonidki olid mitte ainult keelatud, vaid need ka hävitati”. (Sädenniemi 1989).

Kurašvili sõnastab oma hirmu rahvaliikumiste ees programmiliselt. Ta hoiatab, et on viimane aeg Nõukogude ühiskonnas kujunenud kaheparteisüsteemi tekke potentsiaali „õigeks” ära kasutamiseks. „Alternatiivseid arenguteid arutatavat parteis ülalt alla uutmise väljakuulutamisest peale”, kuid partei kahe tiiva vastuolust vahel „tulenevaid suuri lahkhelisid” pole juhtkond laialt kuulutatud avalikustamise kiuste seni teatavaks teinud” (Kurašvili 1989: 20). Sisuliselt Kurašvili kordab mitme üksteisega konkureeriva põhijoontes kommunistlikku ideoloogiat arendava partei loomise ideed. Seda ideed arendas õigupoolest juba Aleksandr Jakovlev, kes kirjutas sellekohase memo ka Mihhail Gorbatšovile juba aastal 1985 (Jakovlev 1992: 127–128).

Ilmselt Baltimaades juba vallandunud protsessidest hirmutatuna väidab Kurašvili, et Nõukogude süsteem seisvat valiku ees – kas rahvarinnete tupiktee või NLKP juhitud arengutee. Rahvarinnete tekkes näeb ta NSV Liidu tulevikule suurt ohtu – need suunavat arengu valele teele – „demokraatia teele”! „Kas saab väita, et ainuüksi demokraatlik sotsialism on ühiskond, mis peab tekkima uutmise tulemusena, bürokraatliku, autoritaarse, „brežnevistliku” sotsialismi ning seal sisalduvate autoritaarse mobiliseeriva, „stalinliku” sotsialismi igandlike joonte eitamise kaudu?” (Kurašvili 1989: 15–16). Demokraatlik arengutee on Kurašvili hinnangul pigem „jäägitult demokraatlikku uutmist ihkavate teadlaste ja publitsistide loitsimine kui reaalsete perspektiivide kaine hindamine” (Kurašvili, 1989: 16). Kurašvili viitab ka otse, kellega ta polemiseerib – see on Afanasjevi toimetamisel 1988. aastal ilmunud nõukogude režiimi destaliniseerimise eest seisva ja kohe eesti keelde tõlgitud Afanasjevi toimetatud võitlusteose „Teist teed ei ole” kollektiiv. (Afanasjev 1989).

”Tõenäosem on nõ poolprogressiivne, mõõdukalt autoritaarne sotsialism,” leiab Kurašvili. (Kurašvili 1989: 16). „Sotsialistliku mitmeparteisüsteemi kujunemise parim moodus on valitseva

partei õigeaegne rahulik „demonteerimine” (Kurašvili 1989: 21). Perestroika poolt võimaldatav alternatiiv brežnevismile polevat mitte demokraatlik sotsialism, vaid sotsialismi mudel, mis „toimib võrdlemisi hästi Saksa DV-s” (Kurašvili 1989: 19). Ja seda väidab Kurašvili ajal, mil isegi Gorbatšovi lähikonnas on Honeckeri suhtes kujunemas ühine arusaam: režiim on sügavas kriisis ja pole sellisena jätkusuutlik! Kurašvili hoiatab, et „kui uuendusmeelsed (nii nimetab ta hea tahte staliniste) ei moodusta oma parteid, siis kujuneb mitmeparteisüsteem arenguvajaduste surve väljaspool parteid” ja „algatus läheb parteiväliste jõudude kätte, kellega liituvad parteis pettunud kommunistid. Mitteformaalsete organisatsioonide ja rahvarinnete loomine on selle ilming”. (Kurašvili 1989: 19).

Kui varasemates aramusvaldustes ehmatas Kurašvili oma vestlusklaaslastalinismi ajaloolise rolli mõistmisega ja osalise õigustamisega, siis see kirjatöö, mis näeb trükivalgust EKP teoreetilises ajakirjas, on juba programmiselt neostalinistlik. On tähelepanuväärne, et Kurašvili demokraatiavastased visioonid jäävad ajakirjas ja Eestis igasuguse avaliku vastukajata. Edaspidi süvenes Kurašvili tegelikult impeeriumimeelne poliitikakäsitus veelgi. Kurašvilist sai peagi impeeriumimeelsete ideoloogide, st interrindelaste liitlane (Rosenfeld 2004: 123). Kurašvili kontaktid EKP-ga näisid aga olevat üsna soliidised, võimalik et temast oli saanud selle nõuandja. Igatahes sama, 1989. aasta sügisel kutsuti Boriss Kurašvili Lohusallu EKP Keskkomitee, Filosoofia, Sotsioloogia ja Õiguse Instituudi ning TPI teadusliku kommunismi kateedri korraldatud esinduslikule Politoloogide Rahvusvahelisse Kooli, kus ta oli üks põhiesinejaid. Teemaks oli seekordki „Sotsialistlik pluralism ja mitmeparteisüsteemi tekkimine” (Arhangelski, Peškov 1989).

5. Kurašvili ja Eestimaa Rahvarinne

Kurašvili rolli perestroikaperioodi poliitilise mõtte arengus ka NSV Liidu mastaabis ei maksa üle hinnata. Tema ideeline areng kulges perestroika algaastail nagu lähedastel mõttekaaslastelgi. Väga esinduslikud (autorite ja ideede mõttes) analüüside kogumikud ja diskussioonide ülevaated saavad läbi ilma Kurašvili mõtteid peegeldamata (Afanasjev 1989; Ambartsumov, Bogomolov 1989). On üsna selge, et Kurašvili vaated läksid teravasse konflikti Nõukogude süsteemi laialilammutatavalt analüüsivate autoritega, kes nägid tulevikku ikkagi liikumises parlamentarismi suunas. Kuid tema sõnaseadmiste tähenduslikkus Eestis toimunud arengule jääb siiski Eesti ja Venemaa rahvalikumiste suhete uurimist väärivaks aspektiks.

Perestroika käigus Moskva lõheneva (võimu)eliidi eri rühmituste mängimine Eestis EKP KK vastu oli taktika, mida oli kasutatud fosforiidisõjas, samuti IME ideede läbisurumisel. Lühidalt öeldes on sedalaadi taktikad kirjeldatavad „tühja tähistaja” ja „võimaluste struktuuri keeles”. Esimene viitab sellele, et seni rangelt kontrollitud poliitilises sõnavaras (mis ju struktureeris mõtlemise) võib toimuda oluline uuendus, see väljub „filosoofia politseinike” kontrolli alt. Lühidalt öeldes oligi sõnavara määratlematuse (lubatud ja keelatud sõnade repertuaari muutmine) kasvatamine Kurašvili peamine või isegi pöördeline teene. Sedalaadi ohtlikeks uuendusteks väga piiratud voli, mis seni kuulus vaid NLKP KK-le (selles mõttes on äärmiselt huvitavad Gorbatsšovi kõnede kirjutajate mälestused), laienes perestroika käigus mingil määral (eelistatult Moskva nomenklatuursetele) sotsiaalteadlastele. (Robinson 1995).

Sõna ja -mõttevarasse ning praktikasse integreeritavate, kuid ideoloogiliselt üheselt sisustamata sõnadele teistsuguse (omapoolse) tõlgenduse/sisu andmine on diskursiivsete kogu-

kondade freimimise raskesti paljastatav ja represseeritav mobilisatsioonistrateegia. Võimaluste struktuuri kaudu saab analüüsida poliitikavälja kui mänguvälja (Tarrow 1998). Võimaluste struktuuris ei piirduta sedalaadi jäikade keeldudega, mida seab substanttsiaalne (fundamentalistlik) poliitikakäsitlus. Konjunktuursete struktuursete alliansside kujundamine on eduka poliitilise tegevuse üks loomulikest ja tavalistest strateegiatest. Moskva bürokraatias segadust tekitanud ja selle konkureerivate grupeeringute vastuolusid süvendanud Kurašvilile tuginemine, tema sõnavaraliste uuenduste või improviseerivate mõttearenduste „koloniseerimine” reformiliikumise vallandamiseks Baltimaades on võimaluste struktuuri kasutamise hea näide.

Tartu professorite ringides jälgiti juba tihedate isiklike suhtevõrgustike toel kindlasti täpsemalt kui Tallinnas seda, kuidas arenesid protsessid Moskvas. Reformiideede arutamiseks loodud klubi aktivist Rafik Grigorjan leiab isegi võimalikuks väita, et „Eestimaa Rahvarinde perestroika toetuseks idee kuulub Rem Blumile”. (Grigorjan 2005: 157). „Kuna ta [Blum] oli revolutsiooni teooria asjatundja, siis kordas ta järjekindlalt, et revolutsioon peab suutma end kaitsta. Ta kartis 60ndate aastate kogemuse kordumist, kui stalinistidel õnnestus liberaliseerimisprotsess tagasi pöörata”. „Koos 60nendalastega, nagu professor Boriss Kurašvili, ajalooprofessor Roi Medvedjev, sotsioloogiaprofessor Juri Levada, otsis ta võimalusi, kuidas tekitada garantiisid meie riigi ja ühiskonna demokratiseerimisele.” (Grigorjan 2004: 157). Nina Andrejeva kirja stalinistliku tuuma avanud Aleksandr Jakovlevi „Pravdas” ilmunud artikli järel nõudnud Blum aktiivsemat tegutsemist. (Grigorjan 2004: 159). Tartu ülikooli juures tegutsenud arutlusklubil oli kindlasti oluline roll pinnase valmistamisel rahvarinde ideoloogia arendamiseks ja selle omaksvõtmisel eelkõige venekeelsete inimeste seas. Paraku, mida Tartu perestroikaklubis ka ei mõeldud, esitati Eestimaa

Rahvarinde esialgne programm ikkagi 13. aprillil Eesti Televisiooni saates. (Tartlane Viktor Palm olevat seda uudist kuulates hoidnud pead käte vahel ja küsinud: „Miks me ise selle peale ei tulnud?“). Aga ilmselt jäi suuresti venekeelse mõttekoja tuumikul veel puudu Eesti ühiskonna pingete ja valmisolekute küpsuse tajumisest.

Väidetavalt tundis Kurašvilit isiklikult Eestimaa Rahvarindega rohkem või vähem seotud inimestest (Rafik Grigorjani meenutuste kohaselt) Tartu professor Rem Blum (Grigorjan 2004: 14), aga üsna kindlasti ka akadeemik Bronštein. Kurašvili ise väidab, et oli varasemast tuttav majandusteadlase Ivar Raigiga (Kurašvili 1988b). Rahvarinde mõtte algatamise juures olnud ning liikumise kesksed ideoloogid Edgar Savisaar ja Marju Lauristin olid mõlemad resoluutselt tagasi tõrjunud kõik katsed teha neist Moskva NLKP või KGB käsilasi või Kurašvili käepikendus. Marju Lauristin on küll meenutanud, et loomeliitude pleenumil olnuks nagu rahvarinde temaatika jutuks tulnud. Sõna „rahvarinne“ olnuks ka nagu juba kasutusel olnud (Lauristin 1996: 590–591). Rein Veidemann mäletab, et ta arutanud rahvarinde ideed Savisaarega juba 1988. aasta jaanuaris: „Rahvarinde organiseerimisse olin ma pühendatud juba jaanuaris 1988. Mind pühendas sellesse Edgar Savisaar.“ „Edgar Savisaar tutvustas Rahvarinde loomise kava mulle, kui ma nüüd õieti mäletan, millalgi 13. jaanuari paiku. Edgar tuli minu juurde ja ütles, et sõidame korraks välja. Sõitsime siis tema autoga Tallinna Pirita-Kosele ja tal oli kaasas üks paberileht, kus oli kogu see organisatsioon, need mõtted, see kava kirjas.“ „Ta esitas, et see on liikumine, mis on mõeldud partei ülemvõimu murdmiseks ja rahva koondamiseks IME toetuseks ja sealt edasi alternatiivse rahvaliidumise kujundamiseks.“ (Veidemann 1996: 346).

Jevgeni Golikov omalt poolt kinnitab, et ta levitanud seal Boris Kurašvili kirjutatud ja suurt tähelepanu äratanud äsja aja-

lehes Moskovskie Novosti ilmunud artikli koopiat ja selle ühe eksemplari andnud ka Savisaarele (Širjajev 2008). Kuid Lauristin, kellele meenub samuti tõik, nagu oleks rahvarinde ideed pleenumil arutatud, ei näe Kurašvilil olevat mingit rolli. „Kurašvili artiklil polnud meile mingit mõju. Küsimus oli õige sõna leidmises, nime panemises. Kurašvili artiklis oli legaalse opositsiooni idee, teda huvitas poliitilise süsteemi muutmine ja ta kasutas rahvarinnet kui üldmõistet” (Vestlusring, 1990: 4). Savisaar lisab: „Otsest eeskujut polnud kusagilt võtta. Esimestel päevadel avaldus siiski Imre Poszgay mõju, sest mitu tema arvamust sobis meie olukorraga ja need tõlgiti ungari keelest kärmelt eesti keelde. Poszgay juhtis analoogilisi rahvaliidumisi Ungaris. Ilmunud oli Kurašvili artikkel, mis andis fooni ja ideoloogilise õigustuse” (Vestlusring 1990: 4). Savisaar resümeerib arutluse Kurašvili võimaliku mõju kohta Rahvarinde tekkimisele: „Üsna pea ilmus samalt autorilt ERRi-vastane kirjutis, sest ERR ei vastanud tema arusaamale Rahvarindest ja see kirjutis avaldati „Vperjodi” veergudel” (Vestlusring 1990: 4–5).

Kakskümmend aastat hiljem kättesaadavaks tehtud tagasi-vaates tsiteerib Savisaar oma märkmiku sissekannet 10. aprillist 1988. „Ajalehe veergudel käib jutt laiaulatusliku Rahvarinde loomisest perestroika toetuseks. Poliitilise elu taassünd meie maal.” (Savisaar 2008: 167). Järgneb kommentaar: „Olen viidanud kahele eeskujule. Rahvarinde teemal kirjutas Taga-Kaukaasia päritoluga Moskva sotsioloog Kurašvili, kuigi väga ettevaatlikult ja ainult teoretiseerides” (Savisaar 2008: 167). Savisaar jätkab: „Kasutasime tema kirjutist argumendina oma idee õigustamiseks. Pool aastat hiljem ütles Kurašvili sellest ideest lahti ja kinnitas, et tema ei ole kuidagi rahvarinnete tekkimisega seotud, mis vastas ka tõele” (Savisaar 2008: 167). Seejuures on tähelepanuväärne, et ükski rahvarinde kesksetest ideoloogidest ei toetu tõepoolest mitte üheski oma kirjutises Kurašvilile. Üks liikumise

õigusliku külje kindlustamise eest seisnud aktiviste Eenok Kornel markerib „Rahvarinde Teataja” esimeses numbris (ilmus 16. juunil 1988) „Moskovskie Novosti” veergudel ilmunud Kurašvili artiklit. Referaadi kommentaaris teeb Kornel väga olemusliku täpsustuse: „Eesti initsiatiivgrupp pakkus välja oma lähenemise ja see variant on teile juba teada. Organisatsioon asendus liikumisega. Miks? Sotsiaalne liikumine on laiem mõiste. Ta on mitmekesisem ja laiema kandepinnaga lääneriikides „Liikumistel ei ole selgepiirilisi eesmärke ega kindlat vormi. Nad ei kujune organisatsioonideks (ja seda ei kirjutata neile ka ette) juriidilises mõttes.” (Kornel 1988). Seega vastandab Kornel juba selgelt Eestimaa Rahvarinde demokraatiat toetavad alusmustrid Kurašvili ideele. Kurašvili oma ideeliseks isaks tunnistamine oli ju lausa võimatu, kui mitte absurd pärast seda, kui Kurašvili oli kaks nädalat varem Tartu ajalehele „Vperjod” antud intervjuus selgeks teinud, et tema ideede ja Eestimaa Rahvarinde taotluste vahel pole midagi ühist (Kurašvili 1988b).

Suurkase insinuatsioon, et „„Rahvarinde Teataja” rõhutas (minu esiletõste – R. R.) juunis 1988, et RRI idee autoriks oli Moskva (minu esiletõste – R. R.) professor Kurašvili”, (Suurkask 2009) taastoodab vähemalt ebakorrektsuse hinnaga juba tuttavat negatiivset tähendust loovat (stigmatiseerivat) narratiivset mustrit. Küll oli tõigal, et Moskvast alanud aruteluga rahvarinde võimalikkuse üle oli rahva mobiliseerimine „perestroika toetamiseks” juba vähemalt meedias tunnustust leidnud, tõsine kaal Karl Vaino, KGB juhi Karl Kortelainen ja rahvarinde-vastaste positsioonide nõrgestamiseks. Tiit Made tsiteerib oma uurimuses Indrek Toome meenutusi: „Kõik olid [EKP KK büroo istungil] väga ettevaatlikud. Keegi ütles, et Moskva politoloogia-professor Boriss Kurašvili oli juba sama ideega esinenud mingis ajakirjas”. „Nojah, kui juba Moskva mees Kurašvili toetas, siis ei olnud see ka meie jaoks probleem. Jäid ära ettepanekud,

et hakkame vastu võitlema, nagu varem oli olnud nelja mehe ettepanekuga, mida ka bürool arutati” (Made 2011: 28). Seega oli Kurašvili nimi Moskva autoriteeti arvestavate või isegi kõige seal lausutu sakraalsuseks tõstjatele üsna tugev kaart. Võib eeldada, et seda kasutasid veel mujalgi need, kes püüdsid tõrjuda rahvarindeliikumise diskrediteerimist, mis oli alanud ja edu saavutanud eelkõige venekeelse elanikkonna seas. Pole ju kahtlust, et rahvarinnete institutsionaliseerumine oktoobris 1988 rippus kaua niidi otsas.

Loomulik, et selle kaardi meie käest löömine sai nn interrindelaste mureks. Rahvarinde eduka alguse järel (alusdokumentide avaldamine) hakataksegi Kurašvili abil tõendama, et Savisaar, Lauristin jt on valel teel, et rahvarindele on Eestis antud väär sisu. Eesti iseseisvusliikumise leppimatute vastaste (nn interrindelaste) hääletoruks kujunev ajaleht „Vperjod” („Edasi” venekeelne väljaanne) lähetab oma ajakirjaniku Moskvasse Kurašvililt vastulöögiks tuge saama. Juuni algul ilmubki intervjuu pealkirja all „Kas mitte vasakpoolsuse lastehaigus?”. Kurašvili hinnang Eestimaa Rahvarindele kui opositsiooniliikumisele on eitav. „Põhikirjas võideldakse nii selle, teise kui kolmandaga. Kõigepealt, kannaks aktsendi üle võitluselt konstruktiivsele tegevusele,” juhatab Kurašvili oma kriitika sisse üsna tüüpilises apparatšiku žargoonis. Arvestades tema poolt juba ajakirja „Ogonjok” veergudel avaldatut, pole järgnev stalinismi kaitsmine üllatav. Selguse mõttes lisagem, et võitlus „stalinismi vastu” oli rahvarinde eeskavades tollaseid olusid arvestades suuresti eufemism. Muidugi, puudust polnud ka Stalini kõva käe ihalejatest, ka neid peeti silmas. Kuid stalinismi kriitika on eelkõige varjatud/peidetud süsteemi, aparaadi võimu kriitika, sest aparaadi võim oli nõukogude võimuks nimetatud terrorisüsteemi tuum. Kurašvili on nõrдинud, et Eestimaa Rahvarinde „põhikirjas on esikohale seatud võitlus stalinismiga”. „Kuid mis on

stalinism? See on ennekõike sotsialism,” väidab Kurašvili (Kurašvili 1988b). Kurašvili soovib, et Eestimaa Rahvarinne tegeleks üksikute „probleemsete” inimestega! Süsteem on hea – aga mõned inimesed on probleemsed. „Kritiseerida on vaja eelkõige eilse päeva tegelasi.” (Kurašvili 1988b).

Demagoogiale üle minnes süüdistab Kurašvili Eestimaa Rahvarinnet ebademokraatlikkuses. Tsiteerinud EERi rajamise aluskavandit, kus on märgitud, et rahvarindega liitumist ei piira parteiline kuuluvus, rahvus ega usulised veendumused, kuid et see „on ühendamatu stalinistlike vaadetega”, esitab Kurašvili retoorilise küsimuse: „Tähendab, rahvarindes osalemine on ühildatav religioossete vaadetega, aga ei ole ühendatav stalinismiga?” (Kurašvili 1988b). Kurašvili arvates tuleb osata näha, et on olemas ka „moraalsed stalinistid” või „hea tahte stalinistid” (dobrosovestnye stalinisty), kes võitlevad bürokraatiaga. „Hea tahte stalinistid, kes võitlevad bürokraatiaga, võivad tuua kasu.” (Kurašvili 1988b). 1988. aasta kevadel „Ogonjoki” veergudel avaldatud kiidulaul Stalinile, et see „osanud bürokraate ohjata”, oli seega programmiline idee. Bürokraatiale vastuseismise teeks pole Kurašvili silmis seega demokraatia arendamine, vaid „süsteemi puhastamine”.

Eestimaa Rahvarinde tegevusalused on Kurašvili arvates tervikuna ebademokraatlikud ja diskrimineerivad. (Kurašvili 1988b). „Ja üldse, kellegi (välja)tõrjumine üldrahvalikust liikumisest ideoloogilistel motiividel on ebaõige. Miks välistada ideoloogilisi vaidlusi? Mida te soovite? Koguda enda ümber üksnes samamoodi mõtlevaid toetajad? Sellest kujuneb välja vaid mingi sektantlus.” „Nende [stalinistide] tõrjumist peaks ma isegi ebaausaks [võtteks], kui ma ei teaks, et põhikirja ettevalmistamisest võttis osa selline asjatundja kui Rem Blum.” (Kurašvili 1988b).

Kurašvili kriitika alla langeb ka rahvarinde kavatsus väljuda partei kontrolli alt. Põhimõtet, et rahvarindel „ei ole ühegi

organisatsiooni ega asutusega alluvusvahekorda” kommenteerib Kurašvili: „ENSV põhiseaduses on paragrahv 6. See sätestab NLKP juhtiva rolli. Partei üldiselt juhtivat osa tuleb tunnistada.” (Kurašvili 1988b.) Kui Eestimaa Rahvarinde tegevuskavad piiravad/keelustavad NLKP juhtkonna kuulumise rahvarinde juhtorganitesse, siis Kurašvili raiub vastupidist. „Mina pigem näen vajadust kaasata juhtivaid töötajaid rahvarinde juhtkonda” (Kurašvili 1988b). Väidet toetav argument on tuttavalt nõukogulik. „Neil avaneb võimalus ära kuulata, mida rahvas mõtleb.” (Kurašvili 1988b). Partei juhtide juurdepääsu piiramist rahvarinde juhtorganitesse kuulumisele diagnoosib ta leninliku mõistega „vasakpoolsuse lastehaigus”, mille üheks tunnuseks oli bürokraatliku tsentralismi sildi saanud võimumasina kriitika. Lõpetuseks pakub ta nimetuse „Rahvarinne perestroika toetuseks” kõrvale ka teisi nagu „Uuendatud Sotsialismi Demokraatlik Liit” või „Sotsialistliku Arengu Demokraatlik Liit”. Viimased olevat kohasemad – perestroika on möödunud. (Kurašvili 1988b).

Loomulikult annab Kurašvili poolt rahvarinde ideoloogia pähe pakutav „hooliv stalinism” rahvarindelastele põhjust väga teravaks vastulauseks (Palm 1988). Eestimaa Rahvarinde ja Kurašvili põhiidee erinevus on just selles, mis on tegelikult 13. aprilli ETV saates sõnastatud algatuse tuum – EKP diktaadist sõltumatu kodanikualgatuse loomine/kujundamine. Rahvarinde eesmärk ei olnud „kommunistide ja parteitute bloki” tugevdamine, nagu Kurašvili esitab (ja mõnele kummitab), vaid kodanike poliitilise emantsipatsiooni võimalus, nende vabastamine Vaino, Kortelainen jt käsu- ja hirmualuste rollist. Kui see oleks olnud teisiti, siis poleks võimalik seletada kümnete tuhandete inimeste kohest liitumist. Kurašvili „humanistlik stalinism” on lihtsalt stalinliku režiimi tuuma – parteiks maskeerunud kaadri taastamine parteisõdurite korporatsioonina.

1988. aasta novembris käis Boriss Kurašvili taas Eestis. Tähelepanuväärne on tõik, et väites, et Moskvast jälgitakse Eestimaa Rahvarinde tegevust ülima huviga ja et ta on osalenud mitmes Rahvarinde tegevust käsitlevas ümarlauas, ei kohtunud ta Eestist väisates Rahvarinde esindajatega (mitte keegi Rahvarinde juhtidest pole möönnud mingitki kontakti). Ja intervjuud ei andnud ta jälle mitte eestikeelsetele lehtedele, vaid süstemaatiliselt Eestimaa Rahvarinde halvustamisega tegelevale ajalehele Sovetskaja Estonija. Jääb vaid küsida, kellega Kurašvili Eestis kohtus ja mis oli tema missiooni eesmärk?

Ajalehele „Sovetskaja Estonija” („Nõukogude Eesti”) antud intervjuus vastab ta muu hulgas ka küsimusele, kuivõrd kannab Eestis Rahvarinne tema ideid ning vastus on jälle teravalt eitav. „Pakkusin, et Rahvarindel on kaks funktsiooni. Esiteks organisatsiooniline vorm, mille raamides teevad koostööd kõik poliitilises protsessis osalevad ühiskondlikud organisatsioonid, kaasa arvatud NLKP, ja teiseks on see midagi teise partei sarnast, mis esitab oma positiivse arenguprogrammi, kritiseerides valitsevat parteid ja riigiparaati, eriti selle bürokraatlikke moonutusi.” (Kurašvili 1988a). Loomulikult pole ta rahul Eestimaa Rahvarinde natsionalismiga. Eitava suhtumise põhjused on aga põhimõttelisemad. Eesti ja Baltimaade rahvarinnete „mudel” ning tegevus on „mittekonstruktiivne”. Kurašvili jätkuva koostöö analüüs impeeriumimeelse ajalehega väljub selle artikli raamidest.

Kokkuvõte

1. Minevikusündmuste ajaloolis-rekonstrueerival ja sotsiaalteaduslikul analüüsil on möödanikusündmuste realistliku (st nende toimumiskonteksti uuriva) mõtestamise vaatenurgast vandenõuteoreetilise narratiiviga võrreldes põhimõttelised metodoloogilised eelised. Erinevalt ajaloolisest ideoloogiast, (s.o val-

mis skeemi valikulisest dekoreerimisest juhuteadetega) annab uurimine formaalsete (ja fiktiivsete) seoste konstrueerimise asemel sündmuste reaalse sidususe ja konkreetsete toimumisolude kohta uusi teadmisi. Selgepiiriliste ideevarumute ülekantavuse sisendamise asemel (sedalaadi mõtteviisi on iseloomustatud ka kui vaese mehe platonismi) on viljakam uurida poliitilisi protsesse kui sattumuslikkust, kui loomingut, kui dialoogset suhet reaalsusega, mille subjektideks (kandjaiks) on praktilistest huvidest ja oma kollektiivsetest väärtustest lähtuvad ning üldjuhul mõistuspäraselt käituvad inimesed. Kindlaks tehtud faktide lülitamine võimaluste struktuuri analüüsimumudeleisse ja analüütilise narrativismi metodoloogilised ressursid kannavad uurimuslikku lisaväärtust.

2. Boriss Kurašvili kui reaalse ajaloolise isiku (mitte kui täiendava sildi KGBle) omaduste, võimaluste ja tegutsemisruumi esialgnegi rekonstrueerimine ei jäta võimalusi talle olulise eksperdi või poliitika planeerija, kõnelemata võtmeisiku rolli omistamiseks nii Moskvast kui ka Eestis. Kui NLKP KKs poliitilisi reforme kavandatigi, ei kuulunud ta poliitilist protsessi kujundanud nõustajate hulka, vaid jäi ka isegi akadeemilistes ringkondades vähemõjukaks tegelaseks. Nn keskajalehed („Pravda”, „Sovetskaja Rossija” jt), st parteilised väljaanded, talle oma veerge ei avalanud (sedalaadi mõtteavaldused oleksid siis olnud käsitletavad juhendina). Opositsioonijalehed avaldasid 1988. aastal juba ka sanktsioneerimata poliitilisi projekte. Kurašvili ettepanekud kuuluvad viimaste rubriiki.

3. NLKP KK tegutsemisele valgust heitvad allikad (analüütilised dokumendid, büroo protokollid, NLKP KK põhinõustajate mälestused jne) ei võimalda põhjendatult oletada, et mingeid poliitilise reformi projekte, mis institutsiooniliste meetmete vahendusel

laiendanuks NLKP kandepinda, oleks tipptasemel kunagi tõsiselt arutatud. NSV Liidu võimalustel minna nn Ida-Euroopa teed seisid ees mitmed kitsendused. Sealsete rahvademokraatia mudelite taustaks oli institutsionaliseeritud poliitilise pluralismi, parlamentaarse võitluse jne ajaloolised kogemused. Sedalaadi mudelite imiteerimiseks Venemaal jäi puudu piisavalt mõjusast traditsioonist ja ajaloolisest mälust, aga ka omanike klasside algetest, piisavalt tegusatest autonoomse eliidi kihistustest (kirik) jne.

4. Kurašvili pakutud organisatsioonilised või tehnokraatlikud meetmed NLKP võimubaasi näiliseks laiendamiseks ei saanud juba *eo ipso* olla mingiks Kurašvili originaalseks põhiideeks. Argumenteerides selle või teise lahenduse kasuks toetub Kurašvili peaaegu alati Ida-Euroopa eeskujudele (praktikale), osundades Poola, Ungari, SDV jne mudelitele.

5. Kurašvili ei olnud demokraatia poolel, vaid otsis võimalusi laguneva režiimi konsolideerimiseks. Reaalse demokraatia (pluralismi) suurenemine lähendas teda konservaatoritele. Kurašvilit võib mingil määral pidada kahe kommunistliku partei süsteemi kava (selle üheks väljapakkujaks oli juba Aleksandr Jakovlev) uutes ajaloolistes tingimustes läbitöötajaks. Kui 1985. aastal näis see tehnokraatlik projekt revolutsioonilisena, siis 1989 esindas see repressiivset võimutehnoloogiat.

6. Allikapõhine ajaloolis-konkreetne uurimistöö veenab, et Boriss Kurašvili projektide ja Eestimaa Rahvarinde alusstruktuuride kavandajate tegevuste ja programmide vahel puuduvad igasugused arvestatavad mõjutuslikud seosed ja sisulised ühtelangevused. Seevastu Kurašvili ja Eestis tegutsenud impeeriumimeelsete jõudude vahel kujunesid tihedad tõised suhted. Eestimaa Rahvarinde ideoloogide ja Kurašvili avalikud suhted jäid

osapoolte ideeliste lähtekohtade totaalse vastandlikkuse tõttu mõlemapoolselt lepitamatult kriitilisteks.

7. Kurašvili projektid kui neostalinistlik NLKP aparaadi võimu kindlustamise tehnoloogia ja Eestimaa Rahvarinde alusideo-
loogia, kui demokraatliku opositsioonilise rahvaliidumise alga-
tamise praktiline tegevuskava välistavad teineteist. Eestimaa
Rahvarinde harta ja programmi originaalsus seletavad miks
need leidsid toetavat vastukaja ja ulatuslikku kopeerimist, aga ka
edasiarendust mujalgi NSV Liidus, st kõikjal, kus suudeti tõhu-
salt vähemalt esitada väljakutse NLKP võimumonopolile.

Kirjandus

Afanasjev, Juri Toim.. 1989. *Teist teed ei ole. Meie minevikust, praegusest
uutmisest ja tulevikust*. Tallinn: Eesti Raamat

Arhangelski, Peškov 1990 = Архангельский, В. И., Пешков, А. Б.
Международная школа политологов в Лохусалу, *Правоведение*,
1990, № 3. <http://www.law.edu.ru/article/article.asp?articleID=156656>
(vaadatud 9. märts 2012)

Ambartsumov, Bogomolov 1989 = Амбарцумов, А. Евгений.,
Олег Т. Богомолов 1989. *Социализм между прошлым и буду-
щим: история и современность. Современность и история*.
Москва: Прогресс.

Bõzov, 2009 = Бызов, Леонтий 2009. Сквозь годы перемен. Часть
2. Клуб перестройка” (1987 г.) [http://www.igrunov.ru/vin/vchk-
vin-n_historemen/1247056545.html](http://www.igrunov.ru/vin/vchk-vin-n_historemen/1247056545.html) (vaadatud 9. märts 2012)

Brown, Archie 1996. *The Gorbachev Factor*. Oxford: Oxford University
Press

Dalos, György 2010. *Eesriie avaneb. Ida-Euroopa diktatuuride lõpp*.
Tallinn: Olion

Geron, Leonard., Pravda Alex (eds.). 1993. *Who's who in Russia and the
new states*. New York: Tauris

Grigorjan, Rafik 2004. Laulva Revolutsiooni tundmatud leheküljed. –
Iseseisvuse anatoomia. Toim. Rafik Grigorjan, Igor Rosenfeld.
Tartu–Sankt-Peterburg: Kripta, lk. 11–34

Grigorjan 2005 = Григорян, Рафик 2005. Право быть свободным. –
Рэм Блум. Избранные статьи. В воспоминаниях. Составление

- и перевод с эстонского Лены Блум. Таллинн: Издательство КПД, с. 155–160
- Keller, Bill 1988. A Gorbachev Adviser Urges a Political Alternative to the Communist Party. *New York Times*, V. 24.
- Korgunjuk, Zaslavski 1996 = Коргунюк Ю. Г., С., Е. Заславский 1996. *Российская многопартийность: становление, функционирование, развитие. Основные этапы развития современной российской многопартийности*. Москва.: Фонд ИНДЕМ, 1996 http://www.partinform.ru/ros_mn/rm_3.htm Глава 3 (vaadatud 9. märts 2012)
- Kornel, Eenok 1988. Rahvarindega seonduvaid põhimõisteid, *Rahvarinde Teataja*, nr 1, 16. VI
- Kudjukin 2006 = Кудюкин, Павел 2006. Из истории КСИ и клуба «Перестройка». http://www.igrunov.ru/vin/vchk-vin-n_histor/remen/1152374732.html (vaadatud 9. märts 2012)
- Kuhn, David. Winestock, Mark. & Flaton, Robert 1994. Historical reasoning as theory-evidence coordination. – *Cognitive and instructional processes in history and the social sciences*. Eds. Carretero, Micahel & Voss, F., John. New York: Erlbaum, pp. 377–402.
- Kurašvili 1987a. = Курашвили, Борис 1987. Аспекты перестройки, – Советское государство и право, № 12, с 3-4
- Kurašvili Boris 1987b.= Курашвили Б. П. 1987. Перестройка и борьба с бюрократизмом. Проблемы совершенствования государственного управления. Москва: Изд-во ИГиП АН СССР
- Kurašvili 1987c. = Lillemets, Marika 1987. Vastab õigusteaduste doktor Boriss Kurašvili. – *Noorus*, nr 11, lk 3–4
- Kurašvili, Boriss 1987d. Millest koosneb perestroika? – *Noorus*, nr. 10, lk 5–9
- Kurašvili 1988a = Курашвили, Борис 1988. К гармоний национального и социального. – Советская Эстония, 20.XI, с 3
- Kurašvili 1988b = Курашвили, Борис 1988. Не детская ли болезнь „левизны“? – *Vnepeд*, 2. VI, с. 6.
- Kurašvili, Boriss 1989. Sotsialismi valem. – *Eesti Kommunist*, 6, lk 4–21
- Kurašvili 2009 = Курашвили, Борис Павлович. – *Большая биографическая энциклопедия*. 2009. http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/66563 (vaadatud 9. märts 2012)
- Kurašvili 2011 = Курашвили, Борис Павлович 1925–1998. – Люди и книги. <http://www.az-libr.ru/Persons/000/Src/0002/9bc0c05b.shtml> (vaadatud 9. märts 2012)

- Laar, Mart, Ott, Urmas & Endre, Sirje 1996. *Teine Eesti. Eesti iseseisvuse taassünd 1986–1992*. Tallinn: SI & JS
- Lauristin, Marju 1996 Intervjuu. – Laar, Mart, Ott, Urmas, Endre, Sirje. *Teine Eesti. Eesti iseseisvuse taassünd 1986–1992*. Tallinn: SI & JS, lk 585–607
- Lillemets, Marika 2010. Vestluse üleskirjutus ERR-s. 18. dets 2010. Käsikiri. Rein Ruutsoo arhiivis.
- Made, Tiit 2011. *Kremlis iseseisvust toomas*. Tallinn: Argo
- Magstadt, M. Thomas 1989. Gorbachev and Glasnost – A New Soviet Order? *Implications For U.S. Foreign Policy, Cato Policy Analysis* No. 177. March 20, <http://www.cato.org/pubs/pas/PA117.HTm> (vaadatud 9. märts 2012)
- Niitsoo, Viktor 2002. *Müürimurdjad*. MRP-AEG ja ERSP lugu. Tallinn: Ortwil
- Palm 1988 = Пальм, Виктор 1988. Тартуцы, судьба перестройки завит от вас, Вперед, 17. VI с. 5.
- Robinson, Neil 1995. Soviet Ideological Discourse and Perestroika. – *European Journal of Political Research*, Vol. 27, pp. 161–179
- Rosenfeld 1989 = Розенфельд, Игорь 1989. Народный фронт в Эстонии: мифы и реальность. – *Общественные науки*, № 3, с. 67–82
- Rosenfeld, Igor 2004. Rahvusküsimus Eesti vasakdemokraatlikus publitsistikas 1980ndate aastate lõpul – 1990ndate algul. – Rafik Grigorjan, Igor Rosenfeld. Toim. *Iseseisvuse anatoomia*. Tartu-Sankt-Peterburg: Kripta, lk 116–148
- Savisaar, Edgar 2008. Kalender 1988. – Edgar Savisaar, Rein Ruutsoo, Kadri Simson, Aadu Must, Erik Terk, Küllö Arjakas, Raimond Kaljulaid, Rein Veidemann, Ester Sank. *Rahvarinne 1988. (Kakskümmend aastat hiljem)*. Tallinn: RR, lk 162–233
- Schulz-Torge, Ulrich-Joachim (ed.) 1994. *Who's who in Russia today. A biographical dictionary of more than 2100 individuals from the Russian Federation including the other fourteen former USSR Republics*. München: Saur
- Ševjakin 2010 = Шевякин, Александр 2010. 17 тайн Лубянки. Москва
- Shirjajev 2008 = Ширяев, Андрей 2008. Политическая самоорганизация русской общины Эстонии в 1988–1993 гг.
- Sigman, Carole 2007. *Les mutations de l'espace politique en russie*

- pendant la perestrojka (1986-1991). *Les clubs politiques informels de Moscou et leurs dirigeants* thèse de doctorat de science politique. Université Paris I – Pantheon-Sorbonne. Centre de recherches politiques de la Sorbonne (CRPS). Ecole doctorale de science politique. Département de science politique de la Sorbonne
- Sillaste, Juhan 2008. *Mineviku mustad kastid. Perestroika laborandi mälestused*. Tallinn: Varrak
- Somers, Margareth 1994. The narrative constitution of identity: A relational and network approach.- *Theory and Society*, Vol. 23 no. 3, pp. 605–649
- Sungurov 2008 = Сунгуров, Александр 2008. Ленинградский клуб Перестройка как прототип Центра публичной политики. – М. Б. Горнõи и А. Ю. Сунгуров (Под редакцией). *Публичная политика*. Сборник статей. СПб: Норма. 2008, с. 109–119.
- Suurkask, Heiki 2009. Analüüs. Suveräänsusdeklaratsioon: samm iseseisvusest eemale? *Päevaleht*, 16. XI, lk 5
- Tamm, Marek 2003. Hayden White ja „keeleline põõre” ajaloofilosoofias. *Tuna*, nr 1, lk 129–133
- Tarrow, Sydney 1998. *Power in Movement. Social Movements and Contentious Politics*. Cambridge: Cambridge University Press. (Second edition.)
- Toome, Indrek 1996. Intervjuu. – Laar Mart, Ott Urmas, Endre Sirje, *Teine Eesti. Eesti iseseisvuse taassünd 1986–1992*. Tallinn: SI & JS, lk 523–547
- Toome, Indrek 2007. Intervjuu. – *Peaministrid. Eesti Vabariigi poliitiline lähiajalugu* Koost. Enõ Grauberg. Tallinn: Akadeemia Nord, lk 13–36
- Veidemann, Rein 1996. Intervjuu. – Laar, Mart, Ott, Urmas, Endre, Sirje. *Eeslava. Eesti iseseisvuse taassünd 1986–1991: intervjuud, dokumendid, kõned, artiklid*. Tallinn: SE & JS, lk 352–356
- Vestlusring: tagasisivaateid lähiminevikule 1990. – *Vabaduse ja demokraatia teel. Kaks aastat Eestimaa Rahvarinnet*. Koost Kõllo Arjakas. Tallinn, lk 3–14
- Ümarlaud 1988a = Больше социализма. Круглый стол I. = Огонек 1988, Март, № 12, с. 4–5, 18–20
- Ümarlaud 1988b = Больше социализма. Круглый стол II. – Огонек 1988, Апрель, № 14, с. 5–7

***De facto* riigid rahvusvahelises süsteemis**

Raul Toomla

Sissejuhatus

Käeoleva artikli eesmärk ei ole teha põhjanevaid üldistusi *de facto* riikide positsioonist rahvusvahelises süsteemis, pigem on see metodoloogiline katsetus. Alljärgnevalt vaatleme tunnustamata riike, kasutades meetodit *Qualitative Comparative Analysis*, lühidalt QCA. Kuna sellist käsitlust pole rahvusvaheliste suhete analüüsil eriti kasutatud ning kindlasti pole seda tehtud *de facto* riikide uurimisel, siis on metodoloogilise katsetuse aspekt käesoleva artikli juures eriti oluline. Kirjutatu põhineb suures osas autori doktoriväitekirjal, kus kasutatakse sama meetodit. Meetodi täpsem, kuigi põgus ülevaade tuleb allpool. Artikliga püüame näidata, et selline võrdlev käsitus on rahvusvaheliste suhete analüüsis võimalik ning produktiivne. Lähtuvalt sellest eesmärgist esitame tulemusi veidi laiemalt, kaasates ka analüüsi, mille tulemused on vastukäivad.

Alustame siiski teoreetilise raamistikuga, mis hõlmab kolme osa – suveräänsus, sellest välja kasvav *de facto* riigi kontseptsioon ning rahvusvaheline süsteem. Artiklis uurime, millised tingimused peavad olema täidetud selleks, et tunnustatud riigid asuksid *de facto* riikidega aktiivsesse suhtlusse. Seega me ei positsioneerime tunnustamata riike rahvusvahelises süsteemis,

vaid vaatleme, kuidas süsteemi erinevad elemendid üksteist mõjutavad.

Aga alustame nüüd suveräänsusega.

Suveräänsus

Suveräänsuse juures on olulised kaks dimensiooni, mida saab välja tuua sisemise-välimise teljena ühelt poolt ning juriidilise-empiriilise teljena teiselt poolt. Kalevi Holsti (2004) eristab sise- mist ja välimist suveräänsust, mida ta kirjeldab kui „rahvusvaheliste suhete alusinstituutsiooni, sest see on kriitiline komponent riikide sünnis, olemasolus ja surmas” (Holsti 2004: 113). Holsti jaoks on siseriiklik suveräänsus kõrgeim võim kindlal territooriumil ning väline suveräänsus tähendab kaitset välise sekku- mise eest. Täpsemalt, riik ei ole juriidiliselt mõne välise võimu alluvuses.

Robert Jackson (1990) kirjutab suveräänsusest kui põhi- seaduslikust iseseisvusest. Selline sõnastus annab tunnistust nii välise (iseseisvus) kui juriidilise (põhiseaduslik) suveräänsuse käsitlesest.

Stephen Krasner (1999) esitab koguni neli suveräänsuse tä- hendust, kuid jagab need sarnaselt Holstiga dihhotoomias „si- semine-välimine”. Kaks suveräänsust, siseriiklik ja vastastikune sõltuvus, paigutuvad sisemisele poolele ning kaks ülejäänut, rahvusvaheline juriidiline ja Vestfaali suveräänsus välimise- le. Siseriiklik tähendab riigi sisemist korda ja võimusuhteid, vastastikuse sõltuvuse suveräänsus tegeleb piiriülese liikumise kontrollimisega, juriidiline on võime astuda rahvusvahelistesse lepingutesse ning Vestfaali suveräänsus on sõltumatus välistest tegutsejatest. Nagu sellest lähtub, on Krasneri käsitusse hõlma- tud ka juriidilis-empiriiline, mitte ainult sisemine-välimine telg.

Jätkates teise esiletoodud teljega, on juriidilis-empiriilise juures kasulik James Crawfordi käsitlus. Tegemist on rahvusvahelise õiguse juristiga ning seetõttu erineb tema käsitlus eelnevatest veidi rahvusvaheliste suhete vaatenurgast. Kõigepealt ei kasuta ta analüüsil suveräänsust, vaid riiklust (*statehood*). Suveräänsus on riikluse tagajärg, riigi kompetents, mitte selle alus. Seega on võimalik rääkida suveräänsusest kui iseseisvusest, mis on samane nt Holsti suveräänsusega. Crawford toob välja kaks tüüpi iseseisvust – formaalne ja tegelik. Esimene on olukord, kus „riigi valitsemine on oletatavas riigis ära jagatud erinevate võimorganite vahel” (Crawford, 2006: 67). Tegelik iseseisvus on defineeritud kui „minimaalne võimuhulk, mis on valitsuse käsutuses, ning on piisav, et seda valitsust saaks pidada iseseisvaks” (Samas, lk 72).

Meie seisukohast oluline mõiste tunnustamine on rahvusvahelises õiguses tagaplaanile jäänud. Peamiselt selle tõttu, et puudub konsensus, kas ta on juriidilises mõttes oluline. Seda peetakse poliitiliseks aktiks, mistõttu selle käsitlus on õiguses segane. Crawford tunnustab siiski, et tunnustamine võib olla oluline juhtumite puhul, mis asuvad hallil alal ehk on sellised, mida käesolevas artiklis käsitletakse. Need on juhtumid, kus on olemas kas juriidiline või empiriiline (väline) suveräänsus, kuid mitte mõlemad. Enne kui me asume selliste juhtumite defineerimisele, teeme suveräänsusest väikese kokkuvõtte. Nagu allpool toodud jooniselt näha, saab kirjeldatud kaks telge asetada 2x2-matriksisse:

	Juriidiline	Empiiriline
Sisemine	Siseriiklik põhiseaduslik korraldus	Siseriiklik võim ja kontroll, ka piiride üle
Välimine	Rahvusvaheline tunnustus, võime siseneda poolena rahvusvahelistesse kokkulepetesse	Sõltumatus välistest tegutsejatest, võime ennast kaitsta

Joonis 1. Suveräänsus

Joonis on loodud eespool käsitletud autorite seisukohtade põhjal. Nagu paistab, on joonisel näidatud Krasneri suveräänsuse tüübid, samuti Crawfordi juriidilise ja empiirilise suveräänsuse eristamine. Samuti on maatriksisse lisatud juriidilise rahvusevaheline tunnustamine. Meie edasise analüüsi seisukohast on olulised kõik neli tahku, veidi rohkem siiski välimise suveräänsuse aspekt. Järgnevalt asume defineerima meie analüüsiühikuid, *de facto* riike.

***De facto* riigid**

Tunnustamata riike on kirjanduses nimetatud mitmeti – kvaasiriik (*quasi-state*; Pål Kolstø (2006)); riik-riigis (*state-within-state*, Paul Kingston (2004), Ian Spears (2004)); vaidlustatud riik (*contested state*, Deon Geldenhuys (2009)), riigisarnane üksus (*statelike entity*; Charles King (2001)) või pseudoriik (*pseudo-state*; Vladimir Kolossov ja John O’Laughlin (1999)) ning loomulikult ka *de facto* riik, kui tuua mõned näited. Seejuures mõnede neist nimetustest saab omistada mitu tähendust, näiteks kvaasiriik. Kui Kolstø kasutab seda mõistet tunnustamata riigi

tähenduses, siis eespool mainitud Jacksoni (1990) tähenduses on see läbikukkunud riik.

De facto riigi mõiste tõi akadeemilisse kirjandusse Scott Pegg (1998) oma uurimusega „*International Society and the De facto State*”. Reaalses maailmas on *de facto* riigid tegelikult väga eripalgelised moodustised, millel on üksteisega kohati vähe ühist. Samas see, mis on ühine, on äärmiselt oluline, just riikluse seisukohast. Vaatamegi järgnevalt, mida mõned olulisemad autorid nende üksuste juures ühiseks peavad.

Scott Pegg esitab mitmeid tingimusi, millele *de facto* riik peab vastama, et ta eristuks teistest mitteriiklikest tegutsejatest rahvusvahelisel areenil. Esiteks peab sel olema poliitiline organisatsioon, mis on võimule tulnud kohalike jõupingutuste abil. Selliselt eristab Pegg *de facto* riike marionettriikidest – võimul peab olema kohalik toetus. Teine ja kolmas tingimus tulenevad 1933. aasta Montevideo riikide õiguste ja kohustuste konventsioonist – tuleb osutada teenuseid populatsioonile kindlal territooriumil. Pegg on veidi pehmem kui konventsiooni neljas tingimus, mis sätestab riigi võimekuse teiste omasugustega suhtlusse asuda. Pegg leiab, et selline võimekus peaks olema *de facto* riigis endas tajutav, teised sellega nõustuda ei pruugi. Viies tingimus on ajaline, *de facto* riik peab sellises staatuses olema vähemalt kaks aastat. See lätend on samas meelevaldne. Puudub just kahe aasta vajaduse teoreetiline põhjendus, samas on selge, et mõni nädal oleks ilmselt liiga vähe ning pool sajandit liiga palju. Kuues ja viimane tingimus on tunnustamine. Pegg ei leia, et seda ei või üldse olla, mõnel puhul on *de facto* riiki toetav patroon teda tunnustanud, kuid puudub piisav hulk tunnustusi (Pegg 1998: 26-28)

Tunnustamine on Peggile väga oluline kriteerium ning ta on võimalikud tunnustajad jaganud viide kategooriasse, milledest üksus peaks saama tunnustuse vähemalt enamusest (Pegg, 1998:

38). Need kategooriad on suurvõimud (ÜRO Julgeolekunõukogu liikmed), emamaa, kellest püütakse eralduda (kui mitte tunnustamine, siis vähemalt eraldumisele vastuseisu puudumine), naaberriigid, ÜRO Peaassamblee enamus ning rahvusvahelised organisatsioonid.

Toodud kuus tingimust peaksid eristama *de facto* riike teisest mitteriiklikest tegutsejatest või olukordadest, nagu võimuvaakum, juhuslik bandiitlus, marionetteriigid või rahumeelsed eraldumisliikumised.

Sarnasel seisukohal on ka Geldenhuys, kes leiab, et *de facto* riikidel (keda tema nimetab vaidlustatud riikideks) on olemas empiirilise riigi tunnused, kuid puudub rahvusvaheline tunnustatus, riigi juriidiline tunnus. Geldenhuysi lävendiks on ÜRO liikmelisus, koht Peaassamblee saalis. Lähtudes eespool toodud suveräänsuse maatriksist, saab *de facto* riigi positsiooni kokku võtta järgnevas tabelis.

		Juriidiline riiklus	
		Jah	Ei
Empiiriline riiklus	Jah	Tunnustatud ja toimivad riigid	<i>De facto</i> riigid
	Ei	Läbikukkunud riigid	Eraldumisliikumised

Joonis 2. *De facto* riikide asetus riiklusest lähtuvalt

Nagu sellest näha, on „normaalsetel”, tunnustatud riikidel nii empiiriline kui juriidiline riiklus, nad on rahvusvaheliselt aksepteeritud ning nende valitsusaparaat töötab vähemalt minimaalsel tasemel. Oluliseks aspektiks on vahetegemine *de facto* riigi ja läbikukkunud riigi vahel. Esimesel on olemas kõik empiirilised riigi tunnused, kuid puudub rahvusvaheline tunnustus, teisel on see tunnustus olemas, kuid puudub funktsioneeriv riik, kes suudaks elanikkonnale valitsuse kaudu teenuseid pakkuda. Eraldumisliikumised on näiteks juhtumite puhul, mil puudub nii empiiriline riiklus – valitsus, elanikkond ja territorium – kui ka rahvusvaheline tunnustus.

Rahvusvaheline süsteem

Rahvusvaheline süsteem on üks enimkasutatud kontseptsioone rahvusvahelistes suhetes, olles ise samal ajal aladefineeritud ning eri autorite poolt erinevalt käsitletud. Rahvusvahelisest süsteemist on erialakirjanduses palju materjale. Tuntuimaks autoriks on Kenneth Waltz (1979), kelle raamat „*Theory of International Politics*” on neorealistliku käsitluse aluseks. Waltzi järgi koosneb süsteem struktuurist ja üksustest, kellevaheline suhtlus „aktiveerib” struktuurist tulenevad piirangud üksuste käitumisele. Pole suhtlust, pole ka struktuuri. Üksusteks on Waltzi käsitluses riigid, kes tegutsevad anarhilises maailmas ning on funktsioonilt sarnased, kuid võimekuselt erinevad. Anarhia on struktuuri korraldav printsiip.

Olulisematest töödest rahvusvahelise süsteemi valdkonnas tuleb kindlasti esile tuua Immanuel Wallersteini (1974) oma, mis seab keskmesse majanduse. Wallersteini jaoks on nüüdisaegne globaalne süsteem kapitalistlik ning tekkis umbes 1500. aasta paiku. Riigid on valitsevate klasside teenistuses ning neil

on maailmasüsteemis kolm struktuurset positsiooni: tuum, perifeeria või poolperifeeria. Kolmanda olulise autorina saab tuua Alexander Wendti (1992), kes on Waltzi suhtes kriitiline ning leiab, et struktuur ja protsess taasloovad üksteist, mitte struktuur ei sea protsessile piiranguid. Eesti positsiooni rahvusvahelises süsteemis on analüüsinud Rein Toomla (2010), rohkem küll ajaloolisest aspektist.

Selles artiklis võtame aluseks Barry Buzani ja Richard Little'i (2000) käsitluse, mis on eelmistest mõnevõrra komplekssem, kuid samas on nendele rajatud. Tegemist on süsteemikäsitluse edasiarendusega, mis hõlmab erinevaid sektoreid ning erinevaid seletusallikaid.

Kõigepealt sektoritest. Buzan ja Little eristavad viit sektorit, milles rahvusvaheline suhtlus toimub: sõjalis-poliitiline, majanduslik, sotsiaal-kultuuriline ja keskkonnasektor. Viieks teeb selle võimalus, et esimesed kaks annab lahutada sõjaliseks ja poliitiliseks sektoriks, mida eristavad kasutatavad meetodid. Käesoleva artikli seisukohalt on oluline poliitiline sektor, sest sõjalisega me kokku ei puutu. Neid sektoreid saab käsitleda kui hierarhiat ning võimalikku, kuid mitte vältimatut arengut (Buzan & Little, 2000: 96). See tähendab, et täielikus globaalses rahvusvahelises süsteemis on esindatud kõik sektorid, sellest nõrgemas võib olemas olla globaalne majandussüsteem, kuid puudub sõjalis-poliitiline aspekt. Viimasest omakorda nõrgemas on olemas globaalne sotsiaalne süsteem, kuid majandus ja poliitiline sektor on näiteks regionaalsed.

Igal sektoril on omakorda kolm seletusallikat – struktuur, protsess ja suhtlusvõimekus. Kuna meie huviks on poliitiline süsteem, siis vaatleme ka poliitilist struktuuri. Buzani ja Little'i käsitlus on sama, mis Waltzil. Struktuur on anarhiline, st puudub ühtne keskvoim ning struktuur piirab seal tegutsejate, st riikide käitumisvabadust. Samad autorid, kellele on lisandunud

Charles Jones, väidavad oma uurimuses „*The Logic of Anarchy*”, et hoolimata anarhisest korraldusest võivad selles süsteemis eksisteerida mõningad seaduspärasused, mis aitavad riikidel üksteise suveräänsust kinnistada (Buzan *et al* 1993). Selline argument väidab, et üksteisega suheldes riigid tahes-tahtmata tunnustavad üksteise olemasolu ning seega kinnistavad süsteemi omadust koosneda funktsionaalselt sarnastest üksustest.

Käesolevas artiklis on tegutsejateks *de facto* riigid, kes püüdlevad täieliku tunnustuse poole. Eeltoodust lähtudes saame seega väita, et üksused, kes üritavad eralduda olemasolevatest riikidest, on süsteemi vähem teretulnud kui need, kes tekivad kuidagi teistmoodi. Seega edaspidises analüüsis on setsessiooni tulemusel tekkinud *de facto* riigid eeldatavasti poliitilises protsessis tõrjutumad kui mitteeraldunud üksused.

Teine seletusallikas on protsess, mida Buzan ja Little peavad lihtsamini arusaadavaks neist kolmest. Protsessi defineerivad nad kui üksuste läbikäimist ning selle mustreid. Täpsemalt, protsessid koosnevadki neist mustritest, mis omakorda koosnevad üksuste läbikäimisest ning kolmanda seletusallika, suhtlusvõimekuse ärakasutamisest. Antud artiklis on poliitiline protsess see rakk sektori-seletusallika maatriksis, mida analüüsitakse. See on tulek või ka sõltuv muutuja olenevalt sellest, kuidas seda on harjutud nimetama. Tulemi mõõtmisel kasutame välisesinduste arvu *de facto* riigis. Kuna diplomaatiline läbikäimine on osa poliitilisest protsessist, siis võiks välisesinduste arv näidata *de facto* riigi suhtelist olulisust. Samas tasub korrata, et artikli eesmärk pole tõestada, et üks või teine tunnustamata riik on rohkem kaasatud, vaid siiski esitada põhjuseid, miks see nii võiks olla. Tuleb arvestada, et võrreldes tunnustatud riikidega, on diplomaatiliste esinduste hulk neis riikides siiski väiksem.

Eespool on mainitud, et erinevad sektorid on üksteise suhtes hierarhias ning võivad samas liinis ka alt-üles areneda. Sellise

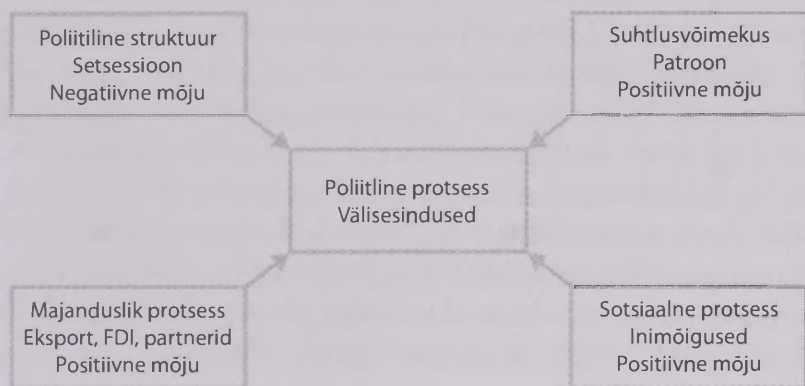
eelduse oleme võtnud ka edasise analüüsi aluseks ning seetõttu testime edaspidi, kas majandus- ning sotsiaal-kultuurilise sektori protsessid mõjutavad poliitilisi protsesse. Majandusprotsessid on mõõdetud kui *de facto* riikide eksport, nende väliskaubanduspartnerite hulk ja neisse tehtud välisinvesteeringud. Sotsiaalse protsessi aspekti mõõdame kui vastavust kaasaegsetele rahvusvahelistele moraalinormidele ehk kuidas *de facto* riigid austavad poliitilisi õigusi ning kodanikuvabadusi. Niisuguse käsitluse puhul lähtutatakse asjaolust, et demokraatlikumaid ning inimõigusi rohkem austavaid (väike)riike kaasatakse rahvusvahelistesse protsessidesse meelsamini kui autoritaarseid üksusi. Empiirikaks on *Freedom House*'i 2011. aasta reitingud.

Viimast seletusallikat, suhtlusvõimekust defineerivad Buzan ja Little kui transpordi-, kommunikatsiooni- ja organiseerimisvõimekust süsteemis. Tegemist on olulise muutujaga süsteemis, mis samas ei ole struktuur. Kui viimane piirab üksuste käitumist, siis suhtlusvõimekus loob käitumise võimalused. Teisest küljest on suhtlusvõimekuse puudumine kindlasti piiranguks. Buzan ja Little eristavad kolme tüüpi suhtlusvõimekusi: geograafiline, füüsikalise-tehnoloogiline ja sotsiaal-tehnoloogiline. Esimesed kaks on lihtsamini arusaadavad, sest geograafia ei mängi tänapäeva maailmas enam takistavat rolli ning selle põhjuseks on paljuski tehnoloogia areng. Sotsiaal-tehnoloogilised võimekused on näiteks keel, ideoloogiad ja institutsioonid.

Kuna tänapäeva maailmas puuduvad geograafilised ja tehnoloogilised takistused, mis takistaksid *de facto* riike osaleda poliitilistes protsessides, siis tuleb käesoleva artikli kontekstis otsida põhjuseid sotsiaalsetest teguritest. Eespool sai öeldud, et poliitiline struktuur ei lase uuritavatel üksustel vabalt rahvusvahelises elus osaleda. Mõnedel neist on patrooni näol olemas abiline, kes nende eest rahvusvahelises süsteemis kostab. Patroon on tunnustatud riik, kes toetab *de facto* riiki nii poliitiliselt kui

majanduslikult. Patrooni ja *de facto* riigi vahelise suhte intensiivsus erineb juhtumiti, mõne näite puhul peab patroon tunnustamata üksust üleval ja tagab kogu ta eksistentsi, mõnel puhul on suhe nagu tavalistel liitlastel.

Patrooni olemasolu on tähtsaks pidanud mitmed autorid, näiteks Pål Kolstø (2006) ja Nina Caspersen (2009). Esimene arvab, et väline patroon on oluline faktor *de facto* riigi ellujäämisel, teine on seisukohal, et välised tegutsejad pakuvad neile elulist abi rahvusvahelise süsteemi piirangute keskel. Käesolevas artiklis analüüsime, kas *de facto* riikidel, kellel on võimekas patroon, on poliitilises protsessis osalemiseks paremad eeldused. Skemaatiliselt saab artiklis analüüsitava kokku võtta järgmiselt:

Allikas: Buzan ja Little, autori kohandatud

Joonis 3. Rahvusvaheline süsteem

Skeemil on igas nurgaruudus kirjas tingimused (sõltumatud muutujad), nende operatsionaliseerimine ning „märk”, kas nende olemasolu pigem pärsib *de facto* riigi osavõttu poliitilisest protsessist või toetab seda. Keskmises ruudus on tulem (sõltuv muutuja), mida mõõdetakse välisesinduste arvu kaudu.

Meetod

Artiklis kasutatav meetod, QCA – *Qualitative Comparative Analysis*, on sotsiaalteadustes küllaltki uus. Selle formuleeris Charles Ragin (1987), kes eristas muutujapõhiseid (kvantitatiivsed) meetodeid juhtumipõhistest (kvalitatiivsed). QCA on pigem juhtumipõhine, kuid seda hinnatakse ka kahe äärmuse vahel olevaks. QCAs on kolm versiooni, sinne analüüs kasutab *crisp set* QCA-d, mis käsitleb andmeid dihhotoomsetena – kõik andmed on käsitletavad kas olemasolevana (väärtus 1) või puuduvana (väärtus 0).

Siinne analüüs lähtub meetodi alustest, mis asuvad matemaatilises hulgateoorias. Dihhotoomsed andmed esitatakse nn tõetabelites, kus 1 tähistab juhtumi kuulumist mingisse hulka ja 0 juhtumi mittekuulumist sellesse hulka. Tõetabelites oleva info põhjal saab leida tingimusi (*conditions*; sõltumatud muutujad) või tingimuste kombinatsioone, mis on vajalikud ja/või piisavad tulemi (*outcome*; sõltuv muutuja) saamiseks. Meetodil puudub sümmeetria eeldus, mis tähendab, et tulemuse puudumist ei pruugi põhjustada tingimuste puudumine, mille olemasolu põhjustas tulemuse olemasolu. Kuidas see täpselt töötab, selgub analüüsi osas, kõigepealt vaatame aga üle juhtumid.

Andmed ja juhtumid

De facto riikide kohta käivate andmete kättesaadavus on kohti väga problemaatiline, eriti majandusnäitajate osas. Peale selle kaheldakse ka nende andmete õigsuses. Samuti erinevad andmete tase ja kättesaadavus, mõnede juhtumite puhul oli see küllaltki lihtne ning ka andmed on usaldusväärsed (nt Taiwan), mõningatel juhtudel oli see keerulisem ning ka usaldusväärsus

on kahtlasem (Somaalimaa) ning mõnel puhul olid andmed üldse väga puudulikud, peamiselt majandustegevuse puudumise tõttu (Lääne-Sahara). Teiselt poolt näiteks on *Freedom House*'i hinnangud kõigi kohta metodoloogiliselt ühesugused ning lihtsalt kättesaadavad. Kuna QCAle on iseloomulik juhtumipõhine käsitus ning allikad iga riigi kohta erinevad, siis vaatleme kõiki juhtumeid ükshaaval.

Abhaasia

Abhaasia tõusis nii tavalise kui ka akadeemilise maailma huvi-orbiiti eeskätt 2008. aasta Vene-Gruusia sõja tõttu. Varem talle niipalju tähelepanu ei pööratud, kuigi Abhaasia oli *de facto* riigi staatuses alates 1990ndate esimesest poolest, mil toimus relva-konflikt endise emamaa Gruusiaga. Praeguseks on riiki tunnustanud kuus ÜRO liiget. Abhaasias elab 216 000 inimest ning SKT on umbes 500 miljonit dollarit.

Suuresti tänu Venemaa toetusele on *de facto* riik praeguseni püsinud ning Vene mõju on praeguseni tuntav. Abhaasias on kasutusel Vene rubla ning Venemaa majanduslikku panust üksusesse on raske alahinnata. Enamus väliskaubandusest toimub Venemaaga, kuigi on ka teisi partnereid, enamus investeringuid tuleb Venemaalt, samuti on märgatav rahaline abi. Venemaa oli esimene, kes Abhaasiat tunnustas ning Venemaal on sealses pealinnas Suhhumis ka saatkond. Seega saab Venemaad pidada Abhaasia patrooniks.

Abhaasia Panga andmetel eksportis riik 2010. aastal kaupu 69,9 miljoni dollari eest ning Venemaa Panga andmetel voolab aastas riiki 44 miljonit dollarit välisinvesteeringuid, seda ainult Venemaalt. Abhaasia valitsuse kodulehe andmetel on välisinvesteeringute kogunumber 50 miljonit, mis võib olla ka enam-vähem tõene, sest päris kõik investeeringud ei pärine Venemaalt. *Freedom House* hindab Abhaasiat osaliselt vabaks.

Lõuna-Osseetia

Lõuna-Osseetia ajalugu on Abhaasia omaga mõnevõrra sarnane, mõlemad üritavad eralduda Gruusiast. Koos jagati ka 2008. aasta Vene-Gruusia sõja kogemusi, kusjuures Osseetia sai seda intensiivsemalt tunda. Erinevalt Abhaasiast on Osseetia üks juhtudest, mille kohta andmed praktiliselt puuduvad. Vene mõju on seal väidetavalt suuremgi ning ka Osseetias kehtib rubla. Samuti on Venemaa üksust tunnustanud ja avanud saatkonna. Majanduslikult on Venemaa osakaal väga suur, kuid majandus ise pole eriti märkimisväärne. *International Crisis Group*'i (ICG) raporti kohaselt puuduvad erainvesteeringud praktiliselt üldse ning ka eksporditakse vähesel määral. Puuviljade, mis võiks olla peamine ekspordiartikkel, müümine Venemaale on samas keeruline ning seda eriti ei tehta. 2008. aasta sõjale vahetult järgnenud ajal eksporditi ehitusmaterjale, mida saadi mahajäetud grusiinide küladest, kuid see allikas on praeguseks ammendatud. Samas see vähene, mida eksporditakse, läheb Venemaale. Seega erilisest majandusnäitajatest rääkida ei saa. Ka SKT arvutamise hindab ICG keeruliseks, kuid veebiväljaanne polit.ru pakub selleks 1067 dollarit *per capita*. Kokku teeb see 72 000 elanikuga riigis üle 70 miljoni dollari. *Freedom House* hindab Osseetia mittevabaks.

Transnistria

Transnistria, ka Dnestri-äärne Vabariik (*Приднестровская Молдавская Республика – PMR*), on kolmas endise Nõukogude Liidu territooriumil tegutsevatest *de facto* riikidest. Emaaks on seekord Moldova ning patrooniks taas Venemaa. Erinevalt kahest eelmisest juhtumist on PMR siiski väiksemas sõltuvuses, seal kehtib oma raha (ka rubla) ning ka majanduselu on mitmekesisem. Samuti pole Venemaa üksust tunnustanud ega oma seal saatkonda, vaid konsulaati. Samas on üksuses

olemas Venemaa sõjaline esindatus 14. armee näol. Viimasest oli PMRile abi ka sõjas Moldovaga, mis toimus samuti 1990ndate alguses. Praegu elab seal veidi üle poole miljoni inimese.

Kohaliku majandusministeeriumi andmetel oli eksport 2010. aastal kokku 584,9 miljonit dollarit, sama allikas annab SKT suuruseks ligi 842 miljonit dollarit. Kaubanduspartnereid on Transnistria mitu, üle 50% ekspordist läheb SRÜ riikidesse. Samas, välisinvesteeringuid tuli riiki sellega võrreldes väga vähe – vaid 2,64 miljoni dollari väärtuses. Viimane number pärineb PMRi statistikaametilt. *Freedom House* hindab Transnistria mittevabaks.

Mägi-Karabahhia

Viimane Nõukogude Liidu lagunemisel tekkinud *de facto* üksus on Aserbaidžaanist eralduda püüdev peamiselt armeenlastega asustatud Mägi-Karabahhia (ingliseelse akronüümina NKR – *Nagorno-Karabakh Republic*). 1980ndate lõpul toimunud relvakonflikti tagajärjel kaotas Aserbaidžaan kontrolli piirkonna üle ning Karabahhial on sellest ajast alates olnud väga tihedad suhteid Armeeniaga. Etnilise emamaa mõju piirkonnale on väga suur, rahaühikuna käibib seal Armeenia dramm ning enamus majandussuhtlusest toimub Armeeniaga, sealhulgas umbes 90% väliskaubandusest. Ka on NKR ja Armeenia poliitiline side väga tugev, isegi isikute tasandil. Praegu ametis olev Armeenia president Serž Sargsjan on Mägi-Karabahhiast pärit ning eelmine president Robert Khotšharjan on juhtinud ka *de facto* üksust. Samas pole Armeenia Karabahhia iseseisvust tunnustanud. Samuti puuduvad andmed, kas Armeenial või ühelgi teisel riigil on Karabahhias esindus. Üksuse välisministeeriumi andmetel on nad ise avanud esinduse seitsmes riigis.

Oma statistikaameti andmetel eksportis 143 000 elaniku-ga riik kaupu 74 821 900 dollari väärtuses, seda üle 500 miljoni dollarilise SKT juures. Nagu öeldud, toimub enamus kaubava-hetusest Armeeniaga, kust on pärit ka lõviosa välisinvesteerin-gutest, kokku 18 277 400 dollari väärtuses. Demokraatiaga pole lood üksuses paraku head, *Freedom House*'i hinnangul on tegu mittevaba riigiga.

Põhja-Küpros

Põhja-Küprose Türgi Vabariik (inglisekeelse akronüümina TRNC – *Turkish Republic of Northern Cyprus*) on eelmisest kvartetist na-tuke vanem, ta kuulutas oma iseseisvuse välja 1983. aastal, olles eksisteerinud enne seda juba kümmekond aastat. Pinged tek-kisid saareriigis mõned aastad pärast iseseisvumist 1960. aastal ning Türgi armee sekkumine 1974. aastal Kreeka sõjaväehunta toetatud riigipöördekatse tagajärjel andis võimaluse luua eraldi-seisev üksus. Türgi toetus on TRNC-le väga oluline, nende ter-ritooriumil asub Türgi sõjavägi, nad kasutavad käibevahendina Türgi liiri ning Türgi on ka ainuke riik, kes on neid tunnusta-nud. Türgi osakaal Põhja-Küprose väliskaubanduses on samuti märkimisväärne, on ka teisi partnereid.

Põhja-Küprose Investeeringuarengu Agentuuri andmetel eksporditi saareriigist 2009. aastal 71 miljoni dollari väärtuses kaupu. Investeeringuid puudutavate andmete kättesaamine pole paraku lihtne, seda erinevad raportid ei kajasta. 2005. aastal moodustasid välisinvesteeringud 5% sisemajanduse kogutoo-dangust, mis sel ajal oli kokku u 170 miljonit dollarit. SKT ise on u 3,4 miljardit dollarit, seda 264 000 elaniku juures.

Põhja-Küpros on võrreldes eelmiste *de facto* riikidega ka kül-laltki populaarne, oma mingil tasemel esinduse on seal avanud kuus riiki, kõrgeimal tasemel loomulikult Türgi, kellel on seal

suursaatkond. TRNC on ka üks kahest *de facto* riigist, kelle *Freedom House* on hinnanud vabaks.

Somaalimaa

Somaalimaa on endine Briti koloonia, mis dekoloniseerimise käigus liitus Itaalia Somaaliaga, moodustades Somaali Vabariigi. 1990ndatel lakkas see riik funktsioneerimast ning Somaalimaa eraldus keskvõimust, niipalju, kui seda veel alles oli. Oma iseseisvuspüüdeid legitimeerib *de facto* üksus sellega, et enne Somaaliaga ühinemist olid nad nädal aega sõltumatu riik. Hoolimata iseseisvuse taastamise, mitte loomise argumendist pole ükski riik Somaalimaad tunnustanud ning neil puudub ka patroon, kes rahvusvahelisel areenil nende heaks seisaks. Natuke soojemad on suhted endise koloniaalperemehe Suurbritanniaga, kuid mitte piisavad, et viimast patrooniks pidada. Esinduse on Somaalimaal avanud kaks riiki – naaber Etioopia ning mõnevõrra üllatuslikult Taani, Somaalimaa enda esindused asuvad viies riigis.

Rahvusvahelise eraldatuse ja põllundusele tugineva majanduse tõttu pole riigi SKT, eksport ega investeeringud suured. Sisemajanduse kogutoodang on veidi üle 200 dollari inimese kohta, keda riigis elab umbes 3,5 miljonit. Eksporditakse peamiselt kariloomi ja nende saadusi, seda umbes 230 miljoni dollari eest ja peamiselt araabia riikidesse. Ekspordi andmed on saadaval Somaalimaa Kaubandus-, Tööstus- ja Põllumajanduskoja kodulehelt. Samuti kasutab Somaalimaa sadamaid Etioopia, kellel endal merepiir puudub. Investeeringuid tuleb Somaalimaale umbes 50 miljoni dollari väärtuses aastas. Somaalimaal on kasutusel ka oma raha – šilling –, kuid see pole rahvusvaheliselt konverteeritav.

Erinevalt emamaast Somaaliast on Somaalimaal toimiv valitsus, mis pretendeerib ka mõningasele demokraatlikkusele, *Freedom House* hindab üksust kui „osaliselt vaba”.

Kosovo

Kosovo on küll Serbiast eraldunud üksus, kuid selle loomine toimus tänu rahvusvahelisele sekkumisele. Enne iseseisvaks kuulutamist oli Kosovo mitu aastat ÜRO hallatav territoorium – staatus, mille ta sai 1999. aastal. Kuna Kosovo loodi peamiselt lääneriikide abil, siis saab neid ka kollektiivseks patrooniks pidada. Edasises analüüsis kasutame neist kõige võimsama, Ameerika Ühendriikide andmeid. Kokku on Kosovot tunnustanud 88 riiki, nende hulgas ka Eesti. Esinduse on seal avanud 27 riiki.

Ka Kosovo majandus on läänega seotud, rahana on seal kasutusel euro. Umbes 1,8 miljoni elanikuga riigi SKT on 5,55 miljardit dollarit ning kaupu eksporditakse 19% ulatuses sellest summast, s.o veidi üle miljardi dollari. Andmed pärinevad Maailmapangalt. Kaubanduspartnerite hulgas domineeriv riik puudub, käive jaguneb mitme sihtpunkti vahel. Välisinvesteeringuid voolab riiki üle 400 miljoni dollari aastas. Hoolimata demokraatlike lääneriikide käendusest, pole demokraatia olukord Kosovos sugugi kiita. *Freedom House* paneb hindeks „osaliselt vaba”.

Taiwan

Taiwan on uuritavatest *de facto* riikidest omapäraseim, sest ta ei tekkinud sellisena, vaid talt võeti 1970ndatel aastatel tunnustus, kui ÜROs sai Hiina esindajaks Rahvavabariik. Sellest hoolimata on Taiwan väga edukalt püsinud ning tal on ka USA suur toetus. Kuna tegemist on tugeva riigiga, siis patrooni olemasolu on siin pigem liitlassuhe kui patroneerimine. Samas USA ei tunnusta Taiwanit alates 1979. aastast. Hetkel teeb seda 23 riiki, enamasti Ladina-Ameerikast ja Vaikse ookeani saartelt. Euroopast tunnustab Taiwanit Vatikan. Teisest küljest, mitteformaalne tunnustus on riigil olemas, oma esinduse on seal avanud 76 riiki.

Taiwani majandus on võimas ning orienteeritud ekspordile. Maailma Kaubandusorganisatsiooni, mille liige Taiwan ka

on, andmetel oli saareriigi SKT ligi 430 miljardit dollarit, seda 23,1-miljonilise rahvaarvu juures. Taiwanist eksporditi kaupu 274 miljardi dollari väärtuses ning sinna investeeriti Taiwani ametlikel andmetel peaaegu 5 miljardi dollari eest. Nagu võib arvata, on Taiwani kaubanduspartnerite ring lai. Koos Põhja-Küprosega moodustab Taiwan vabade *de facto* riikide grupi.

Palestiina

Ka Palestiina elukäik pole tavalise eraldunud riigi oma. Loodud 1948. aastal, on Palestiina paljude Araabia-Iisraeli sõdade tulemusel tänaseks Läänekalda ja Gaza sektori piirides tegutsev omavalitsus, kes küll pürgib ÜRO liikmeks, kuid pole seda veel saavutanud. Samas on palju riike, kes teda iseseisvana tunnustavad, kokku 122. Kohapeal on avanud esinduse 27 riiki. Suurim toetus Palestiina riigile tuleb tema araablastest naabritelt, seega käsitleme patroonina neist võimsamat, Saudi Araabiat.

Palestiina majandus on suures sõltuvuses Iisraelist, kuhu läheb ka enamus ekspordist. Maailmapanga andmetel oli selle 4,1 miljoni elanikuga üksuse SKT umbes 4 miljardit dollarit ning ekspordi maht 14% sellest, umbes 560 miljonit dollarit. Investeeringuid tuli välismaalt 264 miljoni dollari ulatuses. Kuigi Palestiina iseseisvusel on palju toetajaid, ei ole tegemist demokraatliku režiimiga. *Freedom House*'i hinnangul on üksus mittevaba.

Lääne-Sahara

Lääne-Sahara (inglisekeelne akronüüm SADR – *Sahrawi Arab Democratic Republic*) on samuti erilise minevikuga üksus. Dekoloniseerimise käigus Hispaaniast vabanenud territooriumi hõivas Maroko ning SADR kontrollib sellest umbes 30% – kõrbeala. Rikkam rannik on Maroko kontrolli all. SADR kuulutati välja 1976. aastal ning praegu elab selle kontrolli all umbes 30 000 inimest.

Lääne-Sahara majanduselust on väga raske rääkida, kuna puuduvad kättesaadavad andmed. Andmed puuduvad aga sellepärast, et pole märkimisväärt majandust. Elanikud on nomaadid ning peamine sissetulek on endiste Hispaania ametnike pension ja diasporaa annetused (Bhatia, 2001). Nagu näha, on need hinnangud ka vanad. Samas, mingisugune majandustegevus peab toimuma, seega ei saa väita, et näiteks ekspordi maht on null. See on küll väga nullilähedane, kuid eeldatavasti mitte olematu.

Hoolimata üksuse majanduslikust kehvusest, tunnustab Lääne-Saharat iseseisvana 81 riiki ning ta on ka Aafrika Liidu liige. Kuna tegemist on enamasti kõrbealaga, siis puuduvad seal ka välisriikide resideeruvad esindused. *Freedom House* hindab nii Maroko kontrolli all oleva kui ka SADri kontrollitava ala inimõiguste olukorra kehvaks, tegemist on mittevaba piirkonnaga.

Kokkuvõtvalt on andmed esitatud järgmises tabelis.

Tabel 1. Andmestik

	Eksport <i>per capita</i>	FDI <i>per capita</i>	Partnerid	Eraldumine	Patroon	Vabadus	Esindused
Abhaasia	324	231	1	1	1	0	1
Lõuna-Osseetia	1	1	0	1	1	0	1
Transnistria	1096	5	1	1	1	0	1
Mägi-Karabahhia	521	127	0	1	0	0	0
Põhja-Küpros	269	644	1	1	0	1	6
Somaalimaa	66	14	1	1	0	0	2
Kosovo	581	228	1	0	1	0	27
Taiwan	11856	214	1	0	1	1	76
Palestiina	135	64	0	0	0	0	27
Lääne-Sahara	1	1	0	0	0	0	0

Partnerite tulbas tähendab 1 mitut partnerit ja 0 ühte või mitte ühtegi, patrooni tulbas tähendab 1 võimsat patrooni ja 0 kas mittevõimsat patrooni või selle puudumist. Patrooni võimsuse saame *Correlates of War* projekti *National Material Capabilities* (2007) andmetest. Võimsaks on hinnatud riigid, kes on tabelis kõrgemal kui viimane ÜRO Julgeolekunõukogu liige. See tähendab, et riikide võimsuse mõõtmisel on koostatud edetabel, kus Julgeolekunõukogu liikmetest on kõige nõrgemal, kümnendal positsioonil Prantsusmaa. Meie käsitluses on seega võimsad riigid need, kes asuvad edetabeli esikümnes. Käesoleva analüüsi seisukohast on võimsateks patroonideks USA ja Venemaa.

Analüüs

Kogu analüüs on tehtud programmis *Tosmana – Tool for Small-N Analysis*, mis ongi mõeldud QCA tegemiseks. Alustame oma analüüsi eespool mainitud tõetabeli koostamisega. Kuna me oleme andmetega natuke manipuleerinud, siis teeme sellest kohe ka juttu, kuid tõetabel andis järgmise tulemuse.

Tabel 2. Tõetabel välismajandusnäitajatega

Juhtum	Setsessioon	Patroon	Vabadus	Välis majandus	Tulem
Abhaasia	1	1	0	1	0
NKR, Somaalimaa	1	0	0	0	C
TRNC	1	0	1	1	1
PMR, Osseetia	1	1	0	0	0
Taiwan	0	1	1	1	1
Kosovo	0	1	0	1	1
SADR, Palestiina	0	0	0	0	C

Alustame tulemi veerust, millel, nagu näha, on kolm väärtust: 0; 1 ja C. Mäletatavasti oli meil tulemiks esinduste hulk *de facto* riigis, seega „1” tähendab riike, kus on rohkem esindusi, ja „0” neid, kus vähem. Lävendi oleme tõmmanud 1,5 esinduse juurde, seega kuuluvad *de facto* riigid, kus on vähemalt kaks esindust, esindustega riikide hulka. Kus esindusi on üks või mitte ühtegi, kuuluvad esindusteta riikide hulka. Ühe esinduse puhul tuleneb arvamine esinduseta üksuste hulka patrooni mõju vähendamise vajadusest. Kui riigis on ainult üks esindus, siis on see suure tõenäosusega patrooni oma, mis näitab pigem *de facto* riigi ja patrooni kahepoolseid suhteid kui esimese kaasatust rahvusvahelisse ellu. Tähega „C” märgitud rida tõetabelis tähendab *contradiction*, eestikeelne parim vaste oleks vasturääkivus või vastukäivus ning edaspidi kasutame viimast. Need on juhtumid, kus on sama tingimuste kombinatsioon, kuid erinev tulem. Käesoleval juhul on näiteks nii Karabahhia (NKR) kui ka Somaalimaa saanud „1” tingimuses „setsessioon” ning „0” teistes tingimustes, samas on nende tulem erinev – Somaalimaa on esindustega riikide, NKR esinduseta riikide hulgas.

Nende selgituste juurest jõuame tingimusteni. Setsessioon kas on toimunud või mitte. Kuna Kosovo iseseisvumise puhul on olnud suureks abiks rahvusvaheline administratsioon, mis seal valitses, ning teistel tunnustatud riigist lahkulöönud *de facto* riikidel on setsessioon õnnestunud rohkem omavahenditega, siis on see Kosovo puhul hinnatud „0”-ga. Meie käsitluses on Kosovo pigem loodud kui eraldunud üksus ning sobib seega rohkem „0”-ga tähistatud hulka. Patrooni on saanud *de facto* riigid, kellel on abimeheks kas USA või Venemaa. Vabaduse tulbas on hinnangu „1” saanud täiesti vabad riigid, osaliselt vabad ja mittevabad on hinnatud „0”-ga. Sellise käsitluse loogika taga on inimõiguste vastastikune sõltuvus ja lahutamatus. Kui seda

kategooriat dihhotomeerida, siis riik kas järgib inimõigusi või ei tee seda ning osaliselt vabad langevad viimaste hulka.

Välismajandus on kolme tingimuse hulkade ühisosa. Me oleme dihhotomeerinud nii ekspordi, välisinvesteeringud kui partnerid. Nii ekspordi kui investeeringute puhul on lävendiks 100 dollarit inimese kohta, st et kui see number on suurem, siis on riik saanud hindeks „1”, kui väiksem, siis „0”. Kui kõik kolm tingimust on dihhotoomsed, siis nende hulkade ühisosa leidmisel kasutame loogilist JA- (*logical AND*) operatsiooni. Suured tähed on lihtsalt selleks, et rõhutada seda loogilist operatsiooni, tegemist ei ole lühendiga, vaid sidesõnaga „ja”. Operatsiooni järgi peab riik asuma suure ekspordi, suurte investeeringute JA mitme partneriga riikide hulgas, et saada ka ühisosas positiivne tulemus („1”). Kui üks nendest tingimustest on „0”, siis on ka hulkade ühisosa „0”.

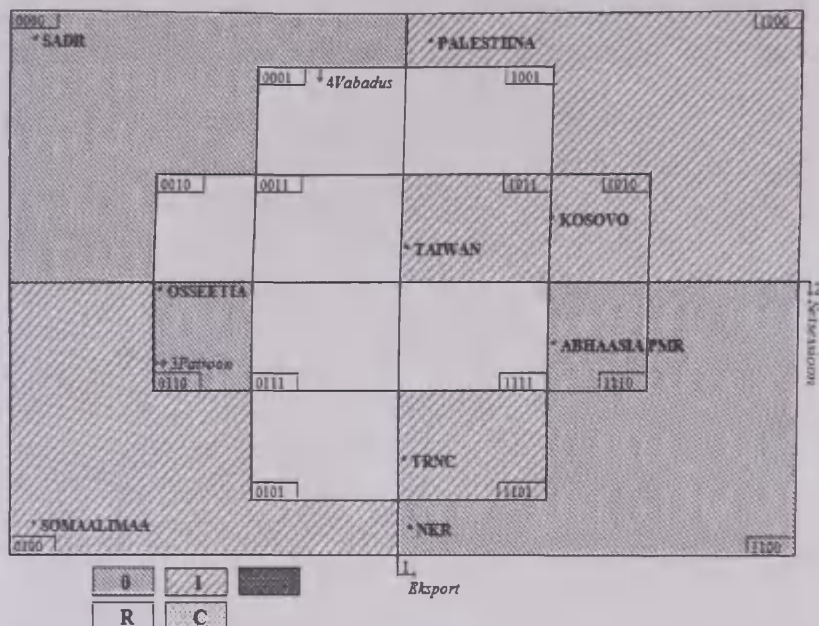
Välismajanduse kokkupanemise kasuks räägib selle tõttu vähenevate tingimuste hulk. Et nii eksport, välisinvesteeringud kui ka kaubanduspartnerid on olulised näitajad, siis tuleb vähemalt proovida neid kõiki kasutada. Kuna võimalik tingimuste kombinatsioonide arv on 2^k , kus k on tingimuste hulk, siis liiga paljude tingimuste puhul tekib liiga palju potentsiaalseid kombinatsioone, mille täitmiseks pole juhtumeid. Kui ühe tingimusena esitada välismajandus, siis kokku on tingimusi neli, mis teeb võimalikeks kombinatsioonide arvuks $2^4=16$. Kui kasutada kõiki näitajaid eraldi, siis oleks kombinatsioonide arv $2^6=64$. Kuna meil on ainult 10 juhtumit, siis 64 võimalikku kombinatsiooni on ilmselgelt liiga palju. Kuid nagu tulemustest selgub, on sellise kokkupanemise miinuseks „C”-märkega read tulemi veerus. Miinuseks on need sellepärast, et niisuguste tulemuste puhul ei saa me teha järeldusi. Kui samasugune tingimuste kombinatsioon toob kahel juhtumil erisuguse tulemi, siis me ei saa väita, et konkreetsed tingimused tekitavad konkreetse tulemi. Vastu-

käivuste kõrvaldamiseks, mida tuleb teha, et saada tulemused, mis oleksid ka mingil tasemel üldistatavad, tuleb välismajandus siiski tagasi lahti lammutada. Hoidmaks tingimuste arvu minimaalsena, jätame välismajandusest alles ekspordi. Tulemus on järgmine.

Tabel 3. Tõetabel ekspordinäitajatega

Juhtum	Eksport	Setse-sioon	Patroon	Vabadus	Tulem
Abhaasia, PMR	1	1	1	0	0
NKR	1	1	0	0	0
TRNC	1	1	0	1	1
Osseetia	0	1	1	0	0
Taiwan	1	0	1	1	1
Kosovo	1	0	1	0	1
SADR	0	0	0	0	0
Palestiina	1	0	0	0	1
Somaalimaa	0	1	0	0	1

Nagu tabelist näha, ei saa me välismajanduse asendamisel ekspordiga enam vastukäivaid tulemusi – on näha, et tulemi vee-rus puuduvad juhtumid märkega „C”. See tuleneb välismajanduse tingimuse lõhkumisest. Üksuseid, kes rohkem ekspordivad, kuid teevad seda näiteks ainult ühte sihtkohta, saavad uues tõe-tabelis ekspordi hindeks „1”, kuid nende välismajanduse näitaja (mäletatavasti koostatud loogilise JA-operatsiooni abil) oli „0”. Kuna meil pole enam vastukäivad tulemeid, siis saame analüü-siga edasi minna. Graafiliselt on võimalik tulemusi kajastada Venni diagrammil, mis on esitatud joonisel 4.

„0” – tulemi puudumine; „1” – tulemi olemasolu; „-” – tulemi pole oluline; „R” – loogilised jäägid; „C” – vastukäivad tulemid.

Joonis 4. Venni diagramm

Diagrammi töötas 19. sajandil välja Suurbritannia loogik ja filosoof John Venn, kelle järgi see on ka nime saanud. Tegemist on juhtumite hulgakuuluvuse visuaalse esitusega ning seda on kõige parem seletada näite abil. Iga juhtum saab koha vastavalt positsioonile tõetabelis. Üksused, mis on setsessiooni tingimuses saanud hindeks „1”, asuvad tabeli alumises pooles. Seda näitab nool diagrammi paremas servas ning selle kõrval on kirjas „setsessioon”. Samamoodi on diagramm ära jagatud ka teiste tingimuste vahel: tabeli paremal pool on ulatusliku ekspordi juhtumid; keskmises vertikaalses kastis vabad juhtumid ning horisontaalses kastis patrooniga juhtumid. Näiteks Taiwan asub lahtris, milles olevad juhtumid on ulatusliku ekspordiga (asub

paremal tabelipoolel), patrooniga ja vaba (asub mõlemas kastis sees) ning ilma setsessioonita (tabelis üleval pool). Sama näitab ka number iga lahtri nurgas. Taiwani näite juurde jäädes tähendab 1011 Taiwani hindeid: eksport – 1; setsessioon – 0; patroon – 1; vabadus – 1.

Lahtrite märgistuse juures eristatakse mustrit vastavalt tulemile. Laiad triibud tähendavad tulemi, st esinduste olemasolu. Kitsad triibud näitavad juhtumeid, kus tulemi oli „0”. Taiwani lahter on laiade triipudega, mis tähendab, et see juhtum on esindustega üksus. Tühjaks jäänud lahtrid on loogilised jäägid (*logical reminders*). Need on loogiliselt võimalikud kombinatsioonid, kus empiirilised juhtumid puuduvad. Tulemeid, kus on vastuolud või mis pole olulised, meie analüüsis ei esine.

Kogu tõetabeli ja Venni diagrammi mõte on näidata tingimusi või tingimuste kombinatsioone, mis viivad konkreetse – kas positiivse või negatiivse tulemini. Tosmana programm annab meile ka järgmise valemi, mis ongi analüüsi resultaadiks:

$$\text{Vabadus}\{1\} + \text{Eksport}\{1\} * \text{Setsessioon}\{0\} + \text{Eksport}\{0\} * \text{Setsessioon}\{1\} * \text{Patroon}\{0\} \\ (\text{TRNC} + \text{TAIWAN}) (\text{TAIWAN} + \text{KOSOVO} + \text{PALESTIINA}) (\text{SOMAALIMAA})$$

Valemis on kasutatud kahte loogilist operatsiooni, millest üks on juba tuttav loogiline JA ning teine loogiline VÕI (*logical OR*). Loogiline JA on valemis esindatud korrutismärgiga * ning loogiline VÕI liitmismärgiga +. Samuti on toodud juhtumid, mis vastavad konkreetsele tingimuste teele. Loogiline JA loob tingimuste kombinatsioonid, mis viivad tulemini, loogiline VÕI annab mitme sellise kombinatsiooni olemasolu võimaluse.

Valemi järgi jõuab tulemini, milleks on esinduste hulk *de facto* riigis, kolme erisugust kausaalset teed pidi. Esimene on vabaduse olemasolu, mis teeb selle ka piisavaks tingimuseks. Samas pole tegemist vajaliku tingimusega, kuna tulemi saavutamiseks on võimalikud ka teised variandid. Siiski saame siit järeldada, et

kui *de facto* riik austab inimeste poliitilisi õigusi ja vabadusi, siis on tunnustatud riigid altimad nendega suhtlema. Teine tee on ekspordi olemasolu ja setsessiooni puudumise kombinatsioon. Kuna tegemist on hulkade ühisosaga, siis peab riikidel olema piisav ekspordimaht JA nad ei tohi olla tekkinud setsessiooni tagajärjel. Ainult ühest tingimusest ei piisa. Kui need kaks teed tunduvad ka tavaarusaama kohaselt mõistlike ja loogilistena, siis kolmas tee on selline, mida ei eeldaks. Esindused on võimalikud ka siis, kui puudub eksport, esineb setsessioon ja puudub patroon. Niisuguseks näiteks on Somaalimaa. Samas on see seletav esinduste hulga väikese lävendiga – kui on kaks esindust, siis oleme arvanud selle esindustega riigi hulka. Kõrgema lävendiga jääks alles ainult kaks esimest teed.

Eespool sai märgitud, et QCA ei eelda sümmeetrilisust, st et näiteks vabaduse puudumine toob automaatselt kaasa ka esinduste puudumise. Tulemi puudumisele võivad viia samuti erisugused kausaalsed teed ning Tosmana annab meile järgmised, mida on kokku kuus:

$\text{Eksport}\{0\} * \text{Setsessioon}\{0\} + \text{Eksport}\{0\} * \text{Patroon}\{1\} + \text{Eksport}\{1\} * \text{Setsessioon}\{1\} * \text{Vabadus}\{0\}$
 (SADR) (OSSEETIA) (ABHAASIA, PMR+NKR)

$\text{Eksport}\{0\} * \text{Setsessioon}\{0\} + \text{Setsessioon}\{1\} * \text{Patroon}\{1\} + \text{Eksport}\{1\} * \text{Setsessioon}\{1\} * \text{Vabadus}\{0\}$
 (SADR) (ABHAASIA, PMR+OSSEETIA) (ABHAASIA, PMR+NKR)

Kokkuvõte

Nagu näha, on QCA hea tööriist väikese hulga juhtumite võrdlevaks analüüsiks. Ta annab tulemused, mille põhjal saab teha üldistusi. Selles kokkuvõttes tooksime aga esile hoopis kasutatud meetodi kriitika.

Esiteks, juba eespool mainitud juhtumite hulk. Kui on palju tingimusi ja vähe juhtumeid, siis tekivad nn tühjad kombinatsioonid – loogilised jäägid (*logical reminders*). Need on loogiliselt

võimalikud, kuid empiirikas mitteesinevad. QCA on selles tähenduses veidi spekulatiivne, sest ta kasutab need tühjad kohad analüüsis ära. Kui neid on palju, siis võivad ka tulemused olla veidi vildakad. Selle tõttu püüdsime ka siin hoida tingimuste hulga minimaalsena.

Teiseks puuduseks on vastukäivad tulemused. Neid demonstreerisime, kui kasutasime välismajandust ühtse tingimuseks. Vastukäivuste likvideerimiseks on erisuguseid viise, nagu muutujate lisamine või eemaldamine, ka dihhotoomia lävendite ümberkaliibrimine. Käesoleval juhul asendasime ühe muutuja teisega. Meie puhul oli see veidi meelevaldne, korrektselt peaks seda teoreetiliselt põhjendama.

Teoreetiline põhjendatus on oluline ka lävendite seadmisel. Taaskord oleme selles artiklis läinud meelevaldset rada, kuid ideaalis oleksid meie lävendid põhjendatud. Enda kaitseks saame öelda, et meie kasutatud lävendite tarbeks ei ole head teoreetilist põhjendust kusagilt võtta ning see tuli asendada empiirilisega.

Selline see katsetus siis oli. Vähemalt autorile endale tundub, et sellist lähenemist saab rahvusvaheliste suhete uurimisel kasutada ning loodetavasti näeme me ka sel alal töid, kus seda formaliseeritud võrdlevat meetodit ka kasutatakse.

Kirjandus

- Bhatia, M. (2001). *Western Sahara under Polisario Control: Summary Report of Field Mission to the Sahrawi Refugee Camps*. Retrieved Veebruar 26, 2012, from <http://www.arso.org/bhatia2001.htm>
- Buzan, B. & Little, R. (2000). *International systems in world history: re-making the study of international relations*. New York: Oxford University Press.
- Buzan, B., Jones, C. & Little, R. (1993). *The Logic of Anarchy. Neorealism to Structural Realism*. New York, Oxford: Columbia University Press.

- Caspersen, N. (2009). Playing the Recognition Game: External Actors and De Facto States. *The International Spectator*, 47–60.
- Crawford, J. (2006). *The Creation of States in International Law* (2nd Edition tr.). Oxford: Clarendon Press.
- Geldenhuis, D. (2009). *Contested States in World Politics*. Palgrave Macmillan.
- Holsti, K. J. (2004). *Taming the sovereigns: institutional change in international politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jackson, R. H. (1990). *Quasi-states: sovereignty, international relations and the Third World*. Cambridge University Press.
- King, C. (2001). The Benefits of Ethnic War: Understanding Eurasia's Unrecognized States. *World Politics*, 53 (4), 524–552.
- Kingston, P. (2004). States-Within-States: Historical and Theoretical Perspectives. In: P. Kingston, P. & I. S. Spears (Eds.). *States Within States: Incipient Political Entities in the Post-Cold War Era* (pp. 1–14). Gordonsville, VA: Palgrave Macmillan.
- Kolossov, V. & O'Loughlin, J. (1999). Pseudo-States as Harbingers of a New Geopolitics: The Example of the Transdnestr Moldovan Republic (TMR). In: D. Newman (Ed.) *Boundaries, Territory and Post-modernity* (pp. 151–176). London: Frank Cass.
- Kolstø, P. (2006). The Sustainability and Future of Unrecognized Quasi-States. *Journal of Peace Research*, 43 (6), 723–740.
- Krasner, S. D. (1999). *Sovereignty: organized hypocrisy*. Princeton: Princeton University Press.
- Pegg, S. (1998). *International Society and the De Facto State*. Ashgate.
- Spears, I. S. (2004). States-Within-States: An Introduction to Their Empirical Attributes. In:.
- Toomla, R. (2010). Kuhu ja kuidas paigutada Eesti rahvusvaheliste suhete süsteemis? In: A. Kasekamp, R. Toomla & K. Tüür (Eds.). *Maailmast 2010. RSR artiklite kogumik* (pp. 182–208). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Wallerstein, I. (1974). *The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis*. *Comparative Studies in Society and History*, 16 (4), 387–415.
- Waltz, K. N. (1979). *Theory of International Politics*. New York [etc]: McGraw-Hill.

Wendt, A. (1992). Anarchy is what States Make of it: The Social Construction of Power Politics. *International Organization* , 46 (2), 391–425.

Andmete allikad¹

200 Stran – [http:// www.200stran.ru](http://www.200stran.ru)
 Abhaasia Pank – <http://www.nb-ra.org/ru/pdfdoc/Survey/2010.pdf>
 Abhaasia Välisministeerium – <http://www.mfaabkhazia.net/en/embassies/>
 Afrol News – <http://www.afrol.com/articles/21109>
 BBC News – <http://www.bbc.co.uk/news/world-africa-16603523>
 defenceWeb – http://www.defenceweb.co.za/index.php?option=com_content&view=article&id=7046:somaliland-draws-chinese-investors&catid=7:Industry&Itemid=116
 Freedom House – <http://www.freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2011>
 Georgia Times – <http://www.georgiatimes.info/en/news/37913.html>
 International Crisis Group – www.crisisgroup.org
 Investment Development Agency YAGA – <http://www.investinnorthcyprus.org/index.html>
 Kosovo Statistikaamet – <http://esk.rks.gov.net/eng/>
 Kosovo Välisministeerium – <http://www.mfa-ks.net>
 Lõuna-Osseetia President – <http://presidentrso.ru/republic/>
 Mägi-Karabahhia Statistika aastaraamat – http://www.stat-nkr.am/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=40&Itemid=57&lang=en
 Mägi-Karabahhia Välisministeerium – <http://www.nkr.am/en/>
 Palestiina Omavalitsuse Informatsiooniministeerium – <http://www.minfo.ps/English/index.php?page=>
 DiplomaticMissions
 Qaran News – http://www.qarannews.com/index.php?option=com_content&task=view&id=6213&Itemid=59
 SADR esindus Alžeerias – <http://www.amb-ras.d.org/ES/1e1es.htm>

¹ Veebisaite on külastatud vahemikul 07.02.2012–01.03.2012

Somaalimaa Kaubandus-, Tööstus- ja Põllumajanduskoda –

<http://www.somalilandchamber.com>

Somaalimaa Valitsus – <http://www.somalilandgov.com/>

Somaliland Press – <http://somalilandpress.com>

Taani Välisministeerium – <http://um.dk/da/forsidenyheder/newsdisplaypage/?newsID=AB271FA9-701C-42A8-809B-E01576AF7F11>

Taiwani Majandusministeerium – <http://www.moea.gov.tw/Mns/english/home/English.aspx>

Taiwani Välisministeerium – <http://www.mofa.gov.tw/EnOfficial>

Transnistria Majandusministeerium – <http://www.mepmr.org/makroekonomicheskaya-politika/informacziya/816-doklad-lo-soczialno-ekonomicheskom-razvitii-pmr-v-2010-godur>

Transnistria Keskpank – <http://www.cbpmr.net/?kv=1&lang=en>

Transnistria Riiklik Statistikaamet – <http://mepmr.org/gosudarstvennaya-statistika/informacziya/62-o-soczialno-ekonomicheskom-polozhenii-pmr/741-soczialno-ekonomicheskoe-razvitie-pmr-za-2010-god-predvaritelnye-dannye>

Transnistria Välisministeerium – <http://mfa-pmr.org/information-rep/>

TurkishCyprus.com – <http://turkishcyprus.com/foreign-diplomatic-missions.html>

Vene Föderatsiooni Välisministeerium – <http://www.mid.ru/nsite-sv.nsf/mnsdoc/10.02.03>

Venemaa Keskpank – http://www.cbr.ru/statistics/print.aspx?file=credit_statistics/inv_out-country.htm&pid=svs&sid=ITM_43221

WTO – <http://stat.wto.org/CountryProfile/WSDBCountryPFReporter.aspx?Language=E>

Setssessioon – argumendid argumentide vastu

Rein Toomla

Sissejuhatuseks

Setssessioon on üks selliseid poliitilisse maailma kuuluvaid mõis- teid, mille kasutusvaldkond on päris lai. Filosoofid lähenevad talle moraali mõõdupuuga, rahvusvahelise õiguse spetsialistile on see huvitav vastavuse tõttu väljakujunenud normidega, võrd- levale politoloogiale pakub ta huvi saamaks teada, mismoodi uus ühiskond ja seal teostatav poliitika hakkab välja nägema, rahvusvaheliste suhte asjatundjad näevad selles võimalust pinge- te süvendamiseks või nende leevendamiseks riikide suhtlemises.

Niisugune interdistsiplinaarsus tekitab paratamatult olu- korra, kus eri valdkondade esindajad määratlevad setssessiooni erinevalt, kas või pisutki. Seetõttu on keeruline pakkuda kõike- hõlmavat definitsiooni, millega kas või suurem osa asjatundjaid kõhklematult nõustuks. Jääb üle kokkusurutud võimalus.

- Setssessioon on protsess, kus riigist eraldunud osa kujuneb uueks iseseisvaks riigiks. Meie võõrsõnade leksikonid ta- valiselt rõhutavadki eraldumist. Samas on seda terminit eestikeelsetes poliitilistes käsitlustes harva kasutatud. Pikka aega selle valdkonna kõige tuntuim näide – Setssessiooni- sõda USAs – oli meil rohkem teada kui kodusõda, mis peeti põhja- ja lõunaosariikide vahel 1861.–1865. aastal. Tähele-

panu alt jäi kõrvale, et lõunaosariigid moodustasid oma riigi – *Confederate States of America* – ning kuulutasid selle eraldunuks Ameerika Ühendriikidest. Kodusõdade eesmärgiks on üldjuhul olnud ühtse riigi säilitamine, küll teistsuguse riigikorraldusega.

Kas me peaksime hakkama kasutama setssessiooni asemel eesti keelset sõna? Ladinakeelne algvorm *secedere* tähendab rohkem lahkumist. Selles ülevaates kasutan ma sünonüümidenä vördset nii setssessiooni, eraldumist kui ka lahkulöömist. Need omakorda võivad põhjustada nn emamaa lagunemist või isegi kokkuvarisemist – ka neid termineid on kasutatud, kuid juba setssessiooni tagajärgedena.

Hoolimata neist keelelistest segadustest tundub selle termini probleemne külg olevat hoopiski mitme mõiste olemasolus, mis on lähedased setssessioonile. Teen nendest – sageli eksitavatest – terminitest lühiülevaate.

- Separatism on püüe suurema autonoomia poole. See võib, kuid ei pruugi üle kasvada setssessiooniks. Sageli kasutatud setssessiooni sünonüümina, meie poliitilises kõnepruugis eriti 1980.–1990. aastate vahetusel, mil termin „setssessioon” oli praktiliselt kasutusest väljas. Sellel terminil oli toonases Nõukogude olustikus, eriti venekeelses inforuumis, vägagi negatiivne varjund.
- Separatsioon terminina tuleneb loomulikult eelmisest, kuid tema tähendus on teistsugune. Selle all mõistetakse niisugust jagunemist, kus ühe riigi asemel moodustatakse kaks või enam uut riiki. Setssessiooni puhul jääb nn emamaa alles – praegune Bangladesh eraldus 1971. aastal Pakistanist, kuid viimane jäi ikkagi alles. Tšehhoslovakkia jagunes 1994. aastal Tšehhimaaks ja Slovakkiaiks – selle kohta ei saa kasutada terminit „setssessioon”, küll aga sobib separatsioon, ehkki viimane ei ole kuigi harjumuspärane. Ilmselt pole vale

separatsiooni kasutamine Nõukogude Liidu või Jugoslaavia lagunemise kohta.

- Irredentism on lahkulöömine mingist riigist, kuid selle tagamõtteks on ühinemine mõne teise riigiga. Setsessioonist eraldab teda just iseseisva riigi loomise puudumine. Itaaliakeelne algvorm *irredento* tähistas sellist poliitikat enne Esimest maailmasõda, mille alusel kõik itaaliakeelsed piirkonnad väljaspool toonast Itaaliat oleksid pidanud ühinema Itaaliaga. Tänapäevale lähem ja vast ka meile arusaadavam on olnud Moldova juhtum, kus viimased paarkümmend aastat on tegutsenud poliitilised jõud, kelle eesmärgiks on olnud Moldova ühendamine Rumeeniaga.
- Partitsioon – aluseks ladinakeelne *pars* (osa) – oleks vägi-valdne jagamine ja liitmine, just välisjõudude osavõtul. Nii-moodi saaks seletada Poola saatust 18. sajandi lõpul ja ka Teise maailmasõja algul.

Teoreetilise mõtte hiilgeaeg setsessioonide seletamisel saabus koos poliitiliste muudatustega Ida-Euroopas. Muidugi käsitleti neid probleeme ka varem – USA Setsessioonisõda, Quebeci probleem Kanadas, Bangladeshis sünd olid olnud ajenditeks, kuid Nõukogude Liidu ja Jugoslaavia lagunemine, vähem Tšehhoslovakkia jagunemine tekitasid selles valdkonnas tõelise akadeemilise buumi. Kuna eraldumise tulemusena tekkis uus riik või isegi mitu riiki, neid oli vaja tunnustada ning nende olemasolu võis pingestada riikide suhteid, siis kõige üldisemalt kuulub see valdkond rahvusvaheliste suhete alla. Kuid käesolevas artiklis lähen ma rahvusvahelistest suhetest eemale ning jään rohkem poliitilise filosoofia ja võrdleva poliitika pärusmaadele, keskendudes kolmele probleemile.

1. Kuidas õigustatakse setsessiooni ning vastupidi – millist reetoorikat kasutatakse tema hukkamõistmiseks?

2. Millised tingimused peaksid ilmnema, et nende põhjal saaks üldse rääkida setssessiooni võimalikkusest?
3. Eesti muidugi taastas 1991. aastal oma iseseisvuse, kuid tehniliselt oli ka siin tegemist setssessiooniga. Eralduti Nõukogude Liidust, mille järglaseks peab ennast Venemaa Föderatsioon. Artikli selles alapeatükis annan ülevaate praeguse Venemaa politoloogilisest mõttest, kuidas analüüsitakse omaaegset NSV Liidu lagunemist.

Setssessiooni mõistmine ja hukkamõistmine

Enim tsiteeritud autor selles valdkonnas näib olevat Allen Buchanan. Tema pakutud filosoofiline raamistik tundub kohati ülearu detailsena, kuid akadeemilist täpsust silmas pidades on tegemist mõjuka käsitlusega. Kõige üldisemalt eristab Buchanan kahte liiki setssessioone – need, mis on moraalselt õigustatavad, ja teiseks need, mis mitte. Esimesed ehk õigustatavad eraldumised jagunevad omakorda kahe valdkonna vahel – Buchanan nimetab neid teooriateks (Buchanan 1997: 34–37, Buchanan 2004: 351–373; Buchanan 2007 <http://plato.stanford.edu/entries/secession/>).

1. Heastavad ehk õiglase põhjuse teooriad (*remedial right only theories* ehk *just cause theories*). Sellised seletused on asjakohased, kui setssessiooni kaudu heastatakse mingi varasem ebaõiglus, näiteks vallutus. Kuid siia alla mahub nt ka reaktatsioon inimõiguste rikkumistele või vähemuste õiguste piiramistele.
2. Esmaõiguse teooriad (*primary right theories*), kusjuures need jaotatakse veel kaheks. Kõigepealt omistavad teooriad (*ascriptivist theories*). Need tuginevad seisukohale, et kui mingit inimgruppi ühendab mingi tunnus – keel, religioon vms –, siis on selle grupi setssessioon õigustatav. Teiseks, rahva-

hääletusteooriad (*plebiscitary theories*), varasemates käsitlustes ühistegevuslikud teooriad (*associative right theory*). Neid kasutatakse juhul, kui setsessioon toimub rahvahääletuse kaudu – enamus otsustab ja eraldumine ongi teoks saanud.

Kuid puhtpolitoloogilises mõttes on huvitavamad konkreetset setsessioonid – milliste tunnuste põhjal saab ühte setsessiooni õigustada ja teist hukka mõista? Neid saab paigutada eespool toodud üldistesse raamidesse, kuid käesolevas ülevaates pööran põhitähelepanu ainult juhtumitele.

Setsessiooni õigustavad tunnused on esitatud järgneva loeteluna, mis tugineb peamiselt Buchanani arusaamadele, sõnastatud 12 punktis. Nendega koos vaatlen Galina Starovoitova seisukohti – esitatud viies punktis (Buchanan 1991: 29–74; Starovoitova 1996: 3. osa). Lisan neile näidetele ka meile lähedasemaid juhtumeid.

- Vabaduse kaitse – seda peab Buchanan kõige olulisemaks, kuid tundub, et tegemist on ka üsna laialivalguva õigustusega. Formaalselt võiks asi olla lihtne – me teame mitmesuguste rahvusvaheliste järjestuste alusel, millised riigid ei ole vabad. *Freedom House* nimetab neid mittevabadeks (*not free*) ning 2011. aasta andmetel oli taolisi riike 48, pisut vähem kui neljandik kõikidest maailma riikidest (<http://www.freedomhouse.org>: lk 30). Selle grupi kõige äärmises otsas, kus asuvatele riikidele antud keskmine hinnang on kõige madalam – 6,5 ja 7 punkti, asub 17 riiki. Põhimõtteliselt saab kõigis neis maades toimuvaid setsessioone õigustada, kuna tegemist on praktiliselt diktatuuri-dega. Kuid sellel arusaamal on ka teine pool. Buchanan kasutab siinkohal mõistet *harm principle* ('kahjuprintsiip'), mille järgi eraldujad ei tohiks tekitada kahju neile, kes jäävad. Ja et neile mitte kahju tekitada, tuleks vahetevahel kaaluda väljarännet. Sellise käsitluse praktiliseks näiteks võiks pidada juutide massilist emigreerimist Nõukogude Liidust 1980. aastatel. Eesti puhul

oleks väljaränne vaevalt kõne alla tulnud ja kuna Nõukogude Liit oli 1980.–1990. aastate vahetusel *Freedom House*'i reitingu põhjal mittevaba riik, siis selline positsioon võtab pea automaatselt maha kõik kahtlustused meie eraldumise õigsuses.

Sellise õigustamise teise poolega on seotud Starovoitova seisukoht – eraldumine on mõistetav siis, kui peetakse silmas ka mahajääjaid. Vastav arusaam leiab näite Nõukogude Liidust, õieti küll tema järglase Venemaa poliitikast. Vene rahuvalvejõudude kasutamine pärast NSV Liidu lagunemist Kesk-Aasias ja Kaukaasias on tunnistus sellest, et setssessiooni ei valmistatud korralikult ette – seega kuulub Starovoitova näide pigem hukkamõistmise valdkonda.

- Riigisisese kirevuse suurenemine – ühelt poolt muidugi hea, sest mitmekesisus rikastab, kuid teisalt nähakse selles ka probleeme. Need teravnevad, kui kirevuse servad hakkavad muutuma nii arusaamadelt kui ka tegutsemiselt äärmuslikuks. Buchanan ise viitab islami fundamentalismile – kui see või mõni teine samalaadne probleem hakkab muutuma ühiskonnale koormavaks, siis võib taolise inimgrupi lahkumine olla õigustatav, ka setssessiooni näol. Lihtsamalt öeldes – kui ühiskond märkab, et tema sees hakkab kujunema vaenulik ühiskond, siis on mõistlikum soodustada selle vaenugrupi eraldumist.

Starovoitova rõhutab setssessiooni põhjusena etnilist kirevust ning tuginedes maailma kogemustele, leiab, et üherahvuselised riigid on mõnevõrra stabiilsemad.

- Liberaalne paradoks – selle all mõistetakse liberaalsete vabaduste ärakasutamist liberaalse ühiskonnakorra kukutamiseks. Buchanan ei juhi tähelepanu võimalikele juhtumitele – tegemist paistab olevat teoreetilise hüpoteesiga, mis väliselt võib sarnaneda eelmise võimalusega.

- Poliitilise osaluse piiramine – mõnevõrra praktilisem võimalus õigustamaks eraldumist. Kui mingil ühiskonna osal ei

lasta otsustamisel kaasa rääkida, siis kunagi jõutakse ka lahkulöömise mõteteni. Tüüpiline koloniaalsüsteemide lagunemisel. Nüüdisühiskondades proovitakse teadlikult sellist võimalust vältida, andes vähemustele pigem suurema kaalu, kui oleks proportsionaalselt nõutav. Samas ei pruugi ka seesugune vastutulelik poliitika olla kuigi edukas – Küprose türklastel olid väliselt suuremad poliitilised õigused, kui nende osakaal rahvastikus oleks eeldanud.

Starovoitova kasutab eriti koloniaalsüsteemide puhul terminit „eksisteerimise väljakannatamatus”, mis õigustab lahkulöömist. Tema asjakohane näide on seotud Karabahhia armeenlastega, mille puhul ta kasutab käsitlust, mis on üsna sarnane allpool esitatud genotsiidiga.

- Kui ühinemine on kerge – rohkem puudutab see rahvusvahelisi organisatsioone, kuid leiab näiteid ka liitriikidest. Kui liitumine on lihtsaks tehtud, siis peaks ka lahkumine olema lihtne ja õigustatav. Heaks näiteks on 1950.–1970. aastatel Egiptuse ümber tekkinud liitriigid (ühisriigid Süüria, Liibüa, Sudaania), mis mõne aasta pärast ka lagunesid. Rahvusvahelisel üldsusel ei tekkinud mingeid probleeme lahkulöönud riikide omaksvõtmisega.

- Diskrimineeriv ümberjaotamine – üks praktiliselt arusaadavamaid võimalusi toetada setsessiooni. Paljude liitriikide puhul leiab näiteid, kus arenenum piirkond tunneb, et teda kasutatakse ära – piirkonna majandustegevus on efektiivne, kuid tekkinud jõukus suunatakse teistesse piirkondadesse. Või vähemasti niimoodi arvatakse. Nõukogude Liidus tunnetasid Baltimaad, et nende majanduslik edukus lihtsalt kasutatakse ära. Samasugune olukord oli Sloveenia ja endise Jugoslaavia suhetes. Tänapäeval võib sellist ümberjagamist täheldada Kataloonia puhul.

- Eralduv piirkond on kindel oma tõhususe tugevdamises – paistab olevat seotud rohkem ajalooga, sest Buchanani näide

toob esile kunagised kaubalinnad. Omal ajal sattusid nad suurema riigi koosseisu, kuid arusaam, et eraldi suudaksid nad tegutseda efektiivsemalt, jäi alles. Selline võimalus on rohkem hüpoteetiline, kui näiteks mõni kunagine hansalinn leiaks, et iseseisva poliitilise üksusena suudaks ta kaubavoogusid paremini suunata. Kuid näiteks Singapuri eraldumine Malaisiast 1965. aastal toetab ka sellist setssessiooni.

- Rahvuslik enesemääramine on kõige tuntumaks poliitiliseks argumendiks, millele leiab tuge nii ÜRO dokumentidest kui ka Esimese maailmasõja ajal väljakujunenud seisukohtadest – Woodrow Wilsoni pakutud 14 punkti ja Vladimir Lenini väljatöötatud rahudekreet. Viimasele tugines Eestimaa rüütelkond 1917. aasta lõpus, kui kuulutas Eestimaa hertsogiriigi (omaaegne Eestimaa kubermang ehk lihtsalt Põhja-Eesti) Venemaast sõltumatuks. Ka Eesti iseseisvuse väljakuulutamisel – „Manifest Eestimaa rahvastele” – rõhutati enesemääramisõigust.

- Kultuuri kaitsmine – Buchanani näide on seotud Quebeciga ning sealse prantsuskeelse kultuuri kaitsmisega. Vähemusrahvaste kultuurid on surve all olnud pea kõikides alistatud piirkondades. Meie saame rõhutada vene keele survet Nõukogude ajal, kuid äärmuslike näidete hulka me siiski ei kuulu. Kas või võrreldes leedu kultuuriga, mis umbes poole sajandi jooksul – alates 1860. aastatest – tohtis leedukeelsete tekstide puhul kasutada ainult vene tähestikku.

- Enesekaitse on seotud genotsiidiga. Buchanan viitab juutide hävitamisele natsionaalsotsialistlikul Saksamaal, kuid eraldumist silmas pidades peab seda ise hüpoteetiliseks näiteks – juutidel polnud niisugust territooriumi, millel oleks olnud võimalik Saksamaast lahku lüüa. Olulisemateks näideteks saab pidada tervete rahvaste küüditamist Nõukogude Liidus Teise maailmasõja päevil – krimmitatarlased, tšetšeenid, kalmõkid, volga-sakslased, balkaarid. Kui need rahvad oleksid tollal püstitanud

eraldumise nõude, oleks see demokraatlikus maailmas leidnud ilmset heakskiitu.

- Mineviku ebaõigluse parandamine, tavaliselt tekkinud valutuse teel. Baltimaad on sellise arusaama klassikaliseks näiteks. Kuid ka Bangladeshis eraldumist saab õigustada ebaõigluse heastamisega – omaaegne Ida-Pakistan tekitati kunstlikult koloniaalpoliitika jäänukina.

Starovoitova termin enam-vähem sama tunnuse kohta on „ajalooline õigus”, mida ta peab enda pakututest küll kõige ebamäärasemaks. Pääegu vastu tahtmist mööndakse, et selline võimalus eksisteerib – küll Iisraeli näitel –, kuid Eesti ja Läti puhul rõhutatakse hoopiski venelaste ebaõiglast olukorda neis riikides.

- Eraldumiskokkuleppe olemasolu peaks eraldumist kõige lihtsamini õigustama. See tähendab, et riigi õigusaktid lubavad lahkulöömist. Nõukogude Liit võiks olla lausa suurepäraseks näiteks – NSV Liidu 1977. aasta põhiseaduse §-s 72 oli kirjas, et igal liiduvabariigil on õigus NSV Liidu koosseisust vabalt lahku- da. Tegelikuses seda õigust muidugi eirati kuni viimse hetkeni.

Starovoitova käsitus juhib tähelepanu rahva tahteavaldusele, ennekoike referendumini näol. Kuid ka siinkohal on ta ettevaatlik, pakkudes välja kvoote – kaks kolmandikku –, mis eraldumist õigustaksid.

Setsessiooni hukkamõistmise võimalusi on samuti päris palju – Buchanan eristab kaheksat viisi, pisut rohkem – üheksa – pakub välja Buchheit (Buchanan 1991: 87–124, Buchheit 1978: 21–31). Osaliselt need kattuvad, osaliselt mitte. Järgnevalt panen mõlemad käsitlused kokku, rikastades neid näidetega tegelikkusest.

- Õiguslike lootuste kaitse (Buchanan), enam-vähem sarnane on ka Buchheiti käsitus, kes nimetab seda võimalust ladina-keelse sententsiga – *pacta sunt servanda* („lepingud tuleb täita”).

Nende kahe autori erinevus on selles, et Buchanan pöörab tähelepanu inimestele, Buchheit seevastu riigile. Mõlema argumentide aluseks on olukord, kus eraldumine ei ole põhiseaduses ette nähtud. Inimeste puhul rikutakse eraldumisega nende õigusi, kes eralduda ei taha. Riikide puhul on oluline kunagi sõlmitud leping. Esimese variandi näiteks võiks olla Kosovo, kus elavad serblased ei tahtnud mingist eraldumisest kuuldagi. Teise võimaluse näiteks võiks olla kolm sajandit tagasi sõlmitud Inglismaa ja Šotimaa leping.

Meil kumas selline käsitlus toonases, eriti venekeelses retoorikas läbi arusaamana, et venelased tulid siia, teadmata, et tegemist on okupeeritud riigiga, ja seega on neil ka õiguslikud lootused Nõukogude Liidu säilimiseks.

- Enesekaitse setssessiooni vastu tähendab võimekuse säilitamist. Ühe osa eraldumine nõrgestab nii seda poolt, mis eraldub, kui ka seda, mis alles jääb. Buchanani näide on Kanada ja Quebec, mis mõlemad Quebeci eraldumisega nõrgeneksid. Buchheit nimetabki seda vastastikkuse argumendiks, kuid sellele lähedane on ka argument, mida nimetatakse kitsikusse jäänud enamuse hirmuks. Eriti kasutatakse seda juhul, kui eralduda sooviv ala on muust riigist majanduslikult arenenum. Head näited on olnud Katanga soov eralduda Kongost ja Biafra katse eralduda Nigeeriast. Nõukogude Liidu ametlik retoorika 1980. aastate lõpus oli kindel, et näiteks Eesti ei suuda üksinda hakkama saada. Psühholoogiliselt oli keskviimul keeruline väita, et ülejäänud Nõukogude Liit ei saaks ilma Eestita hakkama, kuid taoline arusaam oli peidetud kompensatsioonide maksmise nõudmise alla – võite minna, kuid makske ennast kinni! Lootuses, et muidugi ei olda suutelised seda kinni maksma.

- Enamuse õiguse kaitse on seotud demokraatia teooriaga – vähemus peab alluma enamusele. Buchanani näide on USA Setssessioonisõda, meie jaoks parem näide on Nõukogude Liidus

1991. aasta kevadel korraldatud rahvahääletus, kas ikka tahetakse NSV Liitu säilitada või mitte. Et enamus oli riigi säilitamise poolt, siis päris sageli toodi seda tulemust ka meile ette näitena, et pole vaja kuhugi minna.

- Riigi leebe käitumine ka äärmuslike vähemuste suhtes. Ühelt poolt võib äärmuslikest jõududest lahtisaamist muidugi õigustada, kuid teisalt ei saa keskviimu ka milleski süüdistada. Vast kõige mõjuvam sellekohane näide on seotud baskide terrorirühmituse ETAg, mille maine maailmas ei ole kuigi hea.

- Balkaniseerumist Buchheit ajalooliselt lahti ei seleta, kuid see metafoor tundub olevat õnnestunud. Kaks sajandit tagasi oli Balkani poolsaar Türgi valduses. Hiljem sai Austria oma osa ning umbes sajand tagasi kujunes ta selliseks, nagu me tundsi-me teda veel paarkümmend aastat tagasi – viis riiki (Kreeka, Rumeenia, Bulgaaria, Jugoslaavia ja Albaania). Nüüdseks on Jugoslaavia lagunened ning tegelikult alles selle puhul saame rääkida balkaniseerumise klassikalisest näitest – eraldunud osa jaguneb edasi. Bosnia kohal ripub praeguseni serblaste ja horvaatide piirkonna eraldumise oht, Serbia ja Montenegro liitriigist on eraldunud Montenegro ja hiljem ka Kosovo. Viimasest tahavad omakorda lahku lüüa serblastega asustatud alad. Nõukogude Liidu kogemusi vaadeldes torkab silma Moldova, millest eraldus Transnistria, ning Gruusia oma Abhaasia ja Lõuna-Osseetia probleemidega. Krimmi probleem suudeti lahendada – poolsaar jäi edasi Ukraina koosseisu. Ka meil räägiti venekeelse Nõukogude Eesti moodustamisest – *Estljandskaja soveckaja socialističeskaja respublika* nime all – või vähendatud variandina Narva ja Sillamäe lahkulöömisest.

- Siinkohal vaadeldav võimalus on eelmise edasiarendus. Kui balkaniseerumise taga oli mingigi etniline külg, siis Buchanani *reductio ad absurdum* ja Buchheiti hirm määratlemata jagunemiste eest kirjeldavad võimalust, kus eraldunud alal hakkab toi-

mima igamehe õigus edasiseks lagunemiseks. Vastavad näited on olnud rohkem retoorilised ja tegelikkuses mitte-eksisteerivad. Nii on tahtnud iseseisvuse välja kuulutada Odessa ja mõned Donbassi kaevanduslinnad Ukrainas, Uural Venemaal ja ka praeguse pilgu läbi anekdootlik Otepää eraldumissoov 1990. aastate algul.

- Lõksujäänud vähemuse käsitus kujunes välja India ja Pakistani jagunemisel, kui mõlemas riigis sattusid repressioonide alla erinevad religioossed kogukonnad – Indias vaenati moslemeid ja Pakistanis hindusid. Seda retoorikat kasutati ka meie puhul – maailm polnud kindel, kas meil ei hakata järsku venelasi diskrimineerima. Venemaa oma propagandaaparaadi kaudu loomulikult hoogustas sellist mõtteviisi.

- Vale ülevõtmine tuleb mängu siis, kui eralduv osa pretendeerib suuremale tükile, kui tundub olevat mõistlik. Baski liikumine on heaks näiteks – ajalooline Baskimaa oli tunduvalt suurem ning sellest ei taheta loobuda. Muu maailm aga ei kipu seda mõistma. Nii võiks selle kategooria all vaadelda ka nõuet taasühendada Eestiga kunagine Petseri- ja Ingerimaa.

Millistel tingimustel on setssessioon võimalik?

Selles alapeatükis on esitatud ülevaade tegelikke setssessioone mõjutanud teguritest. Käsitluste erinevused tulenevad nende tegurite paigutamisest kindlatesse süsteemidesse.

Kõige lihtsam käsitus on tavaline loetelu põhjustest, mis mingil hetkel mingi juhtumi korral näisid teistest olulisematena. Milica Bookman eristab oma uurimuses 14 tunnust (Bookman 1993: 19–24), mille alusel setssessioonid üksteisest erinevad. Selle põhjal on võimalik esitada põhjused, mis on kaasa aidanud konkreetsetele eraldumistele. Järgnevalt on need esitatud, märkides ära Bookmani näited ning lisades omalt poolt seose Eestiga.

- Poliitiliste süsteemide erinevus – mida silmapaistvam see on, seda suurem on võimaliku eraldumise tõenäosus. Eriti oluline on see olnud koloniaalsüsteemide lagunemiste analüüsil, kuna demokraatlikud Euroopa ühiskonnad püüdsid oma asumaades suurelt osalt säilitada sealseid traditsioonilisi võimumehhanisme – India poliitiline struktuur erines oluliselt Suurbritannias eksisteerivast. Nõukogude Liit oli selles tähenduses ühtne – ei ole võimalik väita, et mingeid piirkondi oleks saanud eristada poliitilise ülesehituse poolest. Küll aga oli niisugune erinevus Eesti puhul oluline meie iseseisvumise ajal pea sajand tagasi. Tolleaegne Balti erikord erines veel üsnagi palju mujal Venemaal olnust ning selle likvideerimise katsed tekitasid rahulolematust.

- Majandussüsteemide erinevus on jällegi tähtis kolooniate eraldumise selgitamisel. Sageli olid kolooniad toorainete hankimise allikaks, kuid seda saab täheldada ka muude riikide puhul. Nõukogude Liidu mõnede piirkondade – näiteks Kesk-Aasia, Siber – majandus oligi üles ehitatud tooraine hankimisele ja kindlasti tekitas see probleeme. Eesti oli ühelt poolt selliste piirkondade hulgas, millele oli iseloomulik kõrgelt arenenud – toonase NSV Liidu arusaamade järgi – tööstustootmine, kuid samas olime ka tooraine üleekspluateerimise kohaks. Põlevkivi või fosforiidi kaevandamine, samuti tugev surve põllumajandustootmise suurendamiseks olid pideva rahulolematuse allikateks. Sellise poliitikaga kaasnesid sageli ka jõukuse erinevused. Tavaliselt rikkamad piirkonnad tunnetavad, et neid kasutatakse ära – see on see, mida Buchanan nimetas diskrimineerivaks ümberjaotamiseks.

- Kõige teravamalt silma hakkavad muutujad on tavaliselt etnilised erinevused. Enamik maailmas toimunud setsessioone on seotud just rahvusküsimuse lahendamisega. Euroopa mere-taguste koloniaalimpeeriumite lagunemise kohta saab tuua näiteid, mille puhul mõlema poole keeled olid ühesugused –

Hispaania ja Ladina-Ameerika, Portugal ja Brasiilia. Euroopas endas saab ehk tingliku näitena, kus jagunemine toimus ühe rahva vahel, esitada Serbia, Horvaatia ja Bosnia. Neis riikides kõneldavad keeled on ühesugused, kuid ise peavad nad endid erinevateks rahvusteks.

Nõukogude Liidu ametlik retoorika püüdis näidata etnilist kirevust kui nõukogude ühiskonna positiivset külge, kuid kõige tõenäolisemalt olid rahvuslikud eripärad just selleks teguriks, mis selle riigi lammutasid.

- Aeg-ajalt on setssessiooni katalüsaatoriks olnud seotus teiste riikidega. Bookman näeb niisugust võimalust näiteks Sloveenia ja Horvaatia eraldumisel, kuna need piirkonnad on olnud ajalooliselt lähemal Austriale kui Serbiale. Ka Eesti puhul ei saa sellist varianti ära unustada, sest ajalooliselt oleme olnud rohkem seotud Läänemere muude piirkondadega kui Venemaaga. Irredentismi võiks pidada selle põhjuse allvariandiks.

- Kunagine vallutus on üks universaalsemaid lahkulöömise põhjusi, kuna selles nähakse ammuse ebaõigluse heastamist. Viimase sajandi jooksul lagunenud suured impeeriumid olid tavaliselt vallutuse tagajärjel muutunud sellisteks, nagu nad olid enne kokkukukkumist – Austria-Ungari, Türgi, Venemaa/NSVL. Niisuguse vaatekoha neutraliseerimiseks püüdis nii omaaegse Nõukogude Liidu kui ka praeguse Venemaa poliitiline mõtte suisa kangekaelselt näidata Venemaa rahumeelset kujunemist. Meie puhul väljendati seda minevikus ja väljendatakse ka tänapäeval seisukohas, et Eesti astus Nõukogude Liidu koosseisu vabatahtlikult.

- Keskväimu surve on muutunud sageli väljakannatamatuks. Õieti on siinkohal tegemist mitmes valdkonnas kujunenud piirangutega – poliitiliste õiguste kärpimine, majanduslik rõhumine, kultuuri allasurumine. Tavaliselt avaldub see keskväimu soovis riiki uniftseerida. Nõukogude Liidus väljendus see nn

nõukogude rahva kontseptsiooni kaudu, omaaegsel Venemaal oli juhtmõtteks isevalitsus, rahvuslus ja õigeusk. Mujalt maailmast sobib siia Kosovo näide, mille eraldumise algust võib näha autonoomia kaotamises 1980. aastate lõpus.

- Mõnedel juhtudel tuleb kõne alla ka otsene välismaine sekkumine. Eespool mainitud suurte impeeriumite kokkuvarisemise otseseks ajendiks oli lüüasaamine Esimeses maailmasõjas. Bangladeshite tekkimisele aitas mõjuvalt kaasa India sekkumine, Kosovo sündis NATO toel, omaaegne Saksa Demokraatlik Vabariik poleks ilma Nõukogude Liidu kaasabitä kunagi sündinud.

Donald Horowitz esitab oma käsitluse kahemõõtmelisena (Horowitz 1985: 229–281). Aluseks on nii konkreetse territooriumi kui ka seal elava rahva arengutase – selle all mõeldakse valmisolekut eralduda. Kui rahvas on sotsiaalselt valmis ka iseseisvaks eluks, on ta arenenud. Kui mitte, siis alaarenenud, ehkki muudes aspektides võib olla tegemist vägägi arenenud rahvaga. Territooriumi arengutaset saab määratleda majanduse kaudu. Ka see võib olla arenenud või alaarenenud. Nii tekibki neli võimalust. Horowitzi esitatud näited puudutavad pea ainult Aasiat ja Aafrikat, olen ise juurde lisanud niisugused võimalused Nõukogude Liidu puhul.

- a) Rahvas ei ole eriti arenenud ning ka piirkond pole kuigi heal järjel. Sellistes piirkondades on probleeme keele ja religiooniga, kohaliku rahva administratiivne diskrimineerimine on tavaline. Suurte erinevuste tõttu on ka soov eralduda suur, kuigi majanduslikult ei pruugi see olla kasulik. Nõukogude Liidu puhul võis selline olukord olla Kesk-Aasias.
- b) Rahvas pole kuigi arenenud, kuid piirkond ise majandusprobleemide üle ei kurda. NSV Liidus võinuks sellesse laht-risse paigutada ennekõike Vālgene – suhteliselt arenenud majandusega piirkond, kuid identiteediprobleemid olid olemas ja on siiani. Iseseisvumine võib olla problemaatiline.

- c) Rahvas on arenenud, kuid piirkonna arengutase jätab soovida. Headeks näideteks on Kaukaasia liiduvabariigid, eriti Armeenia ja Gruusia. Mõlemad rahvad olid valmis sõltumatuseks, kuid seda võib kammitseda majanduslik alaareng. Iseseisvust vaadeldakse rohkem kasu-kahju-põhimõttel.
- d) Mõlemad komponendid on arenenud, kuid just kõrge arengutase ei soodusta pürgimist luua iseseisev riik. Nõukogude Liidu tasandit silmas pidades saaks siia alla paigutada tervikuna Baltimaad, kuid probleeme tekib meie iseseisvumise seletamisega, vähemasti seda skeemi jälgides. Horowitzi näide arenenud läänemaailmast on Baskimaa, kuid et see piirkond ei eraldunud, siis saab loomulikult väita, et taoline kombinatsioon ei soodusta setssessiooni. Ütleme, et Baltimaad olid toona ehk erandiks, kuid nüüdseks on nad muutunud eeskujuks.

Alexis Heraclides kasutab sõltumatute ja sõltuvate muutujate süsteemi (Heraclides 1991: 13–20, 242–243). Sõltumatud muutujad jaotatakse veel kaheks.

a) Fundamentaalsed muutujad, mille alla mahub omakorda kolm muutujate gruppi.

- Territoriaalne ühtekuuluvus – eralduda sooviv osa peab olema ühtne. Kui näiteks mõne rahva üksikud osad asuvad hajutatult, siis kõne alla tuleb ikkagi keskne piirkond. Heraclidese hüpoteetiline näide on afroameeriklased USAs. Kui peakski toimuma eraldumine rassilisel põhimõttel, siis vastava rahvagrupi hajutatuse tõttu jääb suur osa afroameeriklastest sellest eemale. Euroopas võiks samasuguseks rahvaks olla mustlased. Kuid pole võimatu, et juba setssessiooni käigus toimuvad mingite piirkondade hõivamised – nt türklased Küprosel või serblased Bosnias –, et koondada senist hajali olemist ning luua suuremad võimalused iseseisvumiseks. Olgu esitatud ka puhthüpoteetiline

näide meie lähiminevikust. Eespool märgitud Estljandskaja republika, mis oli mõeldud terve Põhja-Eesti kohta, ei oleks ilmselgelt vastanud selle muutuja abil paikapandud tingimustele. Venekeelne elanikkond oli ja on koondunud üksikutesse linnadesse, mis erineb oluliselt näiteks Transnistria olukorrast – seal on venekeelset elanikkonda jagunud ka maapiirkondadesse ning suhteliselt ühtlase paiknemisega tekkiski võimalus sisuliseks eraldumiseks Moldovast. Loomulikult mängisid olulist rolli ka muud põhjused, kuid siin nimetatu samuti.

- Eraldi toimiva ühiskonna olemasolu – on see siis rahvuslik, religioosne, rassiline või mingi muu selgelt määratletav inimgrupp.

- See ühiskond peab olema rõhutatud seisundis.

b) Teiseste sõltumatute muutujate alla mahuvad nn taustatingimused – kas piirkond on koloniaalsõltuvuses, kas see ühiskond on maha jäänud moderniseerumises, kas see ühiskond on seotud maailmamajandusega, kuidas on lood demokraatiaga jne.

Sõltumatute muutujate kõrval eksisteerivad Heraclidese järgi veel sõltuvad muutujad, mis on otseselt tingitud eelnevatest, kuid mis omakorda võimendavad liikumist iseseisvusele. Neid on neli – lisan siia juurde ka Eesti kogemuse.

- Selles ühiskonnas peab olema välja kujunenud mingi organisatsioon, mis tegutseb sõltumatuse saavutamise nimel – sellised organisatsioonid hakkasid Eestis välja kujunema 1988. aastal.
- Suhted keskvõimuga peavad muutuma pidevalt teravamaks – need muutusidki alates suveräänsusdeklaratsiooni vastuvõtmisest 1988. aasta novembris ning pingestusid aruteludel keskvõimu pakutud liidulepingu üle.
- Sündmuste kiirendajaks peab olema mingi protsess – arvata-vasti võiks siia alla paigutada enam-vähem vabade valimiste

olemasolu ja NSV Liidu kesk võimu tunnistuse, et Molotovi-Ribbentropi pakti salaprotokollid on tõepoolest olemas. Siin saab välja tuua ka fosforiidisõja, pideva sisserände ning venekeelse elanikkonna osakaalu kasvu, vast ehk ka Nõukogude Liidu suhtelise demokratiseerumise.

- Konkreetne ajend – see juhtus meist väljaspool – riigipöördekatse augustis 1991.

Statistilist analüüsi – vähimruutude meetodil – kasutab setssioonide uurimisel Henry Hale (Hale 2000: 31–56), tehes seda NSV Liidu näitel. Kontrollides varasematel aegadel püstitatud hüpoteese (eriti Michael Hechteri uurimused 1975 ja 1992), leiab ta, et üheksast analüüsis kasutatud muutujast ületavad 95%lise usaldusnivoo pisut rohkem kui pooled – piirkondlik rikkus, piirkondlik autonoomia, rahvusgruppide selge eristatus, Venemaa kui liiduvabariigi suveräänsusdeklaratsioon ja tarbekaupade tootmine. Meie seisukohalt vaadates tunduks Venemaa suveräänsusdeklaratsioon ehk ülehinnatuna, kuid arvestades, millist mõju avaldas see dokument väljaspool Baltimaid, pole vaja imestada.

Statistiliselt olulised pole järgmised muutujad – eralduva rahvusgrupi haridustase, eliidi mobiliseeritus, sõltumatuse ajalugu ja nõukogude võimu minevikus kordasaadetud nurjatused. Nende muutujate ebaolulisus võib meile tunduda veelgi imelikumana, eriti selle grupi kaks viimast tunnust. Kuid kui võrrelda näiteks Eestit, mille puhul saame rääkida kunagisest, kuid ikkagi suhteliselt hiljutisest omariiklusest, ja teiselt poolt kas või Ukrainat, kus sõltumatust pole õieti olnudki, iseseisvusid siiski mõlemad. Ning edasi – küüditamised Baltimaades on jäänud mäletamisväärseks praeguseni, kuid näiteks Armeenias meenutatakse kibedusega hoopiski türklaste kordasaadetut.

Setssessioon Vene politoloogilises mõttes

Niisugust terminit näiteks Eesti eraldumise kohta nüüdisaegses Vene teaduslikus ja publitsistlikus kirjanduses suurt ei kasutata. Rohkem leiab tarvitamist kaks sõna – *развал* või *распад* –, mis mõlemad tähendavad enam-vähem ühte ja sama ning nende all mõistetakse lagunemist, kokkuvarisemist, kokkukukkumist. See tähendab, et Nõukogude Liidust ei eraldunudki ükski tema koostisosa – Nõukogude Liit lagunes ning järelikult tuleb selle protsessi iseloomustamiseks kasutada teistsuguseid termineid, kui arvab praegusaja muu maailma politoloogia. Kuid mis politoloogiaga on selles alapeatükis tegemist?

Olen piirdunud ainult akadeemilise maailmaga. Kindlasti on nüüdisaegse Venemaa publitsistlikus, ajakirjanduslikus ja poliitilises maailmas ringlevad seisukohad NSV Liidu kadumise kohta tunduvalt kirevamad ja raevukamad, kuid nende analüüs pole olnud selle ülevaate eesmärgiks. Kui me räägime globaalses teadusmaailmas sõnastatud põhjustest, siis saab neile vastata ka Vene teadusmaailma argumentidega. Selles käsitluses jagunevad vaadeldud uurimused kaheks.

a) Ülikoolides kasutatavad õpikud – neid on kolm.

- Venemaa Riikliku Humanitaarülikooli õppejõudude koostatud Vene uusima ajaloo õpik, välja antud 1999. aastal.
- Doni-äärse Rostovi Riikliku Ülikooli õppejõudude kirjutatud Vene ajaloolise politoloogia õpik, välja antud 1998. aastal.
- Venemaa Kaugõppe Rahandusinstituudi õppejõudude koostatud maailma ajaloo õpik, mille võrguväljaanne pärineb 1996. aastast.

b) Akadeemilised monograafiad, mille autorid (Mihhail Deljagin, Sergei Kara-Murza, Aleksandr Panarin, Galina Starovoitova, Nikolai Zlobin) on tänapäeva Venemaa tunnustatud, kuid vastuoluliste vaadetega õpetlased.

Loomulikult ei ole ma suutnud hõlmata kogu historiograafiat, mida Vene akadeemiline maailm Nõukogude Liidu lagunemise seletamiseks pakub, kuid tundub, et olulisemad voolud on selles ülevaates esindatud. Ma ei sea enda ülesandeks allpooltoodud seisukohti ümber lükata või nendega üldse vaielda – kuigi muidugi oleksid need vaidlemist väärt. Pea kõiki neid seisukohti, mille kinnituseks rõhutatakse mingit statistilist andmestikku, saab seada kahtluse alla. Kuid selles ülevaates näen oma eesmärgi mitte oponeerimises, vaid nende arusaamade sõnastamises ning paigutamises kindlatesse raamidesse.

Tulles nüüd konkreetsete käsitluste juurde, saab väita, et laias laastus jagunevad arusaamad NSV Liidu lagunemisest kaheks.

- Seda tegi välisjõud, tavaliselt USA.
- Olulisemad olid siseprobleemid.

Vaatame järgnevalt pikemalt ja põhjalikumalt neid kahte teineteisest võrdlemisi radikaalselt erinevaid käsitlusi.

1. Nõukogude Liidu lagunemises olid süüdi välisjõud

Süüdistuse suunamises Venemaa kõikide hädade puhul välismaale pole midagi eriskummalist. Nõukogude Liidu eksisteerimise ajal oli seesugune arusaam suisa reegel, sest kui poliitilise analüüsi aluseks on klassivõitlus, peab ka vaenlane olema kohe käepärast. Selline mõtteviis on olemas ka tänapäevastes arutlustes, kuid tuleb siiski kohe märkida, et domineerivaks suundumuseks see ei ole. Mida siis arvatakse?

Sergei Kara-Murza on oma väites vast kõige otsekohesem – Nõukogude Liit ei lagunenu, vaid hävitati suure sõjalise operatsiooni käigus lääne ja tema kohalike liitlaste poolt (Kara-Murza, 2007: 52). Ta ei kasuta jutumärke, mis laseksid seda suurt sõjalist operatsiooni mõista ülekantud tähenduses. Kuid midagi täpsemat ka ei ütle – mis operatsioon, milliste jõudude ja vahenditega, kuidas sellele vastu seisti – seesuguseid küsimusi

võiks veelgi esitada. Vahest peitub lahendus niisuguse väite aluses – 9. mail 2005. aastal Moskvast toimunud paraadil ütles toonane Venemaa president Vladimir Putin, et NSV Liidu lagunemine oli 20. sajandi suurim katastroof. Kara-Murza alustabki oma käsitlust Putini seisukohaga ning sealt saab juba edasi arendada mõtet, et kui tegemist oli suurima katastroofiga, siis vaevalt sai selline asi toimuda rahumeelselt.

Kaugemale lähevad maailma ajaloo õpiku autorid, kuid teiselt poolt ei väida nad midagi nii radikaalset, nagu tegi Kara-Murza. Õpikus nenditakse, et Külmas sõjas tagas edu ainult majandusareng ning selles valdkonnas tegid NATOsse kuuluvad riigid oma panuse, suurendamaks NSV Liidu majandusraskusi. Autorid on veendunud, et kõigepealt tegid analüütikud kindlaks nõrgad kohad Nõukogude majanduses ning seejärel langetasid valitsused vastavad otsused. Olulisemateks nende hulgas oli nafta ja maagaasi hinna langetamine, mis vähendas Nõukogude Liidu ekspordituluseid, eriti tähtis tolle aja kontekstis oli konverteeritava valuuta voo nõrgenemine. Edasi tuleb korra märgi USA, mille valitsus kehtestas NSV Liidu suhtes kõrgtehnoloogiliste toodete sisseveo piirangud ja lõpuks – NATO liimesriikide sõjaliste kulutuste kasv sundis sama tegema ka Nõukogude Liitu, mis aitas kaasa majanduse nõrgenemisele (Vsemirnaia istorija 1996: 22. peatükk).

Kuid Venemaa tänapäeva politoloogilises mõttes saab leida ka selliseid seisukohti, mis välistavad muu maailma rolli Nõukogude Liidu lagunemises. Nikolai Zlobin leiab, et NSV Liidu lagunemise põhjuseid ei maksa otsida kahe üliriigi vastasseisust. Tema arvates oli USA eliit parimal juhul huvitatud Nõukogude poliitilise süsteemi muutmisest ja suhete normaliseerumisest, kuid mitte tema lagunemisest (Zlobin 2009: 49). Kuid sellise leebe arusaama taga võib seista Zlobini pikaajaline töö USAs ning seal omandatud teistsugused arusaamad maailmapoliitikast üldse ja nende hulgas ka Nõukogude Liidu lagunemisest.

2. Siseriiklikud probleemid

Need põhjendused tervikuna domineerivad, kuid pilt on kirev, kui proovida neid ühekaupa esitada. Olgu järgnevalt esitatud nii põhjenduste loetelu kui ka iga põhjenduse argumentatsioon, jättes hierarhilise järjestatuse lahtiseks.

1) NSV Liit polnud lihtsalt liitriik ega rahvaste konglomeraat, vaid terviklik tsivilisatsioon. Kuna ta lagunes, siis peaks see protsess olema sarnane teiste, varasemate tsivilisatsioonide lagunemisega. Nii arvabki Aleksandr Panarin, et hääbuva tsivilisatsiooni kõrvale tekib teine, tunduvalt lummavam ning see lummus saabki hääbuvale tsivilisatsioonile hukatuslikuks. Nõukogude Liidu kõrval oli lääs, mis ületas NSV Liitu iga mõttes ja see ülekaal saigi oluliseks (Panarin, 1998: 180). Siinkohal on täheldatav mingi aimatav seos eespool toodud põhjustega – lääs hävitas Nõukogude Liidu –, kuid Panarini järgi olid Nõukogude inimesed need, kes võtsid omaks teise tsivilisatsiooni väärtused, mitte lääs ei sundinud ennast peale.

Eriskummalise põhjenduse pakub välja Mihhail Deljagin. Tema meelest erinevad venelased radikaalselt teiste tsivilisatsioonide rahvastest. Kui lasta lääne ja vene inimesel määratleda ennast mõne vastandliku paari kaudu, siis on valik alati erinev – lääne inimene valiks vabaduse, vene inimene vastutuse. Venelane eelistaks õiglust, eurooplane efektiivsust (Deljagin 2008: 406). Kuid sellisest probleemipüstitusest võib tuletada põhjenduse, mis Deljaginile võib olla ei meeldiks – kui vene inimene on nii vastandlik teiste kultuuride inimestega, siis ta ei sobigi kellegagi ühes riigis koos elama.

2) Kõikide vigade õigustamisel on domineerinud majanduslik põhjendus. Kuid neid aspekte on selles valdkonnas päris palju, mis tähendab, et politoloogilises mõttes pole ühtset seisukohta, mida tehti valesti. Olgu järgnevalt esitatud nende põhjenduste

loetelu, kuid kindlasti ei ole tegemist hierarhilise järjesta-
tusega.

- Ressursid hakkasid otsa saama. Jutt on ennekõike naftast. Kui NSV Liidu lagunemises süüdistati välisjõude, siis põhirõhk pandi hinnakujundamisele. Riigi tasandil nenditi naftavarude vähenemist, eriti nn kerge nafta puhul. Raske nafta varud näisid olevat küllaldased, kuid selle tootmise suurendamiseks oleksid olnud vajalikud vastavad seadmed, milleks masinatööstus polnud valmis (Vsemirnaja istorija 1996: 22. ptk).

- Sõjatehaste surve. Majanduse reformimise ühe olulise tahuna nähti ette kaitsetööstuse konversiooni. Selle all mõisteti sõjatehaste osalist üleminekut tsiviiltoodangule, eriti laiatarbe-
kaupade tootmisele. Kuid et riigil puudusid ressursid vastavateks kapitaalmahutusteks kaitsetööstusesse, siis sõjatehaste juhid ei olnud loomulikult vaimustunud tegemast sellist ümber-
kujundamist enda arvel. Nii ongi leitud, et nende juhtide vastu-
seis oli üheks põhjuseks, miks majanduses muutus olukord üha
keerulisemaks (Vsemirnaja istorija 1996: 22. ptk).

- Viga tehti majanduspoliitika väljatöötamises. Kõikide probleemide alust on nähtud selles, et Nõukogude Liidule lihtsalt ei sobinud liberaalne majanduspoliitika (Deljagin 2008: 416). Miks ei sobinud? Lihtsalt teistsugused ajaloolised kogemused – Nõukogude Liitu hoidis koos jõud, mis majanduses ja ka poliitikas väljendus direktiivide kaudu (Rossijskaja istoričeskaja politologija, 1998: 202). Kui direktiivid kadusid, siis kadus ka kooshoidev jõud. Konkreetselt nähti seda 1986. aastal vastuvõetud ettevõtete seaduses, mille rakendumisel senine majandussüsteem lagunes mõne kuu jooksul. Tekkinud erasektor sai enda käsutusse riiklike hindadega ressursid, kuid toodang oli vabaturu hindadega, mis suunati hoopiski ekspordiks (Deljagin, 2011: 94–95).

- Põhimõttelisi möödalaskmisi on täiendanud majandus-
juhtide ebakompetentsus.

Ennekõike sellistes majandusharudes, mis ei olnud seotud kaitsetööstusega, kuid mis tootsid ka ekspordiks. See ebakompetentsus viis konkurentsivõime langusele, mille tagajärjel kadus esmalt ära välisturg ning seejärel ka siseturg (Vsemirnaja istorija 1996: 22. peatükk). Kuid probleem ei olnud mitte ainult majandusjuhtides. Majanduslik ebakompetentsus laienes ka poliitilistele esinduskogudele. Nii üleliidulisse ülemnõukogusse kui ka liiduvabariikide omadesse sattusid valimiste tulemuse-na isikud, kelle jaoks majandusareng polnudki oluline ning kes oma põhitegevusena nägid destruktivistset poliitilist tegevust (Samas: 22. peatükk).

3) Poliitilisi põhjendusi saab samuti liigendada mitmeks valdkonnaks.

- Enamasti nähakse keskvõimu ja äärealade vastasseisu. Kuid seda vastasseisu kirjeldatakse ennekõike kui üleliiduliste struktuuride ja Venemaa kui liiduvabariigi vastasseisu. Galina Starovoitova on veendunud, et Venemaa NSV Liidu koosseisus ei saanud kasutada oma poliitilist eelist majandusliku heaolu parandamisel ja seetõttu jäi Venemaa elatustase madalamaks, kui oli teistes piirkondades. Lisaks sellele toetas loodusressursiderikas Venemaa teisi liiduvabariike. (Starovoitova 1996: 2. osa). Kuid seda vastuolu on esitatud veelgi teravamalt. Ajaloopõiku autorid on veendunud, et pooled – nii keskvõim kui ka äärealad – proovisid pidevalt nõrgestada teineteise vastupanuvõimet. Keskvõim andis märkimisväärse panuse selleks, et Venemaa autonoomsetel piirkondadel suureneksid õigused ellu viia omaenese poliitikat. Venemaa jällegi vastas seadusandliku tegevusega, mille järgi üleliidulised seadused vajasis Venemaa ülemnõukogu kinnitust (Istorija Rossii 1999: 281–285). Kuid niisuguses vastasseisus on nähtud ka persoonide – Gorbatšovi ja Jeltsini konflikti. Kunagised liitlased muutusid asjaolude

arenedes vaenlasteks, kusjuures nende asjaolude erinevus ei olnud tegelikult põhimõtteline. Probleem avaldus selles, et Gorbatsšovil kui Nõukogude Liidu riigipeal puudus territoorium, mille üle valitseda, kuid Jeltsinil oli see Venemaa näol olemas (Istoriija Rossii 1999: 285; Starovoitova, 1996: 2. osa). Venemaa ülemnõukogu suveräänsusdeklaratsiooni 12. juunil 1990. aastal on peetud Nõukogude Liidu lagundamisel otsustavaks sammuks (Kara-Murza, 2007: 54).

- Aeg-ajalt vilksatab läbi ka keskvõimu ja rahvuslike äärealade vastuolu. Sellistel puhkudel rõhutatakse liiduvabariikide natsionalistide panust. Need püüdsid näidata, et keegi elab kellegi arvel ning niisugune propaganda süvendas inimestes veendumust, et Nõukogude Liidu taolist riiki pole vaja. Peamiselt peetakse süüdlaseks rahvuslikult/natsionalistlikult meelestatud haritlaskonda, kes etendas natsionalistlikult meelestatud parteieliidi ja kohaliku varimajanduse hääletoru rolli. Need kolmekesi astusidki keskvõimule vastu, et ise võimule pääseda, ja selle vastuolu näideteks olevat konfliktid Kaukaasias, Kesk-Aasias, Moldaavias (Vsemirnaja istorija: 22. ptk). Politoloogiaõpiku autorid väidavad, et Nõukogude Liidu lagunemine algas Baltikumist (Rossijskaja istoričeskaja politologija 1998: 81), kuigi ei viita mingile natsionalismile ega veristele konfliktidele. Kuid on ka arvatud, et just rahvuslikud äärealad toetasid NSV Liidu eksisteerimist – näiteks tuuakse referendumide tulemused 1991. aasta kevadest, kus püstitati küsimus Nõukogude Liidu säilitamise mõttest. Usbekistanis olevat selle poolt olnud 94% ja Tadžikistanis 96% hääletanutest (Kara-Murza 2007: 56).

- Ettevõetud poliitilise süsteemi reformide ei aidanud plaanitud muudatustele kaasa, vaid murendasid olemasolevat veelgi. Algust nähakse põhiseaduse muutmises, mille järgi tühistati Kommunistliku partei juhtiv roll Nõukogude ühiskonnas. See oli fikseeritud konstitutsiooni §-s 6 nii Nõukogude Liidu kui

ka liiduvabariikide tasandil. 1990. aasta kevadel kaotati mainitud paragrahv üldse, mis avas vähemasti formaalselt tee mitmeparteisüsteemile. Sisuliselt oli see tekkinud nimetatud paragrahvist hoolimata. Kuid just mitmeparteisüsteemi kujunemine pani aluse nn suveräänsuste paraadile ja sealt edasi Nõukogude Liidu lagunemisele (Rossijskaja istoričeskaja poliitologija 1998: 81).

- Järgmise olulise sammuna ehk veana tuuakse esile referendumiga korraldamine NSV Liidu säilitamise küsimuses. Seda on pandud otseselt süüks ka Gorbatšovile. Niisuguse ettevõtmisega suisa juhiti rahva tähelepanu mõttele, kas Nõukogude Liitu on ikka vaja (Kara-Murza 2007: 55). Liiduvabariikide õiguste laiendamine oleks pannud niigi lõpliku punkti NSV Liidu lagunemisele, 1991. aasta augustiputš lihtsalt kiirendas seda. Mida siis nende õiguste laiendamise all silmas peeti? Ennekõike regionaalse isemajandamise põhimõtte pakkumist, mille järgi liiduvabariigi kasutada antava rahvatulu osakaal sõltuks selle liiduvabariigi panusest üldisesse majandusse. Selline võimalus tekitas rahulolematust nendes piirkondades, mille majanduses domineerisid hankivad tööstusharud või põllumajandus. (Vsemirnaja istorija 1996: 22. ptk). 1991. aasta vältel ettevalmistatud liiduleping oleks veelgi suurendanud liiduvabariikide õigusi (Samas: 22. ptk).

- Muutus ideoloogia, kuid mitte selles tähenduses, et liberaalsed arusaamad saavutasid domineeriva positsiooni. Kara-Murza arvab, et võti peitus venepärase, talupoegliku kommunismi muutumises sotsiaaldemokraatiaks, mille viisid läbi Gorbatšov ja Jeltsin (Kara-Murza 2012: 228–229).

- Poliitiliste muudatuste alla mahuvad ka hinnangud eliidi käitumisele. Muidugi on need negatiivsed. Selles valdkonnas annab kujundada isegi mõnesuguse hierarhia, alustades väga üldiste probleemidega ning jõudes üsna konkreetsete süüdistusteni.

Eliit globaalses tähenduses on olulisel kohal Zlobini arusaa-
mades. Tema väitel oli Nõukogude Liit küll üliriik, kuid ei suut-
nud kasvatada sellist eliiti, kes oleks suutnud mõtelda nii glo-
baalselt kui ka realistlikult. See puudus väljendus alternatiivide
mittemõistmises, õieti küll selles, et alternatiivide olemasolust
ei saadud aru. Arvati, et kui liiduvabariigid või isegi nende osad
saavutavad poliitilise sõltumatuse – ehk siis Nõukogude Liit on
lagunenud –, ongi integreeritud lääne ühiskonda. Kuid eliit ei
suutnud mõista, et taolise muutusega kaasnevad muutused ka
muudes valdkondades ning polnud nendeks tegelikult valmis
(Zlobin 2009: 55–56).

Tsivilisatsiooni arengu seob eliidi arenguga Panarin. Tema
meelest oli Nõukogude Liit ja laias laastus üldse Venemaa oma-
ette tsivilisatsioon, kuid see nõudis ka vastava eliidi olemasolu.
Probleemiks osutus selle tsivilisatsiooni paljurahvuselisus. Tõe-
line eliit oleks olnud niisugune, mis oleks ennast tunnetanud nii
tervikusse kui ka selle osisesse kuuluvana. Seda Nõukogude eliit
aga ei suutnud. Hoopis tänapäeva Euroopa Liidus hakkab Pana-
rini arvates midagi vastavat välja kujunema (Panarin 1998: 184).

Kara-Murza kasutab eliidi asemel terminit „nomenklatuur”.
Ta leiab, et seda gruppi on võimalik võrrelda omaaegsete seisus-
tega, kuid nomenklatuuri eripära seisneb asjaolus, et ta on osa-
nud või suutnud seisust vahetada. Nõukogude võimu algusküm-
nenditel oli nomenklatuuri tegevus võimule kasulik – ta aitas
mõjuvalt seda võimu koos hoida. Selles tähenduses võis teda tol
ajal võrrelda Vene aadliga, kellele tugines tsaarivõim. Kuid 1980.
aastatel nomenklatuur kodanlustus. Sellega sai tema tegevuse
eesmärgiks riigi privatiseerimine. Nii nagu kodanlus lammutas
omaaegse Vene impeeriumi, lagundas kodanlustunud nomenk-
latuur Nõukogude Liidu (Kara-Murza 2007: 53).

On arvatud, et eliidi ja Nõukogude Liidu lagunemisega seon-
duvalt on peamine probleem selles, et eliit killustus – aluseks

majandus ning tema jagunemine erinevate omandisuhete vahel. Kõige äärmuslikum eliidi osa tugines omaaegsele dissidentlikule liikumisele. See eliidi osa oli veendunud kapitalismi eelistes ning selle arvates tulebki Nõukogude Liit laiali saata. Skaala teises otsas paiknes see osa, kes võis olla mõjustatud Hiinas toimunud muudatustest ning kes taotles olemasoleva majandussüsteemi ümberkujundamist just sellest eeskujust lähtudes. Gorbatšov oma mõttekaaslastega asus kuskil nende kahe äärmuse vahel. Võimaliku valiku erinevate majandusmudelite vahel kustutas Erakorralise komitee organiseeritud riigipööre, mille nurjumisel tuli võimule Nõukogude-vastane (*антисоветский*) kontraeliit, mis omakorda oli tunnistuseks selle kohta, et kommunistlik eliit lihtsalt ei suutnud NSV Liitu päästa. (Rossijskaja istoričeskaja politologija 1998: 158–159).

Eliit oli lihtsalt rumal. Kara-Murza kasutab küll esialgu sõna teadmatus (*незнание*), kuid mõte on arusaadav. Eliit ei suutnud aru saada protsessidest, mis toimusid Nõukogude Liidus. Niisugune mitteteadmine oli iseloomulik juhtkonnale, kes ei suutnud leida korralikke lahendusi. Kuid see iseloomustab ka teadusringkondi, kellele olid tähtsamad raamatutarkused, mitte elukogemused, ning lõpuks iseloomustas teadmatus ka tervet rahvast, kes ei osanud ette näha ümberkorraldustega kaasnevaid ohte. Kuid asjad läksid veel hullemaks – 1970.–1980. aastatel kasvas teadmatus üle mõistmatuseks, sealt edasi vaenulikkuseks ning osal eliidist ka paranoiaks (Kara-Murza 2007: 33–34).

4) Iga riigi lagunemine, suurriigi kokkukukkumine veelgi rohkem, tekitab kõikvõimalikke vandenõuteooriaid. Tavaliselt kipuvad need olema seotud salapärase välisjõududega. Ka Nõukogude Liidu puhul on räägitud nii rahvusvaheliste rahandusringkondade kui ka vabamüürlaste panusest. Järgnevalt viitan ma ühele sisemaisele käsitlusele, mis seob NSV Liidu

lagunemise Nõukogude salateenistuse – Riikliku Julgeoleku Komitee (KGB) – tegevusega. Nii arvab Deljagin, et juba Juri Andropovi peasekretäriks oleku ajal 1982–1984 said julgeoleku analüütikud aru, et ametlikult riigi eesotsas olev Kommunistlik partei on abitu ja ebaefektiivne ega ole suuteline riiki juhtima. Järelikult tuleb suurendada selliste institutsioonide osakaalu, kes asjadest aru saavad. Mida teha, et KGB võim tugevneks? Lihtne võte – rahvuspiirkondades ehk siis liiduvabariikides tuleb külvata rahulolematust ning kaasa aidata eraldumist taotlevate rühmituste tekkele. See küll destabiliseerib ühiskonda, kuid valmistab ette võimuvahetust. Eeskujuks paistis olevat Türgi oma korduvate sõjaväeliste riigipööretega, mis rüütati demokraatlike arusaamadega. Andropovi surm kaotas liidri, kuid inertsist protsess jätkus, ehkki selle elluviijad enam ei teadnudki, mille nimel tegutseda. Sealt siis arusaam, et kõik separatistlikud ja setsessionistlikud liikumised liiduvabariikides olid inspireeritud kunagi KGB poolt (Deljagin 2011: 95–96).

5) Filosoofiliste põhjenduste alla annab paigutada arusaamad vene hingest, sellega seoses vene inimese ja riigi vahekorrast. Deljagin väidab, et vene inimene pole kunagi usaldanud oma riiki sel lihtsal põhjusel, et valitsejate ja alamate vahel on alati olnud kuristik. Selle kuristiku tekke põhjuseks peab ta asjaolu, et Venemaa pole pea kunagi olnud rahvusriik (*национальное государство*). Valitsevad kihid on sageli olnud oma rahvale keeleliselt ja kultuuriliselt võõrad ning kui rahval tekkis võimalus, siis pöördus ta riigist ära, tõsi – sooritades niiviisi ka rahvusliku enesetapu (Deljagin, 2008: 407).

Starovoitova arvab, et Venemaa kodanikud hakkasid tunnetama, et neil on omad poliitilised huvid, mis erinevad Nõukogude Liidu huvidest. Selle vastuolu lahendamiseks on sobilik rahvusliku enesemääramisõiguse kasutuselevõtt. Kuna see õigus

on universaalne, siis koos teiste rahvastega ühinesid sellega ka venelased. (Starovoitova 1996: 2. osa)

Panarin võtab asjad lihtsalt kokku – Venemaa lahkus NSV Liidust (Panarin 1998: 236). Kuid Kara-Murza annab sellele ka hinnangu – Nõukogude Liidu lagunemine oli katastroof ennekoike vene rahva jaoks, kelle ümber kogunes (*собралась*) omaaegne Vene impeerium ja hiljem ka NSV Liit (Kara-Murza 2007: 52).

Lõpetuseks

Intrigeerivam on kindlasti proovida kokku võtta Nüüdis-Vene politoloogide arvamused Nõukogude Liidu lagunemisest. Neist käsitlustest saab järeldada järgmist.

- Kuna Nõukogude Liitu nähakse suuresti unikaalsena, siis proovitakse omal jõul otsida seoseid, mis tõid kaasa selle riigi kadumise – rahvusvahelises teaduskirjanduses ilmunud uurimustega arvestamine ei ole kuigi tavapärane. Seetõttu kumab läbi arusaam, et tegemist oli eksitusega, mida oleks saanud võrdlemisi lihtsalt ära hoida.
- Nõukogude Liidust ei eraldunud miski – NSV Liit lihtsalt lagunes mingite tegurite surve, mille hulka ei kuulunud setssessiooniliikumine. Üksikute osade eraldumiseks ei olnud lihtsalt põhjust, sest NSV Liit kui tervik ei olnud osade suhtes ebaõiglane.
- Nõukogude Liidu saatsid laiali venelased, sest selline riigivorm neid teadmata põhjustel ei rahuldanud. Ilmselt kumab siin läbi venelaste rahvuslik uhkus – pole mõeldav, et nende enda riigi saatuse määrasid ära mingid väikerahvad.

Võib-olla pole paarkümmend aastat piisavalt pikk aeg, et sellise tundliku teema puhul pakkuda välja seoseid, mis võivad olla Venemaa avalikkusele emotsionaalselt vastuvõetamatud – väga raske on tunnistada oma kunagist ebaõiglast käitumist. Kuid

kunagi tuleb seda ikka teha, sest ka eespool vaadeldud autorite seast leiab neid, kes on praeguse Venemaa koospüsímise suhtes pessimistlikud. Kui ollakse veendunud, et Nõukogude Liit sobib mudeliks tänapäeva Venemaale, siis tuleb arvestada ka negatiivseid kogemusi.

Kirjandus

- Bookman, Milica Zarkovic (1993). *The Economics of Secession*. London: MacMillan.
- Buchanan, Allen (1991). *Secession. The Morality of Political Divorce from Fort Sumter to Lithuania and Quebec*. Boulder – San Francisco – Oxford: Westview Press.
- Buchanan, Allen (1997). *Theories of Secession. Philosophy & Public Affairs*, vol. 26, pp. 31–61.
- Buchanan, Allen (2004). *Justice, Legitimacy, and Self-Determination. Moral Foundations for International Law*. Oxford University Press.
- Buchanan, Allen (2007). <http://plato.stanford.edu/entries/secession/> (viimati vaadatud 17.03.2012)
- Buchheit, Lee C. (1978). *Secession. The Legitimacy of Self-Determination*. New Haven and London: Yale University Press.
- Deljagin (2008) = Делягин, Михайл. Драйв человечества. Глобализация и мировой кризис. Москва: Вече.
- Deljagin (2011) = Делягин, Михайл. Путь России. Новая опричнина или почему не нужно «валить из Рашки». Москва: Эксмо.
- Freedom House, (2011). http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/inline_images/FIW%202012%20Booklet--Final.pdf (viimati vaadatud 19.03.2012)
- Hale, Henry E. (2000). *The Parade of Sovereignities: Testing Theories of Secession in the Soviet Setting. British Journal of Political Science*, vol. 30, pp. 31–56
- Heraclides, Alexis (1991). *The Self-Determination of Minorities in International Politics*. London: Frank Cass.
- Horowitz, Donald L. (1985). *Ethnic Groups in Conflict*. Berkeley-Los Angeles – London: California University Press.

- Istorija Rossii (1999) = Безбородов А. Б. (ред.). История России. Новейшее время 1945–1999. Москва: Олимп. Астрель.
- Kara-Murza (2007) = Кара-Мурза, Сергей. Матрица «Россия». Москва: Алгоритм.
- Kara-Murza (2012) = Кара-Мурза, Сергей. Русская матрица: Будет ли перезагрузка? Москва: Алгоритм. Эксмо.
- Panarin (1998) = Панарин А. С. Реванш истории: российская стратегическая инициатива в XXI веке. Москва: Логос.
- Rossijskaja istoričeskaja politologija (1998) = Кислицын С.А. (ред.). Российская историческая политология. Курс лекций. Ростов-на-Дону: Феникс.
- Starovoitova 1997 = Национальное самоопределение: подходы и изучение случаев. <http://www.vehi.net/politika/starovoit/index.html> (viimati vaadatud 19.03.2012)
- Zlobin (2009) = Злобин, Николай. Второй новый миропорядок. Москва: Эксмо.
- Vsemirnaja istorija 1996 = Всемирная история. http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/vsem_ist/22.php (viimati vaadatud 19.03.2012)

Eesti-Vene majandussuhted: üha väheneva sõltuvuse lugu*

Karmo Tüür, Raivo Vare

Sissejuhatus

Käesolev uurimus käsitleb Eesti Vabariigi ja Venemaa Föderatsiooni (tekstis vastavalt lühenditena EV ja VF) majandussuhteid, nende kujunemislugu Nõukogude Liidu lagunemise järel, nende suhetesse kaasatud osalisi eri tasandil ning poliitilisi järeldusi, mis suhetest saab teha.

Uurimuse koostamiseks kasutatakse kahte meetodit: avalike statistiliste andmebaaside analüüsi ja ekspertintervjuusid, saamaks nii hinnangulist kui faktilist teavet suhetes vahetult osalejatelt.

Teksti esimeses osas antakse ülevaade bilateraalsete majandussuhete kujunemisloost alates NSV Liidu lagunemisest kuni 2011. aastani. Teine ja kolmas osa käsitlevad erinevaid majandussuhetes osalejaid – nii riiklikul kui mitteriiklikul tasandil. Neljas peatükk räägib nende suhete poliitilistest tulemitest ehk sellest, kas ja mil määral on nendel suhetel olnud mõju Eesti Vabariigi poliitikale.

Kuna mõlemad loo autorid on olnud aastaid seotud Eesti-Vene suhetega (üks teoreetikuna, teine praktikuna), siis sisaldavad kõik peatükid paratamatult ka eksperthinnanguid, mis ei pruugi olla

* Publikatsiooni aluseks on osa suuremast uurimusest, mis käsitles kolme Balti riigi ja Venemaa ning Valgevene suhteid. Selle 2011.a suvel läbi viidud uurimuse Eesti-poolseteks täitjateks olid Karmo Tüür (Tartu ülikool) ja Raivo Vare (ettevõtja-ekspert). Läti ja Leedu poolseteks osalisteks olid sealsed ülikoolid ja mõttekojad.

kaetud viidetega. Ministeeriumeid ja ametkondi puudutavad andmed tulenevad suuresti intervjuudest, milles osalenud ametnikud eelistasid enamasti jääda anonüümseks, seetõttu sai otsustatud jätta kõigi intervjuueritute nimed vaid uuringu autorite teada.

1. Eesti majandussuhted Venemaaga – kujunemine

Eesti-Vene majandussuhete ajalugu tuleb vaadelda ühest küljest tihedas seoses nende riikide poliitiliste suhetega, teisest küljest aga laiemas majandusarengu kontekstis. Ajalooliselt saab Eesti-Vene majandussuhete arengu jagada etappideks:

- 1991–1994/95 (taasiseseisvumisest kuni nn topelttollideni, märksõnaks VF osakaalu järsk vähenemine);
- 1995–2004 (topelttollidest ELini, märksõnaks suhete ümberorienteerumine – EV kaupade ekspordi vähenemine koos transiidi osakaalu suurenemisega);
- 2005–2007 (ELiga liitumisest pronksiööni, märksõnaks kaubavahetuse elavnemine);
- 2008–... (n-ö post-pronks, märksõnaks tagasilöökk, mis enamikus sektorites on nüüdseks juba möödunud).

1. 1991–1994/95. Majandussuhete arengu alguspunktiks tuleb pidada Eesti taasiseseisvumist 1991. a, mil senine Nõukogude Liidu raames toimunud majanduskoostöö mudel kiiresti ja pöördumatult lagunes.

NSV Liidu õigusjärgluse alusel ja suuresti seniseid juhtimisstruktuure ja bürokraatiat ning senises sotsialistlikus majanduses valitsenud majandussubjekte üle võtma asunud Venemaa Föderatsioon hakkas teostama iseseisvat välismajanduspoliitikat. Sellele oli iseloomulik suhteliselt kiire pöördumine algselt võrdse kohtlemise printsiibilt majandusliku survestamise ja poliitikaga seostamise teele.

Kui veel 1992. aasta kevadel kirjutasid tollased valitsusjuhid Jegor Gaidar ja Tiit Vähi alla VF-EV vabakaubanduslepingu, mis kahjuks ei jõustunudki, siis juba aasta lõpuks hakkasid ilm-nema märgid energeetiliste (naftatoodete) tarnete piiramisest, finantsvarade külmutamisest (Vnešekonombanki juhtum), Eesti ettevõtete traditsiooniliste klientide tellimuste ärajätmisest jpt. Neil võtetel olid kindlad eesmärgid ehk oma huvide pealesurumine tundlikes küsimustes: sõjaväe väljaviimine, venekeelse vähemuse erikohtlemine, Kirde-Eesti autonoomia, riigiettevõtete omandiküsimused, piiri- ja tollikontrolli korraldamine jpt.

Kaudselt oli selles näha soovi rakendada Eesti ja teiste Balti riikide peal sama poliitikat, mis viis enamiku endisi liiduvabariike VF juhitava SRÜsse (see poliitika toimis mujal ümberstruktureerimata majanduse tõttu ning majandussidemete ja eliidi heaolu säilitamise nimel). Siin aga see strateegia ei töötanud, sest geograafilise asendi, ajalooliste traditsioonide ja väik-susest tingitud paindlikkuse ning eduka majanduspoliitika ja välisinvesteeringute toel Eesti hoopis kiirendas oma majanduse ümberstruktureerimist ja lääne turgudele suundumist.

N-ö poliitiliste põhjuste kõrval mängis rohujuure tasandil majanduskoostöö arengus väga suurt ja tihti otsustavamatki rolli NSV Liidu senise majanduskoostöö mudeli totaalne lagunemine ning seniste koostöösidemete kadumine ja asendamine uutega. Tekkinud suur segadus võimaldas arendada paiguti kontrollimatutki ärisuhtlust kahe riigi firmade ja ärimeeste vahel, mille iseloomustamiseks on asjaosalised hiljem kasutanud ka väljendit „Metsik Lääs”.

Eestile tähendas see muu hulgas kiiret ümberorienteerumist siseturgudelt väljaveole: kadus turg endistele nõukogulikele suurtööstustele ning kasvas plahvatuslikult Vene päritolu toorme väljavedu (sadamate olemasolu ja nende eduka toimimise tõttu). Algul veeti välja metalli, mis võimaldas Eestil tõusta

endise NSV Liidu alal metalliekspordööriks nr 2, hiljem, juba järgmises etapis said võtmeartiklikliks naftatooted.

Samas oli endiste Nõukogude tööstuspiirkondade esindajate poliitiline retoorika suunatud seniste koostöösuhete taastamisele. Seda kasutati peamiselt industriaalses, valdavalt pärast Teist maailmasõda saabunud majandusimmigrantidest venekeelse elanikkonnaga Kirde-Eestis. Peamise väljundi leidis see 1993. aastani nn venekeelse autonoomia liikumise poolt, mida toetasid mõjuvõimsad minevikujõud Venemaalt.

Samal perioodil toimus dramaatiline Eesti majanduse ümberorienteerumine idast läände. Kui 1990. aastal moodustas hilisema SRÜ osakaal Eesti väliskaubandusbilansis 95%, siis perioodi lõpuks oli see kukkunud juba 30% kanti, millest Venemaa osa oli omakorda 2/3. Venemaa osakaal aga langes 1991.–1994. aastal ligi 2,5 korda! (vt allpool Eesti Panga tabelit).

Selle etapi lõpuks võiks pidada 1994. aasta lõppu – 1995. aasta algust, milliseks ajaks oli põhiliselt lõpetatud VF relvajõudude väljaviimine Eesti territooriumilt ja Venemaa kehtestas Eesti suhtes topelttollid, õigemini loobus 1994. aasta keskpaigas rakendamast Eestile, erinevalt teistest Balti naabritest, vastavaid tollimaksusoodustusi.

Tabel 1: Eesti-Vene kaubavahetus 1991–1994 (mln EEK)

	Käive	Osakaal välis-kaubanduses (%)	Eksport	Osakaal kogu eks- pordis (%)	Import	Osakaal kogu impordis (%)	Balanss
1991	492,9	51,6	288,4	56,5	204,5	45,9	83,9
1992	2612,9	24,5	1156	20,8	1456,9	28,4	-300,9
1993	4439,9	19,7	2406,6	22,6	2033,3	17,2	373,3
1994	7530,1	19,6	3920,5	23,1	3609,6	16,8	310,9

Allikas: Eesti Pank¹

2. 1995–2004. Suhete järgmist etappi iseloomustaski ühest küljest Venemaa osatähtsuse languse jätkumine Eesti väliskaubanduses ning Eestis läbiviidud eduka privatiseerimise käigus Skandinaavia, peamiselt Soome ja Rootsi otseinvesteeringute kiire kasv Eesti majandusse.

Teisest küljest hakkas just sellel perioodil kiiresti arenema logistikasektor, mille selgroo moodustasid järsult kasvavad Venemaa naftatoodete, samuti teiste Vene toormekaupade (metallitooded, teravili, puit, keemiatoodang ja väetised) ekspordivood. See protsess jätkus ka järgmistes etappides, kuni 2007. aastani, vaatamata vahepeal toimunud riikidevahelise ekspordi-impordi tõusudele-mõõnadele. Selle kasvu põhjused olid järgmised:

- Eesti logistikasektori ja selle ajaloolisele pärandile toetuva infrastruktuuri e transiidisektori kiire kohanemine ning konkurentsivõimeline arendamine;
- Venemaa järsult kasvav toorme eksport ning tema logistikasektoris valitseva n-ö Metsiku Lääne kombestik ja infrastruktuuri vähenenud võimekus.

See riikidevaheliste majandussuhete arenguetaap kestis kuni 1999. aastani, mille märksõnadeks oli nn. Vene kriis. Kui varasem Aasia kriis riikidevahelist kaubavahetust eriti ei muutnud, siis nimetatud kriis viis kaubavahetuse VF-ga ennenägematult madalale tasemele.

Põhiliselt kannatas Vene partnerite maksujõuetuse tõttu Eesti eksport Venemaale, eriti just traditsioonilistel ekspordialadel, nagu põllumajandussaadused ja toiduainetööstuse toodang ning ehitusteenused. Nii vähenes Eesti Panga andmetel Venemaa osakaal Eesti ekspordis kriisieelselt 17%lt 1997. aastal 6,5%le 2000. aastal.

Küll aga jätkas kasvamist transiit, sest Venemaa vajab senisest veelgi rohkem välisvaluutat oma toorme ekspordist. Ka import Venemaalt püsis samal tasemel just seetõttu, et üle poole sellest

moodustav kütuse sissevedu (sh eriti n-ö transiitkütuse sissevedu ümbertöötlemiseks ja edasiseks re-eksportiks) ei langedud, vaid pisut kasvas.

Kokkuvõtvalt saab öelda, et sellest ajast alates on Venemaa majandusliku mõju hinnangud valdavalt kontsentreerunud just transiidisektorile, sest teistes majandussektorites muutus Venemaa osakaal niivõrd marginaalseks. Just sel ajal algas ka intensiivne riikide majandussuhete juriidilise raamistiku loomine. Loodud valitsustevahelise komisjoni raames alustati olulisemate majanduskoostöö lepete ning sotsiaalvaldkonna lepingute ettevalmistamist, mis valmisid ja enamjaolt allkirjastati või parafeeriti juba järgmises etapis.

Tabel 2: Eesti-Vene kaubavahetus 1995–2003 (mln EUR)

	Käive	Osakaal välis- kaubanduses (%)	Eksport	Osakaal kogu eksportis (%)	Import	Osakaal kogu importis (%)	Balanss
1995	527,2	16,4	238,2	17,7	289	15,5	-50,8
1996	588,7	14,4	264	16,5	324,7	13,1	-60,7
1997	1029,2	15,7	490,9	18,8	538,3	13,7	-47,4
1998	857,2	11,9	388,6	13,3	468,6	10,9	-80
1999	773,9	11,6	261,1	9,3	512,8	13,3	-251,7
2000	1028,2	10,6	284,5	6,8	743,7	13,5	-459,2
2001	1079,8	10,5	384,9	8,6	694,9	11,9	-310
2002	1179	10,9	456,3	10,0	722,7	11,7	-266,4
2003	1247,7	10,4	566,3	11,4	681,4	9,7	-115,1

Allikas: Kompilatsioon Eesti statistika andmestikust²

3. 2004–2007. Seda Eesti-Vene majandussuhete etappi iseloomustab vastandlik protsess, kus ühest küljest suhted riikide vahel tervikuna jahenesid (põhjuseks Eesti NATOga liitumine ja Venemaa uue administratsiooni kurss suurriikluse taastamisele), kuid samal ajal jätkus majandusvaldkonnas suhete aeglane juriidiline korrastamine (seoses samaaegse ELiga liitumise protsessiga).

ELiga liitumisel kadusid alates 1.05.2004 ära ka senised majandussuhete arengut takistanud topeltollid, mille tulemusena kasvasid järsult EV-VF vahelised eksport-importkaubanduse mahud. Nii kasvas Eesti eksport Venemaale aastail 2004–2007 ligi 2,8 korda (osakaal koguekspordis kasvas 57%), import aga ligi kaks korda (osakaal koguimpordis kasvas 10,7%) (vt all-olevat Eesti Statistikaameti andmetele tuginevat tabelit). Kuna aga neil aastail elavnes kogu Eesti majandus, siis ei muutnud kaubavahetuse kasv Venemaaga märkimisväärselt selle osakaalu.

Tabel 3: Eesti-Vene kaubavahetus 2004–2007 (mln EUR)

	Käive	Osa- kaal	Eks- port	Osakaal kogueks- pordis, %	Import	Osakaal koguim- pordis, %	Balanss
2004	884,4	7,7	267,0	5,6	617,3	9,2	–350,3
2005	1 156,4	8,0	401,6	6,5	754,8	9,2	–353,2
2006	1 994,7	10,8	605,3	7,8	1 389,4	13,0	–784,2
2007	1 867,0	9,6	709,6	8,8	1 157,3	10,1	–447,7

Allikas: Kompilatsioon Eesti Statistikaameti andmebaasist³

4. 2007–... Nn pronkssõduri ümber pingestunud suhted 2007. aasta aprillis tõid kaasa riikidevahelise kaubanduse mahtude languse, mida omakorda võimendas järgnev maailma majanduskriis. Kaubakäive Venemaa ja Eesti vahel kahanes Statistikaameti andmetel 2009. aastal 27,5% võrra (2008. a. kahanes kaubakäive 2007. a-ga võrreldes 8,2% võrra).

Alles 2011. aastast võib rääkida kriisieelse ekspordi-importi mahu taastumisest. Nagu aga on näha allolevaist Statistikaameti andmetest, on Venemaale ekspordi osakaal sellele vaatamata taas langemas. Eesti kriisijärgne ekspordi taastumine toimub suuresti Skandinaavia ja Saksamaa toel, millele eestlased teevad peamiselt alltöövõttu. Seega on Eesti kaubavahetus suundunud peamiselt Lääne-Euroopasse, v.a Venemaale suunduva toiduainetööstuse toodangu puhul, kus kasv on olnud ligi kahekordne (peamiselt piimatoodete arvelt).⁴

Tabel 4: Eesti-Vene kaubavahetus 2008–2011 (mln EUR)

	Käive	Osakaal	Ekspord	Osakaal kogueksportis, %	Import	Osakaal koguimportis, %	Balanss
2008	1 712,8	8,8	880,4	10,4	832,4	7,6	48,0
2009	1 198,6	8,7	601,1	9,3	597,4	8,2	3,7
2010	1 607,3	8,9	844,5	9,7	762,8	8,2	83,9
2011	2 369,6	9,6	1 325,40	11,0	1 044,20	8,3	-162,9

Allikas: kompilatsioon Eesti Statistikaameti andmebaasist⁵

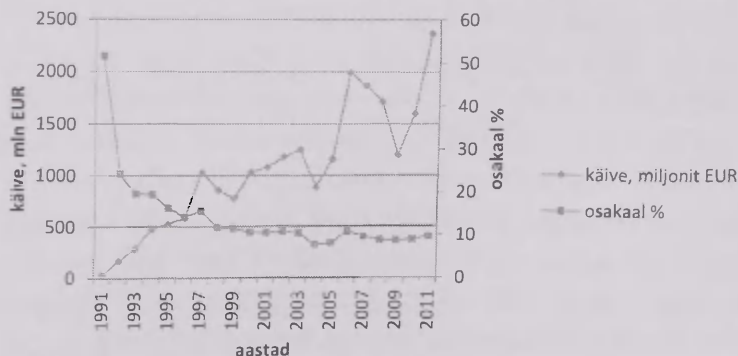
Eksport-import ja transiit

Kõigi nende aastate jooksul on Venemaale enim eksporditud toidukaupu: kala- ja piimatooted, liha, alkoholi ja maiustusi. Oluliseks ekspordiartiklikliks olid ka transpordivahendid (sõidutranspordid ja turvavööd), millele järgnesid masinad-seadmed ning keemiatooted. Importis moodustasid suurima kaubagrupi loomulikult mineraalsed tooted, eelkõige tänu viimastel aastatel, eriti enne pronkssõjuri sündmuse joudsalt kasvanud mootorkütuse sisseveole nii sisetarbeks kui ka töötlemiseks. Ligi vee- ja maanteedel mineraalsete toodete sisseveost moodustas maagaas. Mineraalsetele toodetele järgnesid puit ja puidutooted (peamiselt

töötlemata või vähetöödeldud) ning metalltooted (peamiselt teras ja vanaraud).

Muidugi tuleb statististilistesse andmetesse suhtuda teatud reservatsioonidega. Majanduskoostöö subjektide tasandil oli aegade jooksul tekkinud tugev motivatsioon oma päritolu ja tehingute tegelike osapoolte varjamiseks. Nendeks motiivideks olid pikka aega kehtinud nn topelttollid ja Vene-poolne negativistlik suhtumine Eestisse poliitilisel tasandil, aga ka Venemaa ekspordiregulatsioonide eripärad ja üldine Vene äriimeeste eba-kindlus oma kodumaise ettevõtluskeskkonna suhtes.

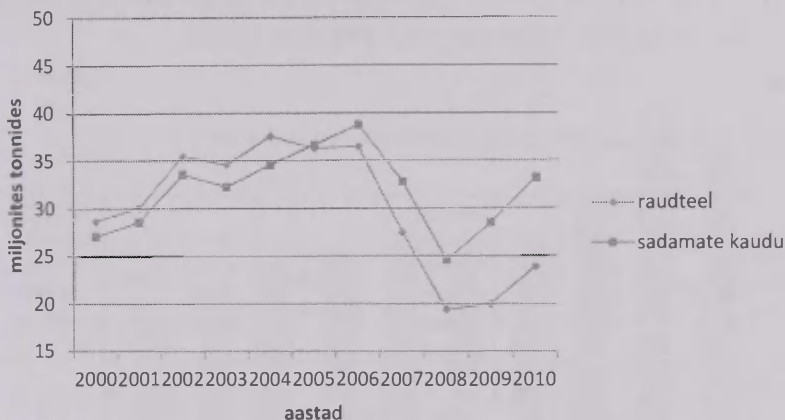
Ettevõtjad-eksportöörid Venemaale võtsid selle jaoks kasutusele mitmeid n-ö halle skeeme. Näiteks ekspordi puhul paigutati Eesti päritolu kaup tollilattu tegeliku hinnaga, aga seda Venemaale edasi vedades näidati tollideklaratsioonil tunduvalt madalam hind. Või märgiti päritolumaaks mõni teine riik. Tihti veeti Eestist pärit kaupu Venemaale hoopis naaberriikide, eriti Soome kaudu, kus vormistati ka päritolu vastavalt ümber. Või registreeriti firma nt Soome või Läti jurisdiktsioonis ja muudeti tollikode päritolumaa osas. Viimast kasutati tihti just toiduainete ekspordil.

Allikas: autorite töötlus Statistikaameti andmetest

Joonis 1. Venemaa osakaal Eesti väliskaubanduses 1991–2011

Kõik see annab alust väita, et pärast Venemaa osakaalu järsku langust esimeses etapis (50–20%) ja järgnenud stabiilset vähene-mist (17–12%) kuni eelmise sajandi lõpuni ja seejärel veelkord-set vähenemist, stabiliseerus möödunud kümnendil Venemaa osakaal Eesti väliskaubanduses 9–10% ümber. Transiit sai küll arvestatava tagasilöögi osaliseks pärast pronkssõduri sündmusi 2007. aastal, kuid see ei mõjutanud märkimisväärselt üldist VF osakaalu EV väliskaubanduses.

Allikas: Eesti Statistikaameti bulletin⁶

Joonis 2. Transiitkaupade vedu raudteel ja läbi Eesti sadamate 2000–2010

Eriti kannatas söe ja väetiste vedu, kus sündmuste-eelselt vasta-valt 9 ja 2,2 mln-lt tonnilt (MioT) kahanes see 0,5 ja 0,42 MioT-ni ning hakkas aeglaselt kasvama alles 2009. aastal (1,85 ja 1,4 MioT). Samas naftatoodete vedu kahanes 2008. aastal vaid ajuti-selt 1 MioT võrra ja on praeguseks juba ületanud kriisieelse ta-seme.

Eesti-Vene ekspordis ja impordis oli samuti mõningane lan-gus 2009. aastal (võrreldes 2008. a-ga vastavalt 31,7% ja 33,1%), mis aga asendus juba 2010. aastal kasvuga vastavalt 40,9% ja

44%. Kokkuvõtvalt võib öelda, et vahepealsetest pingetest ja kriisist tulenev langus on praeguseks ületatud ja sellele eelnenud majandussuhete tase taastatud.

Praegusi EV-VF kaubandussuhteid kajastab alltoodud tabel. Nagu tabelist näha, on Venemaa tõusnud sisuliselt neljandaks Eesti ekspordipartneriks (Nigeeria kõrge koha taga on tegelikult Vene naftatoodete re-eksport) ning viiendaks impordipartneriks. Kuid sellegipoolest jääb VF osakaal kordades maha ELi (EL27) ja euroala (EA17) näitajast ning isegi alla Soome ja Rootsi osakaalust, edestades vaid põgusalt Lätit.

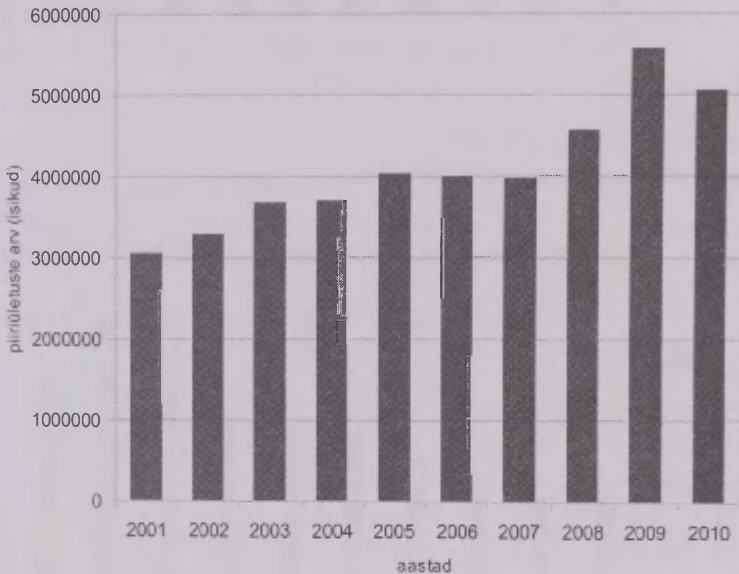
Tabel 5: Eesti peamised väliskaubanduspartnerid, mai 2011

Sihtriik, riikide ühendus	Eksport, mln eurot	Osa-kaal, %	Muutus, võrreldes eelmise aasta sama kuuga, %	Saatjariik, riikide ühendus	Import, mln eurot	Osa-kaal, %	Muutus, võrreldes eelmise aasta sama kuuga, %
Kokku	1 116,0	100	53	Kokku	1 140,4	100	44
EL27	677,5	61	42	EL27	868,1	76	39
EA17	320,5	29	43	EA17	393,0	34	30
SRÜ	120,3	11	64	SRÜ	131,3	12	26
1. Soome	160,2	14	22	1. Soome	137,0	12	19
2. Rootsi	155,2	14	71	2. Saksamaa	126,6	11	43
3. USA	109,8	10	94	3. Läti	117,8	10	54
4. Nigeeria	96,5	9	433	4. Rootsi	97,9	9	34
5. Venemaa	95,6	9	61	5. Venemaa	94,8	8	19
6. Läti	68,8	6	13	6. Leedu	91,3	8	8
7. Saksamaa	50,5	5	28	7. Poola	75,0	7	58
8. Leedu	46,9	4	20	8. Hiina	47,7	4	140
9. Prantsusmaa	41,3	4	199	9. Suurbritannia	44,1	4	259
10. Norra	35,4	3	68	10. Norra	39,7	3	609

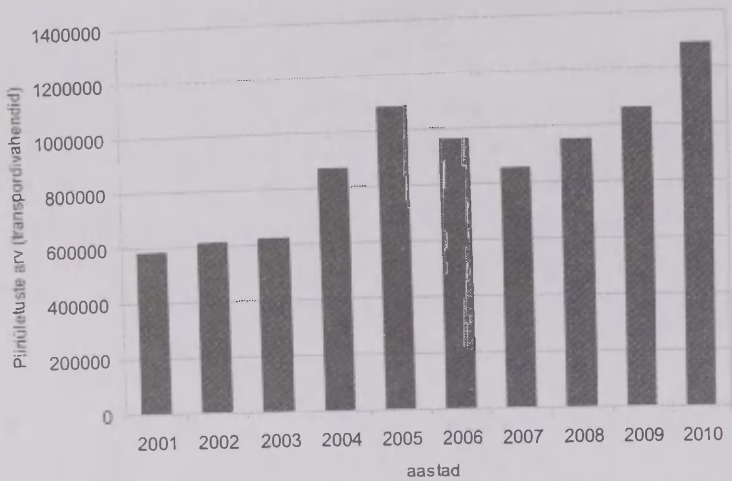
Allikas: Eesti statistikaamet⁷

Piiriületused ja turism

Eesti-Vene majandussuhete iseloomu kajastab ka viimase küm-
nendi piiriületuse statistika (esimene graafik on isikute ja teine
liiklusvahendite kohta). Siit on ilmekalt näha, et üldine piiriüle-
tuste arv läheb pidevalt kasvuteed, kuid sõidukite liikumistihe-
dus liigub teises rütmis kui isikute oma – see on seletatav piiri-
ülese bensiinikaubanduse kõikumistega (eri aegadel kehtinud
erinevad piirangud, kütusehinnad jms).

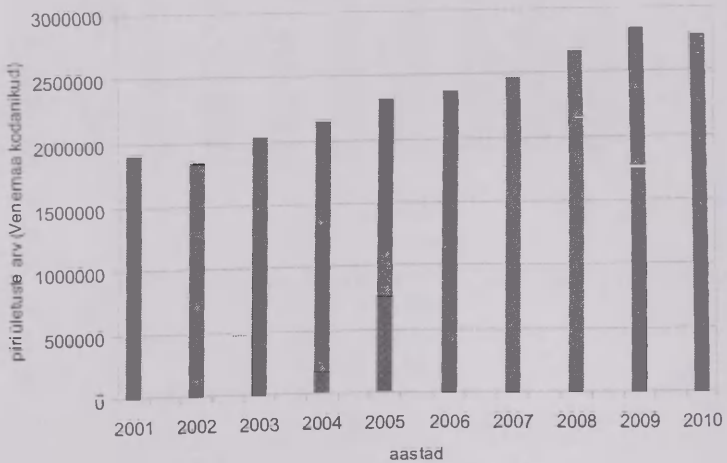
Joonis 3. Piiriületusi (isikud) Eesti-Vene piiril 2001–2010

Allikas: Politsei- ja Piirivalveamet⁸

Joonis 4. Piiriületusi (transpordivahendid) Eesti-Vene piiril 2001–2010

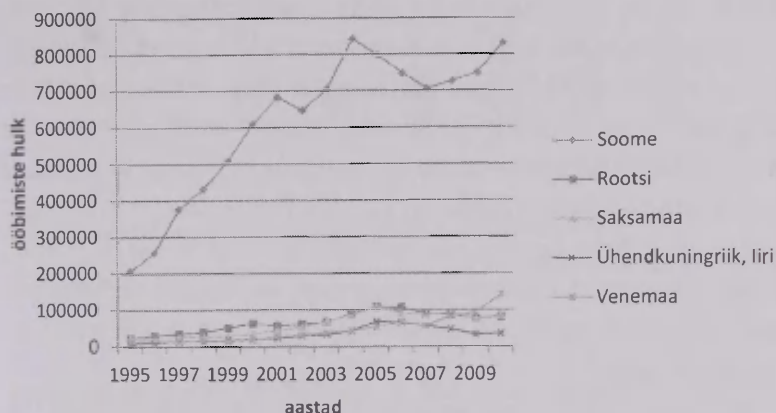
Seejuures kasvab ka Venemaa kodanike piiriületuste dünaamika.

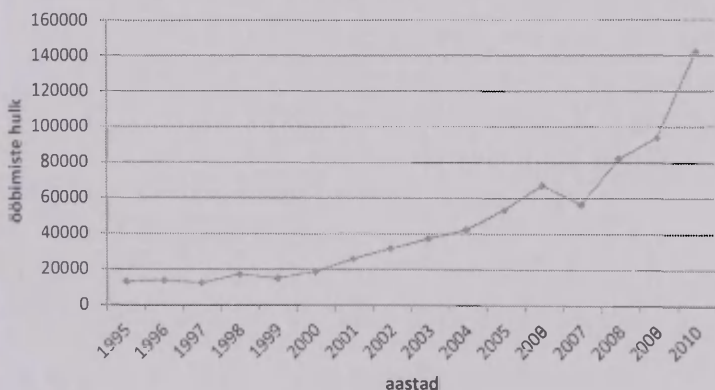
Allikas: Politsei- ja Piirivalveamet

Joonis 5. Piiriületusi (VF kodanikud) Eesti-Vene piiril 2001–2010

Riikide suhete arengut peegeldab mingil määral ka kasvav Vene turistide vool Eestisse. Kuigi Venemaalt pärit turistide osakaal on veel väike, võrreldes Skandinaavia, eriti Soome omadega, on siin toimunud pidev kasv, mida vaid korraks vääras pronks-õduri saaga.

Joonis 6. Välis turistid Eesti majutusasutustes 1995–2010

Allikas: autorite kompilatsioon Eesti Statistikaameti andmebaasidest⁹

Joonis 7. Venemaa turistid Eesti majutusasutustes 1995–2010

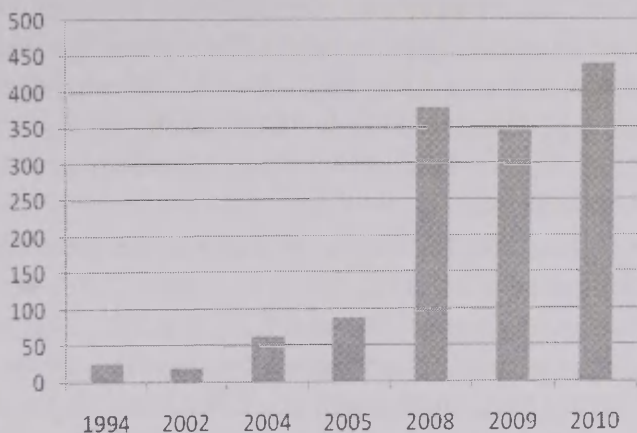
Eestis käimine on Venemaal taas populaarsust võitmas, nagu see oli omal ajal. Eriti on kasvanud suurlinnadest pärit venemaalaste aastavahetuse veetmine Tallinnas ja Tartus ning Eesti spaade külastamine aastaringelt.

Investeeringud

Keerulisem on anda hinnangut Vene investeeringutele Eesti majandusse. Põhjuseks see, et ei ole olemas adekvaatset pilti tegelikust investeeringute hulgast päritolumaa järgi, kuivõrd statistika peegeldab vaid investeerija jurisdiktsiooni, mitte päritolu. On üldteada Vene ärimeeste komme kasutada isegi oma kodumaale investeerimisel teiste riikide, sh ka nn *off-shore* ide jurisdiktsiooni. Nii on näiteks Soome uurijad välja toonud, et ligi 2/3 Venemaalale tehtavatest otseinvesteeringutest on tegelikult venelaste enda raha, mis liigub nn *round-tripping* u vormis läbi teiste jurisdiktsioonide¹⁰.

Kui algul olid Vene kapitali otseinvesteeringud üpris tagasihoidlikud, siis viimastel aastatel on pakkunud kõneainet Venemaa päritoluga kapitali sissevool Eestisse kui ühte enim välismaiseid otseinvesteeringuid (FDI) saanud Ida- ja Kesk-Euroopa riiki ning see protsess on kiirenenud pärast Eesti ühinemist Euroopa Liiduga. Seda peegeldab ka allolev graafik.

Venemaa FDI Eestisse jõudis neljandale kohale Rootsi, Soome ja Hollandi järel ning moodustas 2008. aastal 3,3%, 2009. aastal 3,1% ja 2010. aastal 3,5% kõigist otseinvesteeringutest Eestisse. Kolmandik Venemaa otseinvesteeringutest Eestisse on suunatud transiidisektoris (veondus, laondus ja side), veerand hulgi- ja jaekaubanduse ning seitsmendik tööstussektori ettevõtetesse.

Allikas: Autorite kompilatsioon Eesti Panga aastaraamatutest¹¹

Joonis 8. Venemaa otsesed välisinvesteeringud (FDI) Eestisse – miljonites eurodes

Ilmselt ei peegelda see kogu pilti. Nii on turuosalistele üsna hästi teada, et mitmesse Eesti transiidi- ja logistikavaldkonna suur-ettevõttesse tehtud investeeringute puhul oli vormiliselt märgitud küll muu päritolumaa, kuid tegelikult oli tegu just Venemaa päritolu kapitaliga. Näiteks võib tuua naftatoodete, väetiste ja söe käitlemise sadamaterminalid Muuga sadamas, kus Vene kapitali osakaal kõigub 50–100% ümber. Vaid Sillamäe sadama omanikfirma poole aktsiapaki omanik on avalikult Vene partner, nagu ka seal asuvate keemia- ja naftaterminalide, samuti uue Muuga konteinerterminali omanike hulgas on avalikult Vene firmad. Ka on juba 6–7 aastat turuosaliste vahel levinud informatsioon Vene kapitali investeeringutest kinnisvarasse, eriti selle eksklusiivsemasse segmenti, kuid avalikult on teada vaid mõni üksik näide, näiteks üks ebaõnnestunud kinnisvaraarenduse projekt Pirita jõe saarel ja veel mõned. Tavaliselt vormistatakse seesuguste projektide ostjatena mitte füüsilised

isikud, vaid ELi jurisdiktsiooni alused firmad, harvemini Šveitsi ja Küprose omad. Seetõttu ei peegelda statistika tegelikku olukorda. Eksperdi hinnangutes on väidetud, et venemaalastele kuulub ühel või teisel viisil üle kolmandiku Eesti transiid firma-dest ja kuni kümnendik eksklusiivsemast kinnisvarast Tallinnas ja selle lähiümbruses.

Olemasoleva statistika järgi on viimasel ajal olukord Eesti investeringutega Venemaale järgmine. 2008. a. moodustasid Eesti otseinvesteringud Venemaa majandusse 217 MEUR (4,6% kõigist eestimaistest välisinvesteeringutest), 2009. aastal 204 MEUR (4,5%), 2010. aastal aga 278,08 MEUR (5,3% e 4. koht Leetu, Lätti ja Küprosele tehtud Eesti päritolu otseinvesteeringute järel). Nagu näha, on viimasel ajal tegu kasvava trendiga, kuid siiski mitte olulise kasvuga.

Eesti ja Vene riiklikud osalised majandussuhetes

Riikliku tasandi kontaktid EV ja VF vahel on üsna minimaalsed, kui välja arvata üksikud sektorid.

Riigipead on seni kohtunud vaid kahel korral – 1994. aastal Lennart Meri ja Boris Jeltsin (Moskvas Vene vägede väljavii-mise asjus) ning 2008. aastal Toomas-Hendrik Ilves ja Dmitri Medvedev (Hantõ-Mansiiskis soome-ugri festivali raames). Tõsi küll, on kohtunud ka Arnold Rüütel ja Vladimir Putin 2003. ja 2005. a, kuid mõlemad kohtumised olid protokollilises mõttes mitteformaalsed ehk eelnevalt kokku leppimata (eriti viimane, mil Rüütel oli külas Vene õigeusu kiriku patriarhil Aleksius II-l ning Vladimir Putin n-ö astus korra sisse, et juttu puhuda).

Siinkohal tuleb öelda, et need kohtumised on olnud üsna ühepoolsed. Kui näiteks president Ilves on käinud Venemaal kolmel korral, siis Venemaa Föderatsiooni president pole Eestit külastanud. Samas pole Eesti-Vene presidentide kohtumine ka

majandussuhete reguleerimise tasand, sest vähemalt Eestis on presidendil esindus-, mitte otsustusroll.

Valitsustasandil koostöö eksisteerib, kuid see on vägagi formaalne. Põhimõtteliselt on olemas küll selle korraldamiseks 1998. aastal tööd alustanud valitsustevaheline komisjon¹², kuid see pole reaalselt kokku saanud alates 2003. aastast.

Peaministrite kohtumisi on olnud veelgi vähem, otseselt kohtusid vaid 2002. aastal Peterburis Siim Kallas ning Mihhail Kasjanov. 2004. aastal viibis VF peaminister Mihhail Fradkov küll Tallinnas, kuid oma siinse kolleegiga ei kohtunud.

Hea tava näeb ette, et tihedamas kontaktis olevad valitsuskabinetid sõlmivad koostöökokkuleppe, kuid EV ja VF vahel on niisugune lepe jäänud mustandi tasandile (ehkki see on nt olemas isegi EV-India vahel).

EV ja VF **parlamentide** vahel on olnud küll eri taseme kontakte, kuid sisulisest koostööst rääkida siiski ei saa. Parlamentidel kui institutsioonidel kahepoolseid leppeid ei ole, mingil määral puututakse kokku multilateraalsel pinnal, eri parlamentaarsetes assambleedes (nt Euroopa Nõukogu¹³ ja OSCE¹⁴ juures). EV parlamendis on küll Eesti-Vene parlamendirühm¹⁵ (u 40 omataolise hulgas) ning VF Duumas ka vastav Eesti grupp¹⁶, kuid see formaat ei anna alust sisuliseks asjaajamiseks. Tõsisem kontakt oli küll kunagi Vene kolleegidega EV Riigikogu väliskomisjonil, kuid ka see on nüüdseks hääbunud.

Parlamendiparteidest ainukesena on institutsionaliseeritud kontakt Vene partnerorganisatsiooniga Eesti Keskerakonnal (VF võimuparteiga Edinaja Rossia). Ülejäänud erakondadel on kas formaalsed kokkupuuted erinevate rahvusvaheliste organisatsioonide kaudu (nii näiteks kuuluvad Liberaalsesse internatsionaali¹⁷ EV poolt nii Keskerakond kui Reformierakond ning VF poolt Jabloko) või puuduvad need sootuks.

Ministeeriumite tasandil on pilt äärmiselt kirju. On nii tihe-
daid ja tõiseid suhteid (nt põllumajandusministeeriumite vahel)
kui ka praktiliselt täielikku vaakumit (nt kaitseministeeriumid).

Välisministeeriumil on selles osas kanda juhtiv roll. Tegu on
ka ainsa ametkonnaga, kus vastastikku eksisteerivad üksteisele
suunatud allüksused. Samas puudub EV ja VF välisministeeriu-
mite vahel koostöölepe, mida jällegi hea tava näeks ette (EVil
on vastavad lepped ligi 50 riigi ministeeriumitega). Välisminis-
teeriumi juhendamisel või vähemalt osalemisel peaks toimuma
ka kõigi oluliste majandusteemaliste kahepoolsete lepete allkir-
jastamine, kuid need protsessid kulgevad äärmiselt vaevaliselt.
Üheks põhjenduseks on aga laiem raamistik – kuna Venemaa
on liitumas nii WTOga kui ka ümber vormistamas oma suh-
teid ELiga, siis oleks ka keeruline enne raamleppeid paika panna
kahepoolseid majandus- ja kaubandussuhteid ühe osalisega n-ö
suurtes formaatides.

Majandusministeeriumi sisemise loogika tõttu pole küll
olemas eraldi Venemaa teemadega tegelevat üksust, kuid see-
eest on olemas rida partnereid Venemaal, sest Eestis ühe minis-
teeriumi alla koondunud valdkonnad jagunevad Venemaal eri
üksuste vahel (tööstus- ja kaubandusministeerium, side-, trans-
pordiministeerium jne ning terve rida teenistusi ja ameteid).
Omamoodi paradoksaalsel kombel pole aga nende partneritega
kuigi palju otsesidemeid, kuna enamus majanduspoliitilistest
suhetest ei toimu enam kahepoolsel tasandil, vaid ELi ning veel-
gi täpsemalt Euroopa Komisjoni kaudu. Kuna pooled tegutsevad
ka erinevates finants- ja õigusruumides, siis takerdub isegi koos-
töö piireületavate infrastruktuuride puhul (nt uus Narva sild
või hüdroelektrijaama tamm samal jõel).

Majandusministeeriumi vastutusalasse jäävad suurimad VF-
EV majandussuhete segmendid, nagu raudtee ja energeetika,
kuid koostöölepped on olemas asjakohastel ettevõtetel, mitte aga

ministeeriumitel. Ehkki vastavad ametnikud tõdevad, et majandusteemaline ühiskomisjon või vastav lepete süsteem võiks küll olla, kuid praegusel juhul korraldab riik sedasorti suhteid seaduste kaudu, energiamüük käib tänapäeval läbi börsi. Üldiselt toimuvad majandussuhted ilma riikliku sekkumiseta (ehkki mitteametlikult eksisteerivad teatud piirangud, kuid neist räägime hiljem).

Põllumajandusministeerium on üks tihedama koostöö näiteid VF partnerministeeriumi ja tolle allasutustega (veterinaarteenistus (vs. meie veterinaaramet), põllumajandusagentuur (Россельхознадзор)). Kontaktid toimivad igapäevatasandil, ehkki tehnilisena mõeldud toimingutes on tihti tunda ka poliitilisi värvinguid (eelkõige piirangute sisseseadmisel). Kuid taaskord – koostöömemorandum on kooskõlastamisel juba 1,5 aastat, paraku pole siiani leitud võimalust ministrite kohtumiseks ja memorandumi allkirjastamiseks.

Keskkonnaministeeriumi tegevusvaldkond on samuti üsna hea VFiga koostöö näide, kahe ministeeriumi raamlepe sõlmiti 1996¹⁸ (lisaks veel neli Peipsi ja kalanduse teemalist alalepet). Ehkki raamlepe jääb üsna üldsõnaliseks, annab see siiski aluse edasiseks tegutsemiseks, mille üks näide ongi piiriüleste vee-koogude komisjon¹⁹.

Majandusega otseselt mittetegelevate ministeeriumite puhul on näiteid nii koostööst kui ka selle puudumisest.

Siseministeeriumi haldusalas kujuneb pilt koostööst vägagi kirjuks. Otseselt majandusega see ministeerium küll ei tegele, küll aga selle kontrolli ja pahupoolega. Ministeeriumil endal on koostööprotokollid²⁰ VF partnerministeeriumiga.

Eesti Vabariigi struktuuris on nii puhtalt sisejulgeolekuga tegelevaid üksusi, kellel puuduvad pea igasugused kontaktid idanaabriga, kui ka päris tihedat piirialast ja -ülest suhtlust viljelevaid osiseid.

Nii näiteks on EV-VF piirivalvete omavaheline koostöö professionaalne ning seda pole kõigutanud ka poliitilise olemusega probleemid riikide suhetes (alates piirivalve jaoks olemuslikust küsimusest ehk piirileppe puudumisest kuni olupoliitiliseni nagu nn pronksiöö). Koostöö hõlbustamiseks loodi riikidevahelise leppega 1994. aastal koguni eraldi kontaktisikute ehk piiriesindajate institutsioon²¹ (alates 1996. aastast sätestati nende regulaarsete kohtumiste formaat).

Kriminaalpolitsei, narkokontroll, rahapesubüroo jne peavad mõistagi samuti VF kolleegidega kontakte hoidma, kuid see koostöö on lünklikum. Jällegi avaldab mõju asjaolu, et EV kuulub struktuuridesse, kuhu VF ei kuulu, näiteks EUROPOLi – käimas on küll VF ja EUROPOLi raamleppe²² uuendamine²³, kuid see protsess pole lihtne. Suur osa n-ö kontrollstruktuuride tegevusest käibki multilateraalsete ühenduste kaudu: finantsluurete ühendus EGMONT-grupp²⁴ ja rahapesu ning terrorismi rahastamise vastane ühendus MONEYVAL²⁵, regionaalne narkokontrolli üksus FINESTO²⁶, Läänemeremaade organiseeritud kuritegevuse vastase võitluse rakkerühm²⁷ jne.

Omaette ühiku sama ministeeriumi raames moodustab regionaalministri büroo, kelle partneriks on VF regionaalarengu ministeerium. Otsest lepingut kahe üksuse vahel küll ei ole, kuid see-eest sõlmiti 2011. aastal piiriülese koostöö memorandum²⁸. Peamiseks koostööformaadiks on taas mitmepoolne ühendus EstLatRus²⁹, kuid näiteks rahastus toimub suuresti ELi naabruspoliitika instrumendi ENPI³⁰ raames.

Justiitsministeeriumi puhul on enamik bilateraalseid pädevusi läinud Euroopa komisjoni tasandile. Toimib küll otsene koostöö näiteks kohtute jne tasandil, kuid pahatihti suurte tõrgetega – nii näiteks jäävad tihti rahuldamata õigusabipalved (nt rahapesukahtlustuste korral, küberrünnakute järel või kurikuulsa *Arctic Sea* juhtumi puhul).

Taaskord pole see ministeerium tegev otsestes majandussuhetes, küll aga majanduspoliitilise keskkonna kujundamises ning ebameeldivate intsidentide lahendamises kohtute ja näiteks vanglate ameti kaudu. Muuseas, olgu öeldud, et n-ö tööväliselt saavad needsamad kohtunikud suurepäraselt läbi, 2011. aasta suvel korraldati isegi Pihkvas kohtunike jalgpallimatš.

Kaitseministeerium näib selles loetelus üsna kõrvaline, sestap olgu tema idasuhete olukord kirjeldatud vaid mõne lausega.

Ühest küljest tuleb tõdeda, et EV ja VF kaitseministeeriumite ja vastavate struktuuride koostöö on sisuliselt nullilähedane ning sellest ei saa üldse rääkida. See on ka mõistetav, sest ollakse eri kaitsealliansside liikmed, EV ja VF ei kuulu ka ühistesse relvastuskontrollimehhanismidesse. Teisest küljest aga toimib siiski multilateraalne koostöö, nt Avatud Taeva lepingu raames, NATO-VF nõukogus jne.

Ning pealegi võib poliitilise ebakorrektsuse äärel balansseerides väita, et VFil on märkimisväärne roll EV kaitsekulutustes loogikas, mis on meie eelarves ehk riigi majanduses üpriski olulisel kohal.

Kultuuri- ja sotsiaalministeeriumid jäävad meie uurimuse seisukohalt juba kõrvaliseks ning seetõttu ei leia ka põhjalikumalt käsitlemist, ehkki näiteks kultuurisuhted on üks väheseid, mille arendamise puhul pole kahe riigi vahel kuigi suuri tõrkeid.

Kohalike omavalitsuste koostööd Vene partneritega takistab üks oluline ebakõla ehk haakumatus. Kui jagada riik halduslikult kolmeks tasandiks: riik ise, regionaalvõimud ja kohalikud omavalitsused, siis selgub, et EV-VF koostöö takerdub mittevõrdpartnerluse taha.

VF poolel on regionaalse ja piiriülese koostöö pädevus föderatsioonisubjektidel, kuid EV poolel puudub sisuliselt neile vastav partner. EV maakonnad on pigem virtuaalsed üksused, piiräärsete maavanemate bürood küll üritavad jõudumööda

protsessides osaleda, kuid neil puudub selleks nii ressurss kui ka võimekus. EV poolel on sellekohane võimekus ning tahe pigem suurematel omavalitsustel (nt piirilähedased linnad Narva ja Võru), kuid VF poolel pole linnadel otsustusõigust.

VF regioonid käituvad oma välissuhtluses ranges kooskõlas riiklike juhtnööridega ning näeksid oma partneritena pigem terveid riike. Näiteks Pihkva oblast suhtleks meeleldi otse EV vastavate struktuuridega – olgu öeldud, et Pihkvamaa ja Eesti on üsna ühesuurused – kuid selle mänguga ei haaku jällegi EV vastavad struktuurid. Nii et küsimus taandub paljuski pariteetsusele ja võrdpartnerluse puudumisele.

Sellele vaatamata on sõlmitud sõprussidemeid ja allkirjastatud koostööpabereid³¹, kuid nende sisuga täitmine on jäänud enamasti olematuks. Parim, et mitte öelda halvim näide on Tartu-Pihkva laevaliini taastamise aastatepikkune saaga. Mõlema poole ametnikud on korduvalt rääkinud heast tahtest ning on toimunud isegi proovireisid, kuid reaalsuses pole liini käivitunud ning seda pole näha ka lähemas tulevikus.

Eesti ja Vene mitteriiklikud osalejad majandussuhetes

EV-VF mitteriiklike üksuste sidemed on pisut aktiivsemad kui riiklikel osalejatel ning mis on peamine erinevus riikliku tasandi omadest – mitmetel neist on ka märkimisväärne huvi vastastikuse asja-ajamise vastu.

Tulenevalt ühisest naabrusest ja jagatud ajaloost on EV majanduse mitmed strateegilised harud seotud puhtfüüsiliselt Venemaa partnerstruktuuridega. Eelkõige tuleb siinkohal rääkida raudteest ning elektrivõrkudest. Samas saab aga tõdeda, et ehkki füüsiline ühendus pole kuhugi kadunud, on laiemalt transiidsektoris ja energeetikas VF osakaal järjest vähenenud nii nagu ka kogu ülejäänud majanduses.

Olulisemad Vene turuga ja majandusega seotud ettevõtted võib jagada tinglikult sektoritesse: transiit/logistika; energeetika; töötlev tööstus; turism.

Suurim sektor neist on **transiit ja logistika**, kuhu kuuluvaks saab pidada nii raudtee- kui autoveoseid pakkuvad ettevõtted ning sadamad. Selle sektori atraktiivsust ja mitmekesisust tõestab kasvõi asjaolu, et neil ettevõtetel on terve rida katusorganisatsioone – alates universaalsetest (nt Kaubandus-Tööstuskoda³² ja Tööandjate Keskliit³³) kuni spetsiifilisteni (nt Logistika ja Transiidi Assotsiatsioon³⁴ ja Eesti Rahvusvaheliste Autovedude Assotsiatsioon³⁵).

Raudtee ja sadamad moodustavad ühtse logistilise ahela, mis on ülejäänutest enim seotud Venemaa turuga.

Raudtee on üks väheseid Eesti majanduse segmente, mis on puhtfüüsiliselt enamasti seotud Venemaaga (nt puudub meil Lätiga otsene reisijateühendus, mis aga toimib Vene suunal) – ning ühtlasi ka suurima diskrimineeriva piirangu näide. Ehkki piiri läbilaskevõime on kuni 50 rongipaari päevas, on see juba aastaid piiratud 16 paariga (paar = üks rong edasi-tagasi; 16 paari = ca 1000 vagunit). Tegu on Venemaa-poolse proteksionistliku meetmega, mis lisaks raudteetariifide erinevusele peaks suunama kaubavood oma sadamatesse. Ehkki paberil ja ametlikult seda piirangut kuskil fikseeritud pole, ei anta lihtsalt suurema arvu veeremite liikumiseks luba.

Formaalselt reguleerib koostööd Raudteede Nõukogu³⁶, kuhu kuuluvad eri alustel kõigi 15 endise NSV Liidu riigi ning Soome ja Bulgaaria raudteede esindajad. Sisuliselt aga on tegu ikkagi VF ühepoolse piiranguga, mis muuseas talviti „üles su lab“ – kuna Eestis on võimekus lossida masuuti ka miinus-temperatuuril (ehkki tegu pole väga olulise kaubagrupiga, nt Kiriši-Rotterdam liinil liikuv masuut annab 2% sadama käibest).

Enamik raudteel veetust jõuab varem või hiljem **sadamasse** – Tallinna sadamas on ca 80% läbiliikuvatest kaupadest VF päritolu ja/või sinna suunatud ning sellest omakorda 80% tuleb raudteed pidi. Samas reisijateveos on VF osakaal 1% kandis. Sadamate puhul aga omavahelisest koostööst praktiliselt rääkida ei saa, enamasti on sadamad siiski vaid n-ö kohapakkujad, sisulist koostööd ja kaubandust arendavad operaatorfirmad.

Problemaatiline on olukord ka **rahvusvaheliste autovedude** osas. VFil endal ei jätku autovedajaid (Eestis on u 7000 autot, VFis 29 000 ehk vaid 4 korda rohkem), kuid ka välisfirmadele ei anta piisavalt veolube. EV saab 23 000 kahepoolset veoluba aastas + 10 tuhat rahvusvahelist ehk nn kolmanda osapoole veoluba, mis on üsna unikaalne leiutis Eesti suunal. Vaatamata sellele domineerib EV-VF vahelises kaubaveos EV (ca 65%), kuigi viimasel ajal läheb meie vedude maht Venemaal alla, kuna VF vähendas sel kevadel CEMT lubade³⁷ kasutamist vedudeks Venemaal.³⁸ VF laseb üle piiri u 70 veokit päevas, ehkki saaks lasta vähemalt 300 ainuüksi üle Narva piiri.

Energeetika valdkonnas tuleb rääkida kahest koostöö aspektist – elektrist ja gaasist. Teoreetiliselt saaks siia lisada ka nt põlevkivi valdkonna (kuna osaliselt ulatub Kirde-Eesti ladestus ka VF territooriumile), kuid sisuliselt on see teema viimastel aastatel päevakorrast maas. Ka hüdroenergia, mis ühise piiriveekogu ehk Narva jõe ning sellel paikneva elektrijaama tõttu peaks olema koostöömomendiks, pole tegelikult seda mitte (hea tava kohaselt peaks sellise jagatud jaama korral jagatama ka elektrienergiat, kuid see mudel EV-VF vahel ei toimi).

EV ja VF **elektrivõrgud** on omavahel füüsiliselt seotud ning neid ühendab ka BRELL ehk Valgevene, Venemaa ja kolme Balti riigi ühine e ühise sagedusala koostöö organisatsioon, mis tegeleb energiavarustuse ja -julgeoleku, tootmise ja tarbimise balansi, ülekandevõimsuste jms teemade arutamiseiga. Venemaaga ollakse

praegu ühenduses vahelduvvoolu kaablit pidi, kuid pikas perspektiivis plaanib EV suurtes võrkudes üle minna alalisvooluühendustele (nagu on nt Soomega). See aga tähendab füüsilist lahtiühendamist VF võrkudest, mida on juba edukalt ka katsetatud.

Eesti pakub Vene elektrile ka transiiditeenust, kuna VF müüb seda meie kaudu Läti. Oleme sinna vahendanud ka Soome energiat. Eesti tarbib 8 teravatti, toodab aga 12, ülejäägi müüme Soome, Läti ja Leetu. Vene elektrit ja kolmandate riikide elektrit müüme ainult börsi kaudu. Balti ühistarbimine on ca 25 teravatti, millest Läti toodab ise 3–4, Leedu u 6 teravatti.

EV üritab võimalikku liigset VF elektrienergia mõju ka vältida – Vene elektrit saab müüa ainult börsi kaudu; arutatakse võimalike mahupiiride sisseseadmist VF elektri osakaalule; võimalik imporditariifide sisseseadmine (Soomes nt on see juba olemas, kehtestatud n-ö kulude katteks, mitte imporditariifi nime all).

Gaasimajanduses on VF osakaal näiliselt suur – sisseveetavast gaasist on seni 100% VF oma, kuid samas on selle osakaal EV üldisest energiabilansist 11–12%. Võrreldes nt Valgevene ja/või Lätiga, on EV selles mõttes energeetiliselt iseseisvam, et toodame seni oma elektrienergia ise oma toorainest ning järjest suureneb alternatiivsete energiaallikate osakaal (nt koostootmisjaamade näol). EVis pole hetkel ka suuri keemiatehaseid või muid tööstustarbijaid, kelle vajadused võiksid seda energiabilanssi kallutada.

Gaasitarbimise rusikareegel kõlab, et 1 mln inimest tarbib 1 mld kuupmeetrit gaasi. Eestis on selle loogika kohaselt n-ö alatarbimine – meil kulub ca 700 mln m³. Varem oli 1 mld, aga 2009. aastal suleti väetisetehas Nitrofert ja on käivitunud koostootmisjaamad, mistõttu kukkus ära ca 300 tuhat m³. Kui varem müüs Gazprom Eestisse gaasi n-ö soodushinnaga (ja gaasi väljamüügi õigus on ainult Gazpromil, ehkki tootjaid on rohkemgi), siis nüüd on sellest loobunud. Kui varasem hind oli ca 30%

soodsam, siis praegu müüakse gaasi n-ö konkurentsivõimelise hinnaga, võttes aluseks kaloripõhise arvestuse.

Naftasaaduste puhul on olukord, kus juba aastaid (täpsemalt pärast nn pronksikriisi) pole Eestisse otse VFist tulnud ühtegi tilka autokütust/naftatooteid kohapeal tarbimiseks, kogu siin müüdav kaup ostetakse Rootsi ja Leedu tootjailt. Nende energia-kandjate transiit käib küll EV kaudu, aga see pole meile ega meie oma (suuresti on EV kaudu liikuva nn naftatransiidi taga Gennadi Timtšenko ehk Vladimir Putini lähikondsete ettevõtted).

Eesti kütuse jaemüüjad puutuvad oma VF kolleegidega tunduvalt vähem kokku kui eespooltoodud valdkondade esindajad, pole isegi rahvusvahelisi ühendusi, kuhu ühiselt kuulutaks (nt EUROPIA³⁹, mis ühendab ELi liikmesriikide kütusetööstusi, kuid sinna ei kuulu VF).

Kuna Eesti ja Läti on kaks ainukest Euroopa riiki, kellel pole oma naftatööstust ning erinevalt Lätist pole Eestis ka naftatoru, siis vähendab see energeetilist vastastikmõju veelgi.

Turismi puhul on Venemaa osatähtsus Eesti ettevõtete jaoks järjest suurenenud. Aastast aastasse suureneb idast tulevate turistide arv ning seda isegi vaatamata ebakõladele poliitilisel tasandil (nii nt korraldasid mitmed Vene meediakanalid pronksiöö järel lausa kampaaniaid, mis kutsusid üles Eestisse mitte sõitma – tuntuim ehk neist portaali Regnum oma „Sõidad Eestisse = reedad kodumaa“).

Ehkki Vene ja Eesti turismisektor töötavad tervikuna pigem üksteise suhtes konkurendina (nii soovib Eesti pool näha enda juures Vene turisti, keda Vene pool näeks pigem enda siseturistina ning vastupidi), töötavad nad kaugematel turismimessidel ka üheskoos (nt Jaapanis – sealsele turistile pole huvitav eraldi Tallinn ega ka Piiter, aga nt Tallinn-Piiter-Stockholm küll).

Paljud Eesti hotellid töötavad ise otsekoostöös Venemaa turismifirmadega, luues kontakte ja tuues endale kliente (peamised

partnerid Peterburis ja Moskvast). Üldarvestuses on Vene turistid Eestis jõudnud teisele kohale Soome turistide järel – ehkki küll suure vahega, kuid siiski (Soome 1,5 mln, VF 150 tuh turisti aastas.)

Ka EV **toiduainetööstuse** jaoks on VF kaubanduspartneriks nr 2 (Läti ja Soome vahel), ehkki siingi on tunda mitmeid piiranguid. Esiteks puudub EV ja VF vahel vabakaubanduslepe, teiseks ei aktsepteeri VF ELi tootjaserifikaate, vaid saadab oma äranägemise järgi kohale enda kontrolle, kes peavad andma EV tootjale loa vedada oma kaupu VF territooriumile.

EV toidukaupadel on VF turul hea maine, nn maitsenišš, neid soovetakse sealpool tarbida. Samas on tootjate sõnul probleemiks sõnade ja tegude lahknevus. Ametlikult ju turutakistusi pole, aga asi algab kasvõi piirijärjekordadest, lahtitollimisest jne. Pidevalt tuleb kellelegi maksta, ise juures olla, asjad ei toimi n-ö automaatselt, lepete kohaselt.

Metsandus on valdkond, milles VF osakaal langes järsult pärast seda, kui VF seadis sisse ümarpalgi väljaveo piirangud (2007. a suvel). Praeguseks katab Venemaalt sisseveetav saamaterjal (2010. a 370 tuh tihumeetrit) umbes veerandi EV vajadustest, ümarpalgi puhul jääb see aga nulli lähistele.

Sellised piirangud aga löövad eelkõige Looke-Venemaa enda metsaettevõtteid, kellel seetõttu ahenesid välisturu võimalused. Väljavedu piiravad nii tollid kui kvoodid ning lisaks sellele elementaarne logistika – kuna metsaveos on põhiline raudteetransport, siis ülalmainitud 16 rongipaari päevas ei jäta metsale kuigi palju ruumi.

Eesti poolelt veetakse Venemaale nii puitmööblit (6. kohal) kui ka spooni, kuid võrreldes piirangute-eelse ajaga on valdkond tervikuna samamoodi ümber orienteerunud teistele turgudele.

Piiriülene koostöö

Omaette valdkonna moodustab nn piiriülene majanduskoostöö, mis toimub üle suuresti Peipsi järvega kaetud Eesti-Vene 230-kilomeetrilise piiri. Teadaolevalt on Eesti suhteliselt mahajäänudate piirkondade – Kirde- ja Kagu-Eesti – traditsioonilisteks partneriteks olnud Venemaa naaberpiirkonnad – Leningradi ja Pihkva oblast. Ka viimaste puhul on tegu suhteliselt mahajäänud piirkondadega. Seejuures on viimastel aastatel märgata Leningradi oblasti kiirenevat arengut, mida toetavad uued investeeringud sadama- jm transpordi infrastruktuuri ning tootmisse nii piirilinnas Ivangorodis kui lähedal asuvas Kingisepas. Samas on niisugune areng suunatud Venemaa-siseselt pigem eelkõige Peterburile kui suurimale regionaalsele keskusele. Pihkva oblastis aga sellist arengut märgata pole ning selle ainsaks nähtavamaks seoseks on piirikaubandus ja läbi territooriumi kulgev transiitvedu.

Kui Eestis on Kirde-Eesti puhul tegu enim industrialiseeritud piirkonnaga, kus NSV Liidu ajal domineerisid üleliidulise alluvusega suurtööstused, siis Kagu-Eesti on agraarpiirkond, kus traditsiooniliselt on kasvatatud põllumajandustoodangut müügiks VF, eelkõige Peterburi turule. Pikka aega on õitsenud ka ametliku statistika alt välja jääv nn süstikkaubandus, millega tegelevad piiriäärsete alade elanikud, ostes kaupu ja kütust ning vedades seda isiklikult üle piiri. Kuigi see on nende piirkondade osa elanike toimetulekuks tähtis, on selle osakaal siiski marginaalne.

Praeguseks võib öelda, et nii tööstus- kui ka põllumajandustoodangu müügi võimalused naaberregioonidesse Venemaal on märgatavalt ahenenud. Seda pole muutnud ka Kagu-Eesti ja Pihkva oblasti baasil Euroregiooni moodustamine 2003. aastal. Koostööd ja suhete arengut takistavad märgatavalt raskused

piiri ületamisel, mis transpordivahendite ülipikkade järjekorradena on põhjustatud otseselt Vene-poolsete ametkondade töökorraldusest. See lihtsalt ei jõua järele üha kasvavatele autotranspordiga üle maismaapiiri veetavate ELi ja VF kaupade mahutudele. Kasvunumbrite taga ei ole niipalju Eesti enda vedajate, kui teiste riikide autovedajate, sh Leedu ja Läti omade arvukuse kiire kasv piiriületusel. Põhjuseks on asjaosalised ise väitnud seda, et kuigi on tegu pikkade ooteaegadega piiril ja mõnede Vene ametkondade töö korraldamatusega, on Eesti-Vene piiripunktides olukord siiski parem kui mujal. Et tegu on Vene-poolsete töökorralduslike asjaoludega, illustreerib näitlikult asjaolu, et arvestuslikust maanteepiiripunktide kapatsiteedist on praegu kasutusel vaid umbes pool.

Samas on Eesti poole eestvõttel otsitud lahendusi ja hinnatud perspektiive võimalikuks piiriüleseks majanduskoostööks nn klastri-põhimõttel. Nii on Kirde-Eesti ja Leningradi oblasti puhul hinnatud perspektiivseteks valdkondadeks piiriületavate klastrite loomisel ehitust, kemikaalide, keemiatoodete ja tööstuslike kiudude tootmist, naftatoodete ja tuumkütuste tootmist, metallitöötlust, masinate ja seadmete tootmist, transporti, logistikat ja ladustamist ning energia-, gaasi- ja veevarustust. Kagu-Eesti puhul lisandub koostöövõimalusena veel transiit ja logistika ning puidutöötlus.

Koostöölepped on sõlmitud mitme Eesti ja Vene kohaliku omavalitsuse vahel: Narva ja Ivangorodi; Tartu ja Pihkva; Tartu ja Peterburi Vassileostrovski rajooni; Mustvee ja Oudova; Mustvee, Kohtla-Järve ja Pihkva; Kohtla-Järve ja Slantsõ rajooni; Kohtla-Järve ja Veliki Novgorodi; Jõhvi valla ja Kingisepa linna vahel. Koostööd tehakse hariduse, kultuuri, linnaplaneerimise, turismi, majandusarengu ja paljudes teistes valdkondades. Eesti Setomaa valdade liit ja Venemaa Petseri rajoon edendavad kohalikel kultuuritraditsioonidel põhinevat ettevõtlust Setomaal,

et säilitada ja tugevdada Seto kultuuriidentiteeti nii Eestis kui ka Venemaa aladel. Aktiivselt tegutseb Peipsi koostöökeskus, mille piiriregiooni hõlmavaid projekte on toetanud Euroopa Liit, ÜRO Arenguprogramm, Põhjamaade Ministrite Nõukogu, USA, Taani, Rootsi jt.

Intensiivistumas on kolme naaberriigi – Eesti, Venemaa ja Läti kokkupuutuvate piiräärsete regioonide (nn kolmnurga regiooni) koostöö tänu Euroopa Liidu programmidele (nt *Phare* piireületava koostöö programm, Läänemere piirkonna INTER-REG IIIB programm), eriti aga seoses Euroopa uue naabruse ja partnerluse instrumendiga (ENPI) Eesti-Läti-Venemaa piiriülese koostöö programmi raames, mis avati 2010. aasta sügisel. Programmi kogueelarve koos kaasrahastamisega on üle 73 miljoni euro. Abikõlblikes piirkondades hakatakse ellu viima ühisprojekte sellistes valdkondades nagu sotsiaalne ja majanduslik areng, keskendudes sealjuures väike- ja keskmise suurusega ettevõtetele, ettevõtlusele ja kaubavahetusele, transpordiküsimustele, info- ja sidetehnoloogiale, tehnoloogiale, teadusuuringutele ja turismile. Piirkonnad asuvad lahendama ühiseid probleeme, mis on seotud keskkonna, looduskaitse, taastuvenergia, kultuuri ja ajaloolise pärandi kaitsega. Kodanikuühiskonda kaasavate projektide ning kultuuri, hariduse, tervishoiu ja spordi valdkonna ettevõtmistega pööratakse erilist tähelepanu inimestevahelisele koostööle.

Üldistatult võib öelda, et kuna mitteriiklik suhtlus põhineb enamasti vastastikusel kaubandusel, siis Venemaa-poolsed piirangud on sundinud EV ettevõtteid ümber orienteeruma teistele naaberriikidele ja kaugematele turgudele. Elekter ja gaas on ühed vähesed valdkonnad, kus rakenduvad pigem turumehhanismid, mitte administratiivsed meetmed. Senised kogemused on aga õpetanud Eesti majandust tervikuna toime tulema üsna vähese idakontaktide hulgaga.

Poliitilised tulemid

Uurimuse üheks ülesandeks oli tuvastada, kas ja kuivõrd on Venemaa Föderatsiooni majanduslikul tegevusel ja huvidel mõju Eesti Vabariigi poliitikatele. Et seesugust mõju on üsna raske mõõta, siis sai kasutatud ekspertintervjuude abi. Kokku tehti 34 intervjuud, kattes eri valdkondade esindajaid alates n-ö puhtast poliitikast kuni ametnikeni, ettevõtjatest erialaliitude juhtideni.

Kuna tegu on üsna tundliku teemaga nii puhtpoliitilises kui (majandus)julgeoleku võtmes, siis esitatakse intervjuude tulemused üldistatuna, ilma otseste viideteta arvamuste esitajatele.⁴⁰

Intervjuude tulemused

Kõigepealt soovisime teada, kas Eesti eksperdid tajuvad Venemaa mingi majanduspoliitika olemasolu, et saaks üldse rääkida selle mõjust. Enamik vastas sellele küsimusele kas eitavalt või ebalevalt, vaid kuus küsitletut arvas, et Venemaal on olemas Eesti suunal teatud poliitika. Enamasti kirjeldati Venemaa majanduspoliitikat meie suunal sõnadega „arusaamatu”, „ebaühtlane”, „reageeriv” ja kui *ad hoc* käitumist.

Küsimus, missugune on siiski selle poliitika (olgu see nii heitlik ja raskesti tajutav kui tahes) olemus, saime väga erisuguseid vastuseid. Enamik pidas seda ebamääraseks sooviks säilitada üldine kontroll siinse (majandus)poliitilise keskkonna üle, omada võimalusi n-ö keerata kraani ja juhtida kaubavahetust mitte turumajanduslike, vaid administratiivmeetmete kaudu.

Samas arvasid umbes pooled küsitletutest, et reaalne elu ja taoline poliitiline suunitlus käivad üsna eri rada. Venemaa ettevõtteid peeti tervikuna pragmaatilisteks osalejateks, kes leiavad meetodi, kuidas oma asju ajada. Teisalt aga on taolisele pragmaatilisusele tugev kontra-argument, mida töid esile

ülejäänud eksperdid – selleks on välismajanduslikus mõttes ebaratsionaalne ja mitte-ametlik piirang raudteeveoste (u 16 rongipaari ehk 1000 vagunit päevas). Tõsi küll, selle piirangu kehtestajaks on Venemaa raudtee, mida ei nähta mitte tavalise ettevõttena, vaid poliitilise ühikuna. Ning pealegi tõlgendati seda piirangut pigem kui Venemaa soovi eelisarendada oma sadamaid ja raudteed, mitte aga „karistada Eestit“.

Uurides, kas ja kuivõrd üritatakse Vene poolelt oma huvisid siinpool kuuldavale tuua ning otsusetegijateni viia, saime üsna huvitava pildi. Enamik küsitletuid eitas, et neid või nende valdkonda kuigivõrd mõjutataks, samas aga oletati, et küllap kuskil ikka see lobi toimib. Samal ajal arvati, et kui mõjutamine kuskil ka aset leiab, siis eriti tulemuslik see olla ei saa – peamiselt seetõttu, et ka lobistid ise saavad aru igasuguse Vene huvi artikuleerimisest kui tugevalt negatiivsest signaalist. Teiseks polevatki Vene poole ärringkondadel siia poole mingeid n-ö erinõudmisi, mida tuleks keerulisi kanaleid pidi läbi suruda – sinne majanduskeskkond on arusaadav ja läbipaistev ning suuri huve pole Vene äril Eestis nii ehk teisiti (pole ei naftatehast ega -toru, muust huvipakkuvast suurtööstusest rääkimata).

Need respondendid, kes oskasid midagi mõjutamise olemuse kohta siiski arvata, olid seda meelt, et kuna Eesti pole Venemaa jaoks kuigi prioriteetne suund, siis siin kohapeal ka eriti ei pingutata. Küll aga mainisid mitmed respondendid, et Venemaa lobistid on aktiivsed pigem Brüsselis, üritades saavutada oma huve eelkõige Euroopa Komisjoni mõjutades.

Kahepoolsete majandussuhete ja -poliitika dünaamika puhul oldi üsna eri meelt. Osa majandussektoreid (nt turism) esindajaid rääkisid pidevast tõusust, teised (nt metsandus) suurest langusest, kolmandad aga tagasilöökidest ja kõikumistest (nt transiidisektor). Peamisteks verstaapideks, mis tähistavad eri etappe selles dünaamikas, on olnud nii 1998. aasta rublakriis (mis kärpis

kaubandust), ELiga liitumine 2004 (mil kadusid nn topelttollid EV-VF kaubanduses) ning 2007. aasta nn pronksikriis (mis andis tagasilöögi, kuid sattus ka lihtsalt ajaliselt kokku majandusurutisega ja Venemaa enda pikaajalise sooviga eelisarendada oma infrastruktuuri). Viimane tagasilöök on aga juba kas taandunud või taandumas ning enamik respondente nägi tulevikuperspektiive ehkki ettevaatlikult, kuid siiski positiivses võtmes.

Üldistus

Venemaa katsed Eestit mõjutada on kiirendanud meie ümberlülitumist teistele turgudele. Kuid see ümberlülitumine ei tulene mitte Venemaa soovist meid sinna suruda ning isegi mitte meie „loomupärasest soovist” muu maailmaga asju ajada. Lihtsalt Venemaa surve andis meile tõuke, mis sobis meile, kiirendas eemaldumist.

Venemaa survet on paljusi määranud grupihuvid, mitte n-ö suur ja riiklik poliitika. Nii näiteks on transiidi ümberlülitamise eestkõnelejateks Venemaa oma sadamatele suuresti nende taga seisvad ärringkonnad, kes on rääkinud Eesti sadamad suuremaks ohuks ja konkurendiks, kui need tegelikult oluks. Kuid julgeolekustades Venemaa väljaveovõimaluse teemat, on nood grupeeringud õigustanud riiklikke rahaeraldise oma infrastruktuuri väljaehitamiseks (mis tegelikkuses ei suuda täita ei VF enda vajadusi ega paku ka vajaminevaid teenuseid). Teisest küljest on n-ö õigetel grupeeringutel alati lubatud ajada oma äri ka nn vaenulike või konkureerivate transiidikanalite kaudu (nt Timtšenko/Gunvori grupeeringu naftasaaduste väljavedu läbi Eesti sadamate ka kõige keerulisematel hetkedel). Peale selle tuleb tõdeda, et ega Eesti pole olnud Venemaa jaoks ka n-ö kriitiliselt oluline. Ainus taktikaline huvi oligi logistikasektoris.

Venemaa üritas säilitada oma mõjuvõimu Eestis samasuguste hoobadega, mida ta kasutas enam või vähem edukalt mujal:

- suurettevõtted (mille turu säilitamise, sotsiaal-majandusliku stabiilsuse jne nimel tuleb hoida häid suhteid endise emamaaga);
- energeetiline sõltuvus (odava energia pakkumine nii ettevõtetele kui elanikkonnale) ja
- oligarhilised huvigrupid (kes seisavad eelmise kahe taga).

Praktiliselt ainsaks kriitilise suurusega Nõukogude-aegseks ettevõtteks Eestis oli Dvigatel (mis oli ühtlasi ka ainus nn Interrinde tugipunkt NSV Liidu lagunemise aegu), kuid see suri turgude kadudes peatselt välja. Teised suuremad ettevõtted suutsid kas kiirelt ümber orienteeruda (nt Balti laevaremonditehas) või suleti (nt Tartu nn mustade kastide tootmisega tegelenud raadioelektroonikaettevõtte). Paljud siinses mõttes suured ettevõtted pole aga kunagi olnud kuigivõrd seotud Venemaa turgudega (nt põlevkivikeemia või muldmetallidega tegelejad).

Energeetilist sõltuvust polnud Eestis ei Nõukogude ajal ega kujunenud välja ka hiljem. Elektrienergia osas on Eesti tänu põlevkivile olnud iseseisev, autokütuste ja küttemasuudi puhul oli Venemaa monopol hõlpsasti ületatav. Ainuke, milles Venemaal on siiani 100%line monopol, on maagaas, kuid selle osakaal Eesti energiabilansis on üsna väike (ca 10%) ning ainus sellest olulisel määral sõltuv keemiaettevõtte (väetisettehas Nitrofert) rajati hiljem ning sulgus koos Venemaa-poolse gaasihinna tõstmisega Eesti jaoks.

Oligarhilisi huvigruppe Eestis aga tänu erastamismudeli valikule ei tekkinud. Eesti võttis kasutusele nn *Treuhand'*i mudeli (ehk müük oksjonite kaudu, reaalse raha eest ja avatult; koormates erastatavaid objekte minimaalsete kohustustega), mis tagas erastamise suhtelise läbipaistvuse ja ettevõtete kiire ümberkohanemise võimaluse. Oligarhiseerumine jäi seetõttu ära, võim ei pidanud n-ö toru tõstma, et vastata ettevõtjate ja nende taga seisvate grupeeringute soovidele.

Majanduslikus mõttes kannatas enim Eesti põllumajandus. Selles valdkonnas kadus ära märkimisväärselt suur ja vähekriitiline Vene turg (Peterburi ja Moskva lähedus), lisaks pani oma piirangud ELi regulatsioonide ülevõtmine. Objektiivsed tendentsid tööhõives ja demograafias aga võimaldasid ka selle tagasilöögi suhteliselt valutult üle elada. Hiljem on n-ö kannatajaks olnud ka pangandus, kuid kuna et kohe leidsid ka välisinvestorid (nt Hansapanga müük), siis ei toonud ka see kaasa survet võimudele.

Üldistatult võib öelda, et kuna Vene pool ei prioriteeriseerinud kunagi Eesti suunda (n-ö lahendite otsimise asemel topelttollide kehtestamine) ning Eesti suutis vältida sõltuvust suurendavaid otsuseid, siis on Venemaa majanduspoliitiline mõju Eestis jäänud väheoluliseks. Teisisõnu: Venemaa majanduspoliitilist huvi Eesti suunal nähakse üsna üldisena (kontrolli säilitamise soov), suhteliselt mõõdukana ning survet nende huvide saavutamiseks tajutakse kas nõrgana või lihtsalt saamatuna.

6. Kokkuvõtteks

Käesoleva uurimuse eesmärgiks oli vaadelda Venemaa majanduspoliitilisi suhteid Eestiga; nende kujunemislugu; eri tasandite ja osapoolte huve, nende huvide saavutamise vahendeid ja edukust.

Uuringus kasutati kahte meetodit: statistiliste andmebaaside analüüsi ja ekspertintervjuusid. Viimaseid viidi läbi kokku 34, põhiliselt Eesti poolel, kaasates vastajatena nii vastavate ministeeriumite kui ettevõtete ja nende liitude esindajaid.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et välja arvatud transiidi- ja kinnisvarasektoris pole Vene kapitali osakaal Eesti majanduses märkimisväärne ning ka Eesti ettevõtjate sõltuvus Venemaast on marginaalne.

Võrreldes 1990. aastate algusega langes Venemaa osakaal Eesti väliskaubanduse mahus järjekindlalt ja stabiliseerus mõneks ajaks 2000. aastate alguses. Osaliselt oli see seotud üldise poliitilise õhkkonnaga ja osaliselt tollal kehtinud nn topelttollidega. Ainult transpordi- ja logistikasektorit iseloomustas sel ajal Venemaa-poolsete veomahtude kiire kasv, sest Venemaa enda ekspordi infrastruktuur ei võimaldanud järsult kasvanud tooraainekspordi vooge piisavalt teenindada. See tõi kaasa ka Vene kapitali tuleku mõningatesse transiiti teenindava infrastruktuuri operaatorfirmadesse, kuid mitte laiemalt muudesse majandusharudesse.

Tõsise tagasilöögi andis majandussuhetele 1998. aasta nn rublakriis, mis viis Vene siseturuhinnad nii madalale, et tõrjus välisimpordi välja. Vene turul tegutsenud Eesti ärid tõmbusid tagasi ning enamasti ei üritanudki taas, alles nüüd tekivad üksikud uued katsed (nt toiduainetööstuses). Igal juhul oli tegu sisuliselt ainsa majanduskoostööd piiranud objektiivse ja majandusliku faktoriga, mitte aga poliitilise (või konkureerivast grüpihuvist tingitud väliselt poliitilise) Venemaa-poolse sammuga.

Järgnevale Eesti-Vene majandussuhete etapile (alates 1999/2000) on iseloomulik vastandlik protsess, kus ühest küljest suhted riikide vahel tervikuna jahenesid (põhjusteks Eesti NATOga liitumise protsess ja Venemaa uue administratsiooni kurss suurriikluse taastamisele), kuid samal ajal jätkus majandussuhete aeglane juriidiline korrastamine (seoses samaaegse ELiga liitumise protsessiga).

Alates Eesti liitumisest ELiga (2004) ja sellega seoses topelttollide kadumisega hakkas Eesti-Vene kaubaveo maht järjekindlalt kasvama ja saavutas oma esimese tipu vahetult enne nn pronksiööd 2007. aasta aprillis. Üldise majandustõusu lainel kasvas Vene investorite huvi eelkõige kinnisvarainvesteeringute vastu. Aprillisündmuste järel leidis Venemaa mugava ettekäände

transiitkaubavoogude ümbersuunamiseks oma (selleks hetkeks juba võimekamaks arendatud) sadamatesse ning EV-VF kaubavahetuse takistamiseks administratiivsete vahenditega puhtpoliitilise motivatsiooni alusel.

See poliitika jätkub sisuliselt tänapäevani, kuigi riikidevahelised kaubavahetuse mahud on tasapisi kasvanud. Eriti on viimasel ajal kasvanud Eesti toiduainetööstuse toodangu eksport Venemaale. Samas on Venemaa tegevuse tõttu sisuliselt peatunud edasist kaubavahetuse kasvu soodustava infrastruktuuri ja regulatiivse keskkonna areng. Venemaa osakaal Eesti väliskaubanduspartnerite hulgas on stabiliseerunud tähtsuselt 4.–10. koha vahele.

Eesti riiklikel struktuuridel pole Eesti-Vene majandussuhtes kuigi märkimisväärset rolli. Enamiku vastavate struktuuride – ministeeriumite ja ametkondade – suhestumisele Vene võimalike partneritega on iseloomulik formaalsus ning jaheus. Üsna tugevaks erandiks on need struktuurid, mis ei tegele majanduse edendamise, vaid kontrollimisega, näiteks piirivalve, rahapesuvastase võitluse bürood jms. Kõikvõimalikest majandusega kokkupuutuvatest ministeeriumitest on tihedaimad kontaktid põllumajandus- ja keskkonnaministeeriumitel, kuid jällegi on nende rolliks mitte otse majandussuhted, vaid nende raamistiku korraldamine, ning tuleb tõdeda, et see viimane pole vaatamata kontaktide olemasolule kuigi edukas, põrkudes Vene poole poliitiliselt tajutavatele piirangutele (nt hiljuti sissesetatud järjekordsed ELi sealiha sissevedu puudutavad tõkked). Regionaalsete võimude ja kohalike omavalitsuste koostööd pidurdab struktuurne haakumatus ning jällegi pole ametivõimude bilateraalne suhtlus kuigivõrd seotud reaalse majandusega. Erandiks on siinkohal piiriülene koostöö, mis toimub suuremate võrgustike tasandil ning paljuski tänu ELi toetustele.

Mitteriiklikest osalejatest ehk reaalsest majandusest rääkides tuleb tõdeda, et siin on pilt sektoriti äärmiselt erinev. Kui

üldiselt on Eesti välismajandus orienteerunud mitte itta, vaid läände (Venemaa osakaal EV väliskaubanduses on u 10%), siis mõnes harus, eelkõige transiidis ja energeetikas on see seos kohati vägagi tugev (nt raudteetransiidis 60–80% ja gaasitarnetes 100%). Osa majandusest jääb aga n-ö halli tsooni, kus on üsna raske määrata, kes on teine osapool – see puudutab eelkõige investeeringuid, mille puhul Venemaa osalised eelistavad tihti kasutada kolmandate osapoolte osaliste juriidilisi kehasid. Üks sektor, milles viimastel aastatel on toimunud pidev Venemaa osakaalu tõus, on turism, kuid nii selles kui ka näiteks toiduainetööstuses jääb ikkagi kordades olulisemaks partneriks Soome.

Uuringu üks ülesandeid oli välja selgitada ka Venemaa-poolse majanduspoliitika mõju Eestile. Üldistatult saab öelda, et Eesti osapooled ei taju, et Venemaal oleks üleüldse olemas mingi koherentne majanduspoliitika Eesti suunal ning seda enam, et sellel saaks olla mingi n-ö positiivne või sihipärane mõju. Pigem vastupidi, Eesti majandus on erinevate Venemaa poliitilisel motiveeritud majandusotsuste tulemusena ümber orienteerunud läände ja üldine side on nõrgenenud, muutudes kohati pea olematuks. See on suuresti selgitatav Venemaa vaelearevestusega. Soovides säilitada kontrolli siinse majanduspoliitilise keskkonna üle, üritati kasutada samu mõjutusvahendeid mis mujal endises postsovetlikus ruumis. Kuid osutus, et need instrumendid (endised suurettevõtted, energeetiline sõltuvus ja oligarhilised huvi-grupid) kõigi kolme puudumise tõttu siin lihtsalt ei toiminud.

Üldistatult saab väita, et Eesti-Vene majandussuhete arengulugu viimase kahekümne aasta jooksul ehk pärast Nõukogude Liidu lagunemist on meie lahtiühendumise lugu. Peamine on aga aru saada, et see pole mitte niivõrd Eesti teadlike ja sihikindlate sammude tulemus, vaid pigem teise osapoole vaelearevestuse tagajärg.

7. Allikad

- ¹ http://www.eestipank.info/pub/et/dokumendid/publikatsioonid/seeriad/bulletan/bylletaan95/_3/bilanss/index.html?ok=1;
- ² http://pub.stat.ee/px-web.2001/Database/Majandus/25Valiskaubandus/05Valiskaubandus_1995-2003/01Pehikaubandus/01Pehikaubandus.asp
- ³ http://pub.stat.ee/px-web.2001/Dialog/varval.asp?ma=VK09&ti=KAUPADE+EKSPORT+JA+IMPORT+RIIGI+J%C4RGI+%28KUUD%29&path=../Database/Majandus/25Valiskaubandus/03Valiskaubandus_alates_2004/&lang=2
- ⁴ <http://statistikaamet.wordpress.com/tag/import/>
- ⁵ http://pub.stat.ee/px-web.2001/Database/Majandus/25Valiskaubandus/03Valiskaubandus_alates_2004/03Valiskaubandus_alates_2004.asp
- ⁶ Piret Pukk, GOODS IN TRANSIT IN 2000–2010. QUARTERLY BULLETIN OF STATISTICS ESTONIA, 2/11, p.91
- ⁷ http://pub.stat.ee/px-web.2001/Dialog/varval.asp?ma=FT09&ti=EXPORTS+AND+IMPORTS+BY+COUNTRY+%28MONTHS%29&path=../I_Databas/Economy/11Foreign_trade/03Foreign_trade_since_2004/&lang=1
- ⁸ Andmed sisalduvad päringule saadetud vastusmeilis, teadaolevalt pole avalikult saadaval.
- ⁹ http://pub.stat.ee/px-web.2001/Dialog/varval.asp?ma=TU131&ti=MAJUTATUD+MAAKONNA+JA+ELUKOHARIIGI+J%C4RGI+%28KUUD%29&path=../Database/Majandus/23Turism_ja_majutus/02Majutus/&lang=2;
http://pub.stat.ee/px-web.2001/Dialog/varval.asp?ma=TU13&ti=MAJUTATUD+ELUKOHARIIGI+J%C4RGI+%281995%2D2005%29&path=../Database/Majandus/23Turism_ja_majutus/02Majutus/&lang=2
- ¹⁰ Kari Liuhto. Russian tycoons are Russia's largest foreign investors <http://www.neurope.eu/blog/russian-tycoons-are-russia-s-largest-foreign-investors>
- ¹¹ http://www.eestipank.info/pub/et/dokumendid/publikatsioonid/seeriad/mbil_RIP/mbaasta/

- ¹² <http://www.vm.ee/?q=node/4189>
- ¹³ <http://assembly.coe.int/>
- ¹⁴ <http://www.oscepa.org/>
- ¹⁵ http://riigikogu.ee/index.php?op=ems&page=view_pohiandmed&pid=79732&u=20110411161850
- ¹⁶ <http://www.duma.gov.ru/international/deputy-groups/group-04/#3>
- ¹⁷ <http://www.liberal-international.org/>
- ¹⁸ Eesti Vabariigi Valitsuse ja Vene Föderatsiooni Valitsuse vaheline keskkonna-kaitsealase koostöö kokkulepe, Pihkva, 11. jaanuar 1996
<http://www.envir.ee/orb.aw/class=file/action=preview/id=391163/kahepoolsed+kokkulepped.pdf>
- ¹⁹ Eesti Vene valitsustevahelise piiriveekogude kaitse ja kasutamise ühiskomisjon <http://www.valitsus.ee/et/valitsus/40262/pihkvas-arutatakse-eesti-vene-piiriveekogude-kaitse-ja-kasutamise-kusimusi>
- ²⁰ <http://www.siseministerium.ee/siseminister-marko-pomerants-allkirjastas-venemaa-foderatsiooni-siseministeriumiga-koostooprotokolli/>
- ²¹ Kokkulepe Eesti Vabariigi valitsuse ja Vene Föderatsiooni valitsuse vahel piiriesindajate tegevusest (1994) <https://www.riigiteataja.ee/akt/78585>; Piiriesindajate määramine (viimati 2010) <https://www.riigiteataja.ee/akt/12840958?leiaKehtiv>
- ²² <https://www.europol.europa.eu/sites/default/files/flags/russia.pdf>
- ²³ 2010.a sügisel teatati, et 2003.a lepe on oma aja ära elanud ja et uue osas käivad läbirääkimised <http://www.russianmission.eu/en/news/russia-europol-launching-negotiations-new-agreement>; 2011.a kevad: töö käib uue leppe mustandi kallal
<http://www.russianmission.eu/en/news/negotiations-between-russia-and-europol>
- ²⁴ <http://www.egmontgroup.org/> „in 1995, a group of FIUs met at the Egmont Arenberg Palace in Brussels and decided to establish an informal group for the stimulation of international co-operation. Now known as the Egmont Group of Financial Intelligence Units, these FIUs meet regularly to find ways to cooperate, especially in the areas of information exchange, training and the sharing of expertise.” – NB! VF on loonud oma paralleelstruktuuri SRÜ, India

- ja Hiina jaoks <http://www.eurasiangroup.org/> (Eurasian group on combating money laundering and financing of terrorism (EAG))
- ²⁵ <http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/moneyval/>
- ²⁶ Asutatud 2000, http://www.sm.ee/fileadmin/meedia/Dokumendid/Tervisevaldkond/Uuringud_ja_analuusid/EMCDDA2001.pdf
- ²⁷ <http://www.siseministeerium.ee/31336/?highlight=venemaa>
- ²⁸ <http://www.siseministeerium.ee/tana-allkirjastati-eesti-vene-piiriulese-koostoo-memorandum/>
- ²⁹ <http://www.estlatrus.eu/eng/news>
- ³⁰ <http://www.enpi-info.eu/>
- ³¹ Eesti Linnade Liidu andmeil oli EV KOV ja maakondade ning eri tasandite vahelisi sõprussideid VFigal 2009. a seisuga 20 (tõsi küll, mitmed neist kattuvad subjektidega, nt Ivangorod ja Peterburg), üldse sõpruslepeid kokku 120 <http://portaal.ell.ee/14712>
- ³² <http://www.koda.ee/>
- ³³ <http://tooandjad.ee/>
- ³⁴ <http://www.transit.ee/>
- ³⁵ <http://www.eraa.ee/>
- ³⁶ <http://www.sovetgt.org/default.htm> (huvitav tsitaat selle avalehel: «Совет по железнодорожному транспорту, объединяющий страны СНГ и Балтии – это первый реальный пример интеграции в рамках железнодорожного бизнес-сообщества». Владимир Якунин, председатель Совета)
- ³⁷ <http://www.timocom.com/sec/900110/?lexicon=911101743011931|cemt-permit|the-transport-lexicon>
- ³⁸ <http://www.eraa.ee/?op=body&id=717>
- ³⁹ <http://www.europia.com/>
- ⁴⁰ Intervjuud Eesti ja Vene majanduskoostöö osapooltega (34 tk), intervjuude tekstid autorite valduses.

Intervjuu Toomas Alataluga

Kuidas tekkis kunagi huvi rahvusvaheliste suhete vastu?

Mulle hakkas ajalugu juba neljandast-viiendast klassist meeldima. See oli omapärane lugu, me põgenesime 1949. aastal küüditamise eest ja sattusime Abjasse, kus mu (kasu)isa töötas autojuhina, kuid tal oli ametiühingujuhina pääs linavabriku kontorisse, mida käis ka mu ema koristamas. Aga sinna olid tellitud ajalehed ja ma hakkasin käima neid lugemas ja ühtlasi tegin väljakirjutusi. Kui me hiljem Pärnusse kolisime, siis oli ühe mu klassivenna vanaisal Eesti-aegne entsüklopeedia ja ma lugesin 8.–9. klassis selle läbi ning viimast köidet tagasi viies teadsin, et lähen diplomaatiat õppima ja erialaks Ladina-Ameerika. Ülikooli minnes jätkasin juba tehtud märkmete täiendamist (see käib tänaseni!) ja juba novembris 1961 esinesin oma kursusele ettekandega olukorrast Ecuadoris, kuu hiljem pakuti mulle esinemist Ladina-Ameerika sündmuste teemal teaduskonna üldajalooringis.

Kust see huvi Ladina-Ameerika vastu tuli?

„Eesti entsüklopeediat” lugedes sain aru, et selle kandi kohta on kirjutatud vähe ehk siis oli võimalik midagi ise ära teha. Samas oli mul ka juba selge, et ajalugu kirjutatakse pidevalt ümber. Minu kõige huvitavamad vanad märkmed on Stalini surma järgsetest sündmustest 1953–1957, kui ühed tehti kaabakateks, teised õigeteks ja siis jälle valedeks meesteks. Kuidagi vaistlikult tahtsin tegelda piirkonnaga, mis asus kaugel – siis oli ka põhjust

sinna sõita (reisimisekihk on mul kooliajast) – ja kus sündmuste ümberhindamiste võimalused tundusid olevat väiksed. Saatusel iroonianal läks nii, et mul tekkisid kontseptuaalsed vaidlused kontinentaalse revolutsioonilise situatsiooni osas ühe kõva Ladina-Ameerika asjatundjaga Moskvast, kel avanes ootamatult võimalus mu väitekirja torpedeerida. Nimelt olin töös tsiteerinud kahte Venetsueela poliitikut, kes järsku kuulutati renegaatideks ja lasti maha, mille järel tema nõudis „valedel autoritel ja nende jutu” väljavõtmist tööst. Tollane väitekirj oli aga vähemalt 300 masinakirjast löödud lehekülge, paljundus läbi kopeeri (vaid 2 eksemplari!) ja kui sa pidid oopuse keskel mitu lehekülge ümber tegema ja samal ajal säilitama tsitaatide numbrite järjekorra, siis oli see meeletu kombineerimine. Püüant oli aga selles, et kui olin oma valmis töö n-ö. valedel meestel ja tsitaatidel puhastanud, siis kuulutati need kodumaal uuesti õigeteks, nende mahalaskmine veaks ja oleksin võinud kõik taastada. Kuna aega polnud ja polnud ka garantiid, et see jääb viimaseks hinnanguks kahele laibale, ma vana teksti ei taastanud. Läks veel nii, et kaheksa päeva enne kaitsmist saadeti kogu süsteem laiali ja lõpuks kaitsesin vaid 150-leheküljelist tööd. See ei päästa tõigast, et olen ka ise osa võtnud Ladina-Ameerika sündmuste ümberkirjutamisest – asi, mida ma olin lootnud vältida.

Tartu ülikool polnud mõistagi koht Ladina-Ameerikaga tegelemiseks, kuid jõudsin endale vähemalt hispaania keele nii selgeks teha, et sain vabalt lugeda. Reaalne lähenemine kaugele kontinendile algas siis, kui olin komsomolitööl maha võetud ning TRÜ ja EPA pakkusid mulle teineteise võidu aspirantuuri. Kuna Ladina-Ameerika instituut Moskvast ütles „Ei” („Meil on omal kaks kandidaati kohale”) ja oli soov jätkata ka esinemisi Eesti Televisioonis, valisin aspirantuuri paigaks öise rongitee kaugusel oleva Leningradi ülikooli, kus kaitsesin väitekirja „Revolutsiooniline situatsioon ja selle eripärad Ladina-Ameerikas”.

Töö äratas piisavalt vastukaja, sest põhjendasin muu hulgas, et revolutsioonilisel situatsioonil on kaks ja mitte kolm tannust, nagu oli kirjas kõigis õpikutes. Tervikuna olen oma esimese valitud uurimissuunaga rahul, sest kõrvutamised ja mastaapsed üldistused kukuvad mul hästi välja ja kui poleks harjutanud kätt Ladina-Ameerika riikide kõrvutamisel, poleks sündinud ka Eesti, Läti ja Leedu ning Tuva Vabariigi kommunistlike pöörete võrdlus ning Tuva sisearengu originaalne kontseptsioon, mille avaldamine täismahus (14 lehekülge) Tuva noorsoolehe ühes numbris jaanuaris 1992 tõi sealse rahva tänavail nõudma arhiivide avamist. Selle artikli ingliskeelne variant „*Soviet Studies*” leiab viitamist enamikus NSV Liidu lagunemisele pühendatud kogumikes, kus juttu Tuvast. Suurimaks tunnustuseks sai see, et minult telliti Tuva artikkel Oxfordi ülikoolis väljaantud 10-kõitelisse „*Max Planck Encyclopedia of Public International Law*’sse”, mis ilmus trükist 2012 ja on ka *online*’is üleval. Tänu väitekirja temaatika heale valdamisele ning pidevale info jälgimisele sünnib mul praegugi Araabia kevade ja Vene talve analüüs üsna kergelt.

Kust üldse tuli mõte rajada RSR?

Ajalooriing mind ei rahuldanud, sest sealsed tegijad vaatasid minevikku ja olid minevikus, aga minu huvi oli kaasaeg ja päevapoliitika. Tegelikult üritasin üle minna Moskva rahvusvaheliste suhete instituuti, mille huvides tegin kaks kursust korraga, ent üleminek ebaõnnestus minust mitteolenevalt ja üritasin siis ka ülikoolist lahkuda. Prof. Sulev Vahtre mõjutas mind jätkama, aga kuna tollane õppekava ei näinud üldse ette rahvusvahelisi suhteid – see oli puhas MGIMO privileeg, kõikjal mujal oli selle asemel ajalugu või poliitika, siis harjunud vastutuult minejana olin mina see, kes – kui omavahel välispoliitika üle arutlevate ajalootudengite kamp otsustas luua alalise arutelu foorumi – pakkus nimeks „rahvusvaheliste suhete ring.” Meie esimene avalik

ettekandekoosolek oli 14. oktoobril 1963 ülikooli kohviku saalis, vastav otsus sündis – reklaami ülespanemist arvestades – ilmselt nädal varem Pälsoni intri koridoris. RSR tekkis üliõpilaste ühiskondliku ja poliitilise aktiveerumise perioodil, mida hakkas saatma mõiste „Tartu vaim”. See oli suur isetegemise aeg, kus talendid ja hakkajad said ennast näidata Kääriku laagrites ja seni vaikelu all kannatanud ülikooli klubis korraldatud KVNides, üliõpilaste ehitusmalevas jne. RSRi tuumik oli kõikjal kohal, sest meil oli, mida rääkida – poliitika –, ja me oskasime rääkida.

Hiljem on Tallinnas tehtud mitu katset kokku panna sama-sugune ring, ent need on alati panustanud välisesinejatele. Meie tegime ettekandeid ise. Leppisime kokku 2–3 põhiesinejas ning kogunesime iga 2–3 nädala tagant. Oli teada põhiteema ja sellel kaasarääkijad, ent olime valmis ka käigult tõusnud probleeme arutama – nii kujunes iga arutelu piisavalt huvitavaks nende jaoks, kes meid kuulama tulid. See oli täielik omaalgatus, sest Nõukogude Liidus oli kõik reglementeeritud ja kui oli ette nähtud, et ülikoolides peavad olema Nõukogude Liidu ajaloo ring, üldajaloo ring ja NLKP ajaloo ring, siis see nimistu ei andnud eluõigust rahvusvaheliste suhete ringile. Meile tehti mitu ettepanekut ühineda mõne teise ringiga või muutuda klubiks, aga meil osavõtjate probleemi polnud ja rektor Feodor Klement soostus ühel hetkel tegema erandit ja RSR lülitati üliõpilaste teaduslike ringide nimekirja.

Me kogunesime ülikooli kohvikus ja alla 15–20 inimese meil kunagi kohal ei olnud, kuigi esinejaid oli ainult 2–3. Oluline oli see, et esinejatel tekkis ka materiaalne stiimul – ühing „Teadus” asus aktiivselt inimesi harima ja vajas lektoreid teemal, mida ametlikult nimetati „Nõukogude Liidu sise- ja välispoliitika”. See tagas meile kena sissetuleku, sest esinemise eest maksti algul 4,5 ja siis 6 rubla, mis oli tudengile väga suur raha. Enamasti rääkisime oma ringi ettekande jutu edasi kusagil töökollektiivis.

Terve esimese aasta töötasime ise ja juhendaja tekkis hiljem. Mina ise juhendasin ringi 1970–1975 ja esinesin alati pärast üliõpilasi. Uhkusega meenutan, et tegime vajadusel poliitikast *show*: hetkelisest tagasilangusest RSRis tulime välja suurelt reklaamitud „riigipöördega”, mis andis julgust minna ülikooli klubisse vaagima de Gaulle’i poliitikat kohtuprotsessina ja väitlema Ameerika presidendikandidaadidena prokuröride ja advokaatide osavõtul jne. Need *show*d läksid pinguli täis saalile. Laval toimunu oli suures osas improvisatsioon, sest vastaspool ei tohtinud ju teada, millega üritatakse võita. Esinesime ka Tallinna pedagogilises instituudis. Sealgi läks poliitika täissaalile, mis oli tollal vaieldamatu saavutus ja mis tähendas, et leidsime sobiva vormi.

Ei saa lisamata jätta, et tollaseid olusid ja reegleid arvestades saab öelda, et tänu RSRi populaarsusele juurdus mõiste „rahvusvahelised suhted” ka Eestis.

Kas te võimudele ette ei jäänud?

Show’des juhtus pidevalt, et rahvas naeris n-ö vale poole kasuks – argumentide õigsust hinnati aplausi põhjal, aga meie suhteliselt napi stsenaariumi juures jäi alati võimalus publiku suurim naerutaja jõuga lavalt minema saata. Jäime võimudele ette pigem RSRi-välistel põhjustel, sisepoliitikaga seotult, aga see, nagu ka hilisemad esinemis/avaldamiskeelud on teine teema.

Kuidas Sulle tundub, kas tudengite huvi välispoliitika vastu on praegu vähenenud/suurenenud?

Tulles praegu loengult, näen, et võtavad selle vastu 100%. Huvi on vaieldamatult olemas, aga halb on see, et Eesti massikommunikatsioonivahendites on rahvusvahelise poliitika serveerimine keskpärane ja alla selle. Nägin niisuguse seisu sündi pealt, sest olin esimesi telekommentaatoreid. Võimalusi oli kaks – esitad oma analüüsi ja kuulaja kuuleb midagi uut, originaalset või

jutustad ümber (Moskvast saadud) materjali, mis samal ajal kõlab ka raadios ja mida saab homses ajalehes veel kord üle lugeda. Ümberjutustaja võis küll teinekord olla n-ö esimene sõnumi edastaja, ent üsna varsti tekkis paljudel mõte, et ka nemad teavad välispoliitikast sama palju kui ekraanil-eetris rääkijad. Seda seisu ei parandanud kahe-kolmekesi ettekantud heietused. Küll oli telesinejatel võimalus oma juttu näitlikustada, mis osaliselt kompenseeris üldpilti, ent mitte taset. EKP keskkomitee töötajate juhitud halli seltskonna nõudel kõrvaldati analüütikud ja oma arvamusega mehed ruttu ekraanilt ja algas mugav äraelamine – polnud ju vaja pingutada, sest ekraan, eeter ja ajalehed olid kõik nende monopol. Hommikul jagati venekeelsed tekstid laiali ja algas tõlkimine... Ma küll julgen öelda, et see välispoliitiline harimistöö, mis naaberriikides sai tehtud teleekraanilt, on Eestis siiani tegemata. Vähesed teavad, et seda valmistus tegema Valdo Pant, sest tema Hispaania sari oli mõeldud kahe mehe saatena, tema aastatest 1936–1939, mina 1976st peale ehk jooksvast poliitikast. Paraku oli ETV etteotsa tõusnud ülipüüdlik käsutäitja, kel polnud probleem Pandile ajutist esinemiskeeldu panna ning probleemide vältimiseks kogu saade lõpetada. Praegu on seda „igaüks-teab-välispoliitikat“-seisu lihtne leida anonüümsetes internetikommentaaries. Seal laiutavast vähiklusest – mõne mehe üksikteadmiste tulevargi juures – on lihtsalt kahju. Samas on raske kommenteerijatele midagi ette heita, sest nad pole saanud piisavalt adekvaatset ja põhjalikku infot ühe või teise sündmuse, nende seotuse jne kohta. Rääkimata rahvusvaheliste suhete reeglite ja elementaarse analüüsi õpetamisest.

Mis sa arvad, kas on võimalik meedia puhul midagi muuta?

Juba 1990ndate alguses pakkusin tulutult, et loen Tartu ülikooli ajakirjandustudengitele kursuse sellest, mis on rahvusvahelised suhted ja mismoodi tuleks neid kajastada ajakirjanduses. Asi

on selles, et ajakirjandus ise vajab koolitamist, ja ka selles, et tuleb ikkagi teha vahet, mis on originaal, mis kompilatsioon, mis plagiaat, ja kas autorit saab pidada eksperdiks või mitte. Kuna meie meedia lavdrik on eelmise režiimiga seotud, siis on jätkuvalt probleemiks seegi, et nagu Nõukogude ajal, peavad ka praegu tugevamad analüütikud kirjutama ametlikult marginaalide väljaannetele (toona oli selles rollis rajoonileht „Edasi“) ning vähemtugevad ja ümberpanijad kirjutavad siis eliidile mõeldud n-ö peavooluajakirjanduses. Ma arvan, et see ei ole juhus, et juba kaks aastat on just rahvusvaheliste suhete asjus hakanud peavooluväljaannetes sõna võtma Soome ajakirjanikud, mis tuletab kangesti meelde seda, kuidas 1970–80ndatel muudeti meil autoriteetideks „Izvestija“ ja „Pravda“ ajakirjanikud, sest keskkomitee grupp ise ei osanud kirjutada, aga teiste avaldamine oli keelatud. Toimetajate argus ja üleüldine ringkäendus oli rabav.

Reaalsest olukorrast tulenevalt pean oluliseks, et säärane distsipliin nagu rahvusvahelised suhted oleks olemas meie kõrgkoolides ja seda iseseisva üksusena. Mida ma ka üritasin teha Euroülikoolis/Euroakadeemias, sest Eesti teistes ülikoolides õpetatakse rahvusvahelisi suhteid teiste struktuuriüksuste raames. Tegelikult on rahvusvahelisi suhteid läbi ajaloo peetud spetsiifiliseks valdkonnaks, mida kinnitab tõik, et NSV Liidus õpetati seda ainult kahes instituudis. Mõistagi üritavad ajaloolased jätkuvalt hõlmata ka rahvusvahelisi suhteid, ent kui me ikka vaatame ringi tänapäeva maailmas, siis on igas arenenud riigis puhtalt rahvusvahelisi suhteid õpetavad õppeasutused – nagu peaks olema ka Eestis.

Kuidas on lood interdistsiplinaarsusega? Ajalugu on ju oluline teadmine rahvusvaheliste suhete mõistmiseks.

Ka see peab olema, aga samas peab olema ka kindel spetsialiseerumine. See on küsimus õppeplaani sisust. Sa räägid siin küll

ajaloost, aga veel hullem on see, kui praegune keskkoolilõpetaja ei tunne geograafiat. Välispoliitika mõistmine tähendab teatud mõttes silmade ees olevat pilti, millel on kindel ruum, aeg ja ajalugu, milles liiguvad protsessid ja toimetavad tegijad. Kolmas on võõrkeelteoskus. Selleks, et olla IRis pädev, pead valdama mitut võõrkeelt. Peamine põhjus, miks ma Tallinna ülikooli tulin, on see, et siin on olemas tugev riigiteooria, piisavalt juurat, parajalt majandust ja suur võõrkeelte teaduskond. Sealjuures pole rahvusvaheliste suhete jaoks vaja lihtsalt inglise keelt, vaid erialast inglise keelt. On kümneid terminid, mis kõlavad teisiti kui tavakeeles.

Mis sa arvad, kes teeb Eestis välispoliitikat? Milline on väliskomisjoni ja Riigikogu roll?

Algusest peale välisministeerium, kui Lennart Meri peamised tegijad ja põhimõtted paika pani. Paraku pikalt intuitsiooni alusel ja ilma kontseptsioonita. Vaieldamatult on ka Riigikogu oluline, sest me oleme piiririik ja tihti on meie täitevvõimu esinumbrite ütlemissõime üsna piiratud, sest peame arvestama kõiki liitlasi. Samas on ka neile oluline, et riigis oleks rohkem kui üks seisukoht. Ja seda teistsugust seisukohta väljendabki enamikus riikides parlament. Sealhulgas parlamendi opositsioon ja väliskomisjon. Nende seisukoht võib erineda välisministri omast, mis annab välisministrile välismaal suurepärase võimaluse oma seisukohale lisada, et tema riigis on ka teine arvamus ja sellel omad toetajad. See leiab respektseerimist ja tuleb olla julgem selle kasutamisel. Näiteks kui USA president läheb Moskvasse, siis ta kohtub ka teistsuguse arvamusena inimestega. Kui Eesti valitsus hetkel mõnda probleemi tõstatada ei saa, siis on selleks võimalus väliskomisjonil või ka ajakirjandusel. Ajakirjanduse kasutamise pärliks, mida ma täna ka tüdengitele rääkisin, oli see, kuidas Jaapani ajakirjanik pommitas Putinit küsimustega seni, kuni sai temalt sisuliselt välispoliitilise järele-

andmise saarte kuulumise asjus. See on hea näide, kuidas ajakirjanikul on võimalik teha välispoliitikat. Meie omade puhul olen tudengitele pajatanud sellest, kui patriarh Aleksius juures said kokku Putin ja meie tollane riigipea Arnold Rüütel ning meie ajakirjanikel avanes unikaalne võimalus esitada küsimusi, siis küsiti Aleksiuselt, kuidas on tema tervis (!?). Suures poliitikas saavad ühe riigi ajakirjanikud kuni kaks küsimust ja oma võimaluse kasutamata jätmine on riiklik kuritegu.

Aga Astrid Kannel mõned aastad tagasi sai Moskvas sõna.

See oli superesitus ja ega's muidu seda küsimust-vastust ei näidanud kümned kanalid. Astrid ajas Putini alguses segadusse ja sai lõpuks vajaliku vastuse. Ajakirjanik küsis otse, miks te suhtute meisse nii halvasti, oleme valmis teiega suhteid parandama. Putin valib tihti ise saalist küsija ja ju jäi talle blond Kannel silma. Õnnelik juhus ja, ehkki pisut rabeledalt, kukkus küsimus super välja. Kui näeme Putini *show*'sid, siis seal esitatakse ka juhme küsimusi. Väikeriigi ajakirjanik peab aga alati arvestama, et järgmine eestlane saab oma miljoniküsimuse alles – rehkendage kokku, mitu aastat on möödunud Kanneli säramisest.

Kas sulle tundub, et riigikogu väliskomisjoni roll peaks olema suurem? Kas väliskomisjoni roll peaks muutuma? Kas see oleneb ka komisjoni esimehest?

Jah, aga see oleneb komisjoni koosseisust ja esimehest, ent välisministeerium on algusest peale üritanud Toompead varjus hoida. Valgest majast on mõjutatud väliskomisjoni ja välisdelegatsioonide komplekteerimist, et säiliks võimalus ise soleerida. Välisministritest oli Kristiina Ojuland esimene, kes hakkas arvestama kõiki välispoliitika spetsialiste. Kuna meie põhiseaduses on välispoliitikale pühendatud kõigest neli paragrahvi, siis kahe (1993. ja 2006. a) välissuhtlemise seaduse väljatöötamine

toimus ju ikkagi just väliskomisjonis. See oli suur võitlus riigikogu, presidendi, valitsuse ja ministeeriumite pädevuse üle ja kui algul seadis välisministeerium end kohati nii riigikogust kui ka valitsusest kõrgemale, siis teises välissuhtlemise seaduses (olin selleks ajaks pääsenud väliskomisjoni) tuli tal omad positsioonid loovutada. Esimese seaduse aegu suutsin ma saalist sinna juurde panna nõude, et välisministeerium esitaks kaks korda aastas riigikogule ettekande välispoliitikast ja selle tegemisest. Teises seaduses kärbiti seda ühele korrale, mille vähesust peaks praegune kriis Euroopa Liidus hästi näitama – riigikogu ise loobus valitsuse kontrollimisest. Kehtiv riigikogu töökord teeb väga raskeks välispoliitiliste avalduste tegemise, mida tuleb samuti pidada miinuseks.

Kui rääkida oma töövõitudest väliskomisjonis, siis õnnestus ära hoida Balti Assamblee degradeerimine (2004–2006 – praegu ei taheta meenutada, miks Leedu delegatsioon ilmus ühele assambleele ilma juhtideta!). Kuna informatsiooni jagamine väliskomisjoni töö kohta on olnud väga suvaline ja tendentslik, siis teen siinkohal teatavaks, et paljuräägitud Eesti-Venemaa piirilepingu preambul on minu sõnastatud variant. Ta pidigi hääletusele minema kui Alatalu ettepanek, ent siis arvas üks ekspeaminister, et kuulutame selle komisjoni seisukohaks ja kuigi lubati ajakirjanikele öelda, kes tegelikult asja sõnastas, on sellest juba seitse aastat möödas. Aga formuleeringute meister olen ma alati olnud. Tänu sellele olin ENE artiklite arvult suurim ajaloo ja poliitika osa kirjutaja (kuna oskasin juba tudengina ridade vahele kirjutada, siis tulid Beria, Brežnevi, Hruštšovi jne toorikud minu sulest). Ka suur osa Balti Assamblee avaldustest on minu kirjutatud. Rääkimata neist, kus mu enda nimi all või juures.

Suureks karuteeneks olid VII riigikogu otsused kasutada välispoliitikas mitteasjatundjaid ja saata välismaale isegi neid, kes ei osanud ühtegi võõrkeelt. Sealt kasvaski välja see, et juba

järgmises koosseisus hakkasid pea kõik riigikogulased tegelema välispoliitikaga ja praegu on teinekord üle poole neist välismaal, ehkki 70–80% võiksid rahulikult kodus olla. Läti ja Leedu parlamendid käitusid algusest peale teisiti, pannes välissuhtluse peale 20–25 inimest, kes katsid kõik rahvusvahelised organisatsioonid (vaatamata Eestis räägitavale jutule ei tööta need üheaegselt!) ja tagasid adekvaatse pildi saamise mujal toimuvast. Meil oli mitmes Riigikogus olukord, kus välisdelegatsioonide juhid ei koolunud väliskomisjoni ega isegi käinud seal oma sõitudest infot jagamas.

Väliskomisjonil on olnud vaid kaks esimeest, kes ka ise välispoliitikat jagavad – Marko Mikhelson ja Sven Mikser.

Kuidas sulle tundub, missugune on välisministeeriumi teadlikkus välispoliitikast?

Sõltub konkreetsetest isikutest, kes selle töö peale võetakse või satuvad. Nende teadmistest, aktiivsusest ja algatusvõimest. Oskusest õppida. Välisministeerium kannatas kaua selge korporatiivsuse all, mida usinalt juurutas pikaajaline kantsler. Nüüd tundub, et asi on läinud vabamaks. Samas torkab silma, et ministeerium on olnud pikalt vaid Isamaaliidu (T. Velliste, J. Luik), T.-H. Ilvese (kuhu erakonda teda küll panna!?) ja Reformierakonna (S. Kallas, K. Ojuland, R. Lang, U. Paet) juhtida. Pluss lühiajaliselt kaks RSR-last (R. Sinijärv, R. Mälk). Vaja oleks värskest ja uut lähenemist. Minu veendumuse kohaselt domineeris algaastatel üsna poisikeselik suhtumine Venemaasse, mida ei muutnud võtmeotsuste tegemise üleviimine Kadriorgu välismaalaste seadusega juulis 1993. Selle tulemusena oleme tänase ni kogu aeg pideva surve all ja peame liiga palju teiste riikide arvamusega arvestama. 2002 tegi Siim Kallas teadliku valiku erisuhete loomiseks USAg ja nüüd on tark sellest lähtuda. Samas on ka meil endal mänguruumi ja peaksime suutma korraga

mitut mängu mängida – elik poliitika planeerimine jätab jätkuvalt soovida. Eriti löi see välja Venemaaga piirilepingut tehes, kus Moskva samaaegsed käigud teiste riikide suhtes ei huvitanud oma allkirjaga ajalukku minemise huvilistest kedagi. Pronkssõduri äraviimine oli välisriikide jaoks probleemi mõistmiseks paremini ettevalmistatud ja see tagas 25. tunnil, kui superplaani omanud Kreml oli meie vastu rängalt eksinud, protsessi tagasipöördumatuse. Head algatused olid kindlasti *New Friends of Georgia* loomine ja *Eastern Partnership*'i koolituskeskuse avamine Tallinnas – tegime õigel ajal seda, mida meilt oodati ja ka kardeti. Samas on vaja märksa kindlamaid ja alalisi liitlasi Euroopa Liidus ehk vaja oleks samasugust kindlustunnet nagu on Vysegradi grupi liikmetel.

Kui palju on meil üldse tipppoliitikuid, kes üleüldse valdavad välispoliitikast? Kas noortel parteitüüpidel pole välispoliitika vastu huvi või teadjad ei lähe poliitikasse?

Nagu öeldud, on meie üldine välispoliitiline haritus keskpärane. Samas rääkijaid jagub, aga läks tervelt 10 aastat, enne kui näiteks avastati Poola kui regionaalne liider!? Vahepeal jätsid suurriigid Leedu ja Läti meist maha ning kohe oli tekkimas neist ülevaatomise tunne. Pääsemine Euroopa Liitu ja NATOsse tähendab ka seda, et tuleb olla pigem käsutäitja kui otsustaja. Ning käsutäitmine võib muutuda harjumuseks, kus oma võimaluste mittekasutamist varjatakse üldise jutuga. Loodetavasti saab säärase seltskonna aeg peatselt ümber. Noorte puhul taandub asi põhimõtteliselt ikkagi erialainimeste koolitamisele ja olemasoleva kaadri õigele kasutamisele. Seda ka meedias. Ma ei usu, et noored ei taha minna poliitikasse, ent me ei pea enam igat BA kraadi omandanud ja isegi seda veel mitte kättesaanut kohe poliitika pilvedesse tõstma (Europarlamenti kandideerima!) – las teeb enne ka MA ja siis vaatame, kuhu sobib. Euroopa Liiduga liitu-

mine ja selle välisministeeriumi komplekteerimine tähendab, et suur arv võimekaid läheb ära tööle Euroopa struktuuridesse ja lähiaastatel on vaja välisministeeriumisse kümneid uusi töötajaid. Nii et perspektiivi peaks jaguma kõigile. Pealegi on tark ka ettepoole vaadata, sest Eesti eesistumine Euroopa Liidus 2018. aastal tähendab pea tuhandet just selleks koolitatud asjatundjat ja abimeest. Tuleb vaid julgelt hakata tegelema nendega, kes 2–3 aasta pärast löövad teadlikult kaasa meie ajaloo suurimas projektis ja väljakutses – Eesti Euroopa Liidu eesotsas.

Rääkides Eesti välispoliitikast, siis meie šansid – on meil üldse midagi saavutada?

Praeguse seisuga on EL tervikuna kriisis. On näha, et Vysegradi grupil on alati midagi arutada ja tullakse oma seisukohtadega välja. Ma ei näe samasuguseid kokkuleppeid Baltimaade ja laiemalt ka meie ning Põhjamaade vahel. Saadakse küll kokku, aga mingit uut initsiatiivi ei tule ja keegi ei muuda ka midagi. Kas jäämegi tegema seda, mida Merkel ja Sarkozy ette ütlevad või teeme ka ise midagi, et oma praegust seisundit paremaks muuta. Äsjane streik kinnitas radikaalsete muudatuste vajadust ja kas või haldusreformi osas – lätlased tegid selle ära neli aastat tagasi ning on igati loogiline küsida neilt nõu. See peakski olema meie praegune gruppitöö. Suurühendus jääb suurte pärusmaaks niikaua, kui väikeriigid ei hakka grupeeruma selle sees ja oma probleeme üksteisele tuginedes lahendama.

Meil on võimalus minna ajalukku e-Eesti e-eesistumisega Euroopa Liidus. Meil on head šansid silma paista ka idapartnerluse edendamisel.

Mis šansid on meil maailmas midagi korda saata?

E-riigi propaganda läheb päris hästi, aga selle tulem on küsitav. Näiteks kui teeme seda mõnes Aafrika riigis, siis see puudutab

heal juhul 5% elanikest, aga kuidas puudutada ülejäänut 95%. Samas on meil üks täiesti ootamatu eduala kampaania „Teeme ära” näol. Isegi ÜRO avaldas eelmisel aastal sellele toetust, Paet tegi sellest seal ettekande. Märtsis-mais võtavad üle 70 riigi kolme kuu jooksul ette samasuguse looduse puhastamise kampaania, mille autoriks ja autoriteediks peetakse Eestit. Maailm koristab loodust Eesti kombel – on hea selliste algatustega silma paista. Veel parem oleks teha midagi Soome kombel, soomlased on juba ammu tuntud vahendajatena rahvusvahelistes konfliktides ja ka rahuvalvajatena, kuigi Soome ei kuulu NATOsse. On kahju kasutamata jäänud võimalustest Eestile nime teha, millest tuleb meelde Lennart Meri ettepanekut väikeriikide tippkohtumisest Tallinnas 1996. a. Välisministeerium suretas asja välja, sest kardeti massilist kohalesõitu. Ent Lennart rääkis ju pigem videoesinemistest. Asi, mis praegusaegsetel kohtumistel on nii igapäevane. Tollal aga ei osanud enamus nii kaugele mõelda... Aga – väikeriigid on ju endiselt alles. Ehk?

Mis saab Eesti positsioonist maailmas? Mis saab maailmast üldse?

Meile jääb väikeriigi positsioon. See jääb sõltuvusse Venemaast. Küsimus on selles, millal Venemaa läheb üle demokraatialle. Ma olen rääkinud tudengitele, et Putin võib tõepoolest olla võimul isegi 12 aastat, aga kui Venemaa viib sisse näiteks kuberneride otsevalimise ja üsna ruttu, siis Venemaa üleminek euroopalikumale valitsussüsteemile võib toimuda isegi kuue aasta jooksul.

Euroopa kriisi puhul on siiani orienteeritud kõigele muule peale kriisi tegelikult põhjustanud pankurite võimu ja tulude kärpimise. Sestap, kui õppida, tasuks jälgida pigem Hiina ja India suhtumist Euroopa kriisi ja abinõusid, mida nemad rakedavad oma võimaliku kriisi ennetamiseks.

"Politica" Series (ed. Rein Toomla)

- *Estonian and Russia on the Threshold of 21st Century: Global, Regional and Bilateral Aspects*, ed. Kaido Jaanson and Karmo Tüür, Tartu 1999
- *Riigikogu Valimised 1999* (Elections of Estonian Parliament 1999), ed. Rein Toomla, Tartu 1999
- *Organizing Europe's Place in World Affairs: The European Union's Common Foreign and Security Policy*, ed. Eiki Berg, Tartu 2001
- *Presidendiraamat*, ed. Rein Toomla, Tartu 2002
- *RSR 40. Rahvusvaheliste Suhete Ring 1963–2003. Mälestuste kogumik*, ed. Karmo Tüür, Tartu 2003
- *Riigikogu valimised 2003* (Elections of Estonian Parliament 2003), ed. Rein Toomla, Tartu 2003
- *Maailmast 2005* (Collection of articles about international relations), ed. Rein Toomla and Karmo Tüür, Tartu 2005
- *Russian Federation 2006. Short-term Prognosis*, ed. Karmo Tüür. Tartu 2006.
- *Maailmast 2008. RSR artiklite kogumik. Pühendatu RSR 45. aastapäevale*, ed. Andres Kasekamp, Rein Toomla, Karmo Tüür. Tartu 2008
- *Maailmast 2010. RSR artiklite kogumik. Pühendatud Kaido Jaansonile 70. sünnipäeval*, ed. Andres Kasekamp, Rein Toomla, Karmo Tüür. Tartu 2010
- *Russian Federation 2011. Short-term Prognosis*, ed. Karmo Tüür. Tartu 2011
- *Russian Federation 2012. Short-term Prognosis*, ed. Karmo Tüür. Tartu 2012

- *Riigikogu valimised 2011* (Elections of Estonian Parliament 2011), ed. Rein Toomla. Tartu 2012
- *Maailmast 2012. RSR artiklite kogumik. Pühendatud Toomas Alatalule 70. sünnipäeval*, ed. Andres Kasekamp, Rein Toomla, Karmo Tüür. Tartu 2012

ISSN 1406-5525